ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

Інтернет-підтримка

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

8 ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

ВИДАВНИЦТВО
РАНОК

О. В. Гісем, О. О. Мартинюк

8

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ДЛЯ ЗАГАЛЬНООСВІТНІХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ З ПОГЛИБЛЕНИМ ВИВЧЕННЯМ ІСТОРІЇ

Підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано
Міністерством освіти
і науки України

Харків
Видавництво «Ранок»
2016

УДК 94(477)”1648/179”(075.3)
ББК 63.3(0)51(4Укр)я721.6
Г51

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(Наказ Міністерства освіти і науки України від 10.05.2016 р. № 491)

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Експерти, які здійснили експертизу даного підручника під час проведення конкурсного відбору проектів підручників для учнів 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів і зробили висновок про доцільність надання підручнику грифа «Рекомендовано Міністерством освіти і науки України»:
О. А. Худобець, учитель Українського гуманітарного ліцею м. Києва, заслужений учитель України;
Л. В. Колодіна, методист районного методичного кабінету відділу освіти Черкаської районної державної адміністрації, учитель-методист

Рецензенти
В. В. Скирда, доцент історичного факультету ХНУ ім. В. Н. Каразіна, канд. іст. наук.;
О. Е. Охредько, учитель історії та суспільствознавства, м. Бердянськ

Гісем О. В.
Г51 Історія України для загальноосвітніх навчальних закладів з поглибленим вивченням історії : підруч. для 8 класу загальноосвіт. навч. закладів / О. В. Гісем, О. О. Мартинюк. — Х. : Вид-во «Ранок», 2016. — 320 с. : іл.
ISBN 978-617-09-2880-1.

УДК 94(477)”1648/179”(075.3)
ББК 63.3(0)51(4Укр)я721.6

Інтернет-підтримка
Для користування електронним додатком до підручника увійдіть на сайт interactive.ranok.com.ua

Служба технічної підтримки:
тел. (057) 719-48-65, (098) 037-54-68
(понеділок—п’ятниця, з 10.00 до 18.00)
E-mail: interactive@ranok.com.ua

ISBN 978-617-09-2880-1

© Гісем О. В., Мартинюк О. О., 2016
© Юхтман О. С., ілюстрації, 2016
© ТОВ Видавництво «Ранок», 2016

Шановні учні!

Цього року ви продовжите вивчати курс історії України. Як ви вже знаєте з досвіду попередніх років, запорукою успішної роботи на уроках і вдома є вміння працювати з підручником. Перед тим як розпочати роботу, необхідно за змістом підручника познайомитися з його структурою. Весь матеріал у ньому поділено на п'ять розділів, кожен із яких містить від п'яти до десяти параграфів, що, у свою чергу, складаються з декількох пунктів. У тексті ви зустрінете виділені слова й дати, а також тлумачення основних термінів і понять.

Важливу роль у розумінні подій мають наведені в підручнику історичні документи, ілюстрації та схеми. Працюючи з параграфом, необхідно уважно прочитати вміщені до нього документи та відповісти на запитання до них. Розглядаючи ілюстрації, обов'язково звертайте увагу на підписи, які пояснюють зміст зображеного. Наведені схеми розкривають зв'язки між складовими певного історичного явища, пояснюють його особливості, наслідки тощо. Робота з історичною картою дозволить з'ясувати, де саме відбувалися події, про які йдеться в тексті, або які зміни вони спричинили.

Перевірити свої знання вам допоможуть запитання та завдання, наведені після кожного параграфа. Підсумувати матеріал розділу ви зможете за допомогою узагальнюючих запитань і завдань, а також тестових завдань для тематичного контролю.

У кінці підручника ви знайдете *додатки*: плани-схеми для самостійної роботи з підручником та додатковою літературою, рекомендації щодо того, як працювати з історичними документами тощо.

Крім того, за електронною адресою **interactive.ranok.com.ua** ви знайдете додатковий матеріал до уроків та узагальнюючі тестові завдання для самоконтролю, які можна виконати в режимі онлайн.

Для того щоб вам було зручніше працювати з підручником, на його сторінках розміщені позначки, на які слід звертати увагу.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете
Ця рубрика, розташована після назви параграфа, містить стислий виклад основних навчальних завдань.

Запитання на початку параграфа, допоможуть вам пригадати раніше вивчений матеріал і підготуватися до сприйняття нового.

«Документи розповідають» — тут наведені фрагменти історичних джерел і запитання до них.

«Цікаві факти» — у цій рубриці ви знайдете чимало цікавих фактів, пов'язаних зі змістом параграфа.

«Постать в історії» — під такою рубрикою вміщено інформацію про видатних історичних діячів, яка допоможе вам зрозуміти їхній внесок в історію.

Висновки — тут наведені основні положення вивченого матеріалу.

Запитання і завдання
Ця рубрика містить запитання та завдання до параграфів, які поділяються на чотири групи.

- *«Перевірте, як ви запам'ятали»* — за допомогою цих запитань ви зможете здійснити самоперевірку та з'ясувати, чи добре ви запам'ятали матеріал параграфа.
- *«Подумайте і дайте відповідь»* — ці запитання дозволять вам осмислити прочитане.
- *«Виконайте завдання»* — виконання цих завдань розвиватиме ваші навчальні вміння (працювати з картою, складати плани, таблиці тощо).
- *«Завдання для допитливих»* — тут ви знайдете завдання і запитання, які виконуються із використанням додаткової літератури та ресурсів Інтернету.

Ця позначка запрошує вас на електронний освітній ресурс, який ви знайдете за адресою: **interactive.ranok.com.ua**.

Вступ

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначити хронологічні межі періоду історії України, який ви будете вивчати в цьому році; скласти загальне уявлення про основний зміст Нової доби в історії України; познайомитися з особливостями політичного становища українських земель у першій половині XVI ст.; пояснювати поняття і терміни «історія України», «ранній Новий час», «ранньомодерна доба».

1. Що таке історія? **2.** Який період історії України ви вивчали минулого року? Назвіть його хронологічні межі. **3.** Які події середньовічної історії України вам запам'яталися найбільше?

1 **Нова доба в історії України.** Розглядаючи особливості розвитку суспільства на території нашої держави, ви дізнаєтеся про подальшу історію українського народу, його боротьбу за свою незалежність і пов'язані з нею подвиги, тріумфи та трагедії.

Історія України, як ви вже знаєте, поділяється на певні **історичні періоди** — етапи її політичного, суспільного й культурного розвитку, що характеризуються визначними подіями, явищами, процесами тощо. У попередніх класах ви вивчали давню й середньовічну історію України. У 8 класі ви познайомитеся з історією **раннього Нового часу**, або **ранньомодерної доби**. У цей час на українських землях, як і в інших частинах Європи, відбулися важливі зрушення у соціальній, політичній, економічній, культурній та інших сферах життя. Дізнатися про них ви зможете зі сторінок цього підручника.

■ Періоди історії України

Давня історія	Середньовічна історія	Нова історія		Новітня історія	
Близько 1 млн років тому — V ст. н. е.	V ст. н. е. — кінець XV ст.	I частина. XVI—XVIII ст.	II частина. XIX — початок XX ст.	I частина. 1914 р. — 1939 р.	II частина. 1939 р. — початок XXI ст.

Період, який ви вивчатимете, називають також **козацькою добою** в історії нашої держави. Саме українське козацтво стало визначальним чинником суспільного розвитку цього часу. Одним із головних здобутків означеного періоду було виникнення Української

козацької держави — Гетьманщини, що постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

2 **Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.** Наприкінці XV — у першій половині XVI ст. українські землі перебували у складі різних держав. Переважна частина території України, а саме Підляшшя, Волинь, Східне Поділля (Брацлавщина) і Київщина, входили до складу Великого князівства Литовського. Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля належали Польському королівству. Від середини XIV ст. Буковина була частиною Молдавського князівства. У 1514 р. Молдавське князівство разом з українськими землями потрапило в залежність від Османської імперії. Турецька влада створила на Буковині військово-адміністративну одиницю — Хотинську райю. Закарпаттям із XIII ст. володіло Угорське королівство. Унаслідок поразки від турків-османів під Могачем у 1526 р. Угорщина втратила свою неза-

■ Українські землі в першій половині XVI ст.

лежність, а Закарпаття поділили Австрійські Габсбурги (західна частина) і залежне від турків-османів Трансильванське (Семиградське) князівство (східна частина).

У Криму та частині Північного Причорномор'я від середини XV ст. існувала держава татарського народу — Кримське ханство, яке з 1475 р. було васалом Османської імперії. Чернігово-Сіверщина внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст. увійшла до Великого князівства Московського.

Висновки. У 8 класі вивчається історія України раннього Нового часу, що охоплює події XVI—XVIII ст.

- Цей період української історії називають козацькою добою, підкреслюючи тим самим визначальну роль козацтва в його подіях.
- Українські землі впродовж першої половини XVI ст. входили до складу кількох різних держав, що обумовлювало певні особливості їхнього розвитку.

Запитання та завдання

1. Яку назву має період історії України, що вивчається у 8 класі? **2.** Якими є хронологічні межі цього періоду? **3.** На які дві частини поділяється Нова історія? **4.** Чому період кінця XV — XVIII ст. в українській історії називають козацькою добою? **5.** У складі якої держави перебувала в першій половині XVI ст. більша частина українських земель?

6. Що ви знаєте про періодизацію історії України? **7.** Охарактеризуйте політичне становище українських земель наприкінці XV — у першій половині XVI ст.

8. Визначте за картою (с. 6 підручника), до складу яких держав входили в першій половині XVI ст. землі, де ви живете. **9.** Складіть у зошиті таблицю «Державна належність українських земель у середині XVI ст.».

Держава	Які українські землі належали

10. Зверніть увагу на висновки до параграфа. Поясніть їхній зміст, наводячи факти з тексту підручника. (Надалі таку вправу доцільно виконувати після опрацювання кожного параграфа з метою перевірки своїх знань.)

РОЗДІЛ І. **УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В XVI ст.**

§ 1. Соціальна структура суспільства та економічне життя

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** дізнатися, якими були основні верстви тогочасного українського суспільства; порівнювати становище привілейованих і непривілейованих верств населення; характеризувати особливості тогочасного економічного життя українських земель; пояснювати поняття і терміни «шляхта», «князі», «бояри», «зем'яни», «слуги», «магнати», «данники», «тяглі», «фільварок», «магдебурзьке право».

▶▶ **1.** Що таке соціальна структура суспільства? **2.** Якими були основні верстви населення українських земель у другій половині XIV — XV ст.? **3.** Які верстви населення українських земель другої половини XIV — XV ст. були привілейованими, а які — ні? Чим відрізнялося їхнє становище? **4.** Що ви знаєте про розвиток господарства, міст, ремесел і торгівлі в другій половині XIV — XV ст.?

1 **Привілейовані стани.** Соціальна структура тогочасного українського суспільства мала становий характер. За своїми правами стани поділялися на **привілейовані, напівпривілейовані** та **непривілейовані**. Вершину панівного стану — **шляхти** — посідали удільні князі Рюриковичі та Гедиміновичі. Вони становили замкнену групу, до якої не можна було увійти завдяки заможності або найвищим державним посадам. Князівські роди поділялися на «**княжат головних**», до яких належали Острозькі, Заславські, Сангушки, Чарторийські, Корецькі, Гольшанські, Дубровицькі, і «**княжат-повітовників**». «Княжата головні» не підлягали дії місцевої адміністрації, мали право входити до великокнязівської ради й вирушати у військові походи зі своїми загонами під родовими гербами. Їм належали спадкові землеволодіння, де вони мали право вершити суд над своїми підданими, установлювати податки й повинності, надавати підлеглим землю за умови несення служби. «Княжата-повітовники» таких прав і привілеїв

Соціальні стани — великі групи людей, що мають закріплені законом права та обов'язки, відрізняються своїм місцем у суспільстві.

Шляхта — привілейований панівний стан у Польщі, Литві, на українських та білоруських землях, які в XIV—XVIII ст. належали Великому князівству Литовському або Речі Посполитій.

Привілей — пільга, право, надане окремим особам, групам людей, станам.

не мали, а їхні збройні загони виступали у складі повітового ополчення, підпорядкованого місцевій адміністрації.

До панів належала заможна шляхта, яка не мала князівських титулів, але вирізнялася давністю походження, спадковим землеволодінням і певними привілеями.

До середньої і дрібної шляхти належали **зем'яни, панцирні слуги** й **бояри**. Це була залежна від князів і панів верства, представники якої здобували шляхетство та право на володіння землею, відбуваючи військову (боярську) службу зі своїми загонами кіннотників або особисто.

У **1528 р.** було проведено «попис земський» (перепис шляхти). Посилання на цей «попис» стало відтоді доказом шляхетства. Водночас поняття «зем'яни», «панцирні слуги» та «бояри» замінили на єдине — «шляхтичі». Ті, за ким шляхетство не було визнано, втратили права на привілеї та злилися із селянством.

■ Українська шляхта

? Опишіть одяг української шляхти.

■ Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.

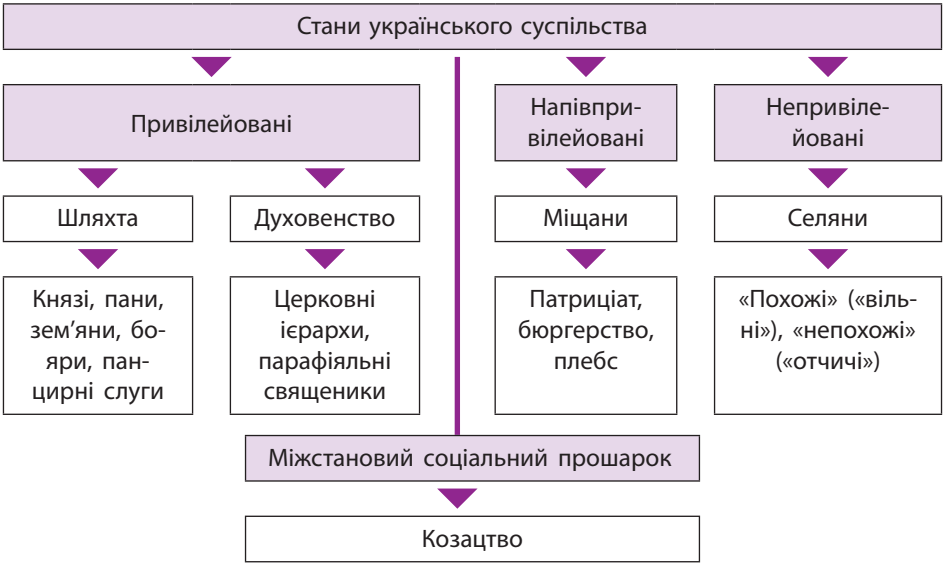

Князь К.-В. Острозький

Права і привілеї шляхти були закріплені прийняттям збірок законів — Литовських статутів. **Перший Литовський статут 1529 р.** узаконив поділ шляхетства на **шляхту**, яка отримувала землі за службу, і **магнатів** — князів і панів, що володіли містами, містечками й величезними землями за спадковим правом, підпорядковувалися лише великому князю та мали власні військові загони. **Другий Литовський статут 1566 р.** збільшив обсяг прав служилої шляхти, зрівнявши її з магнатами. Шляхта отримала можливість долучатися до управління державою завдяки участі в роботі повітових сеймиків (місцевих станово-представницьких органів) і великого Вального (загального) сейму.

Визначним представником української шляхти XVI — початку XVII ст. був князь, магнат, культурний діяч **Костянтин-Василь Острозький** (1526—1608). Його небезпідставно вважають найвидатнішою особистістю роду Острозьких. Наприкінці XVI ст. він був найбільшим після короля Речі Посполитої землевласником. Володів великими маєтностями на Волині, Галичині, Київщині та Поділлі, що налічували 25 міст, 10 містечок і 670 сіл (річні прибутки князя — 10 млн злотих — складали два державні бюджети Речі Посполитої). Обіймав посади старости володимирського, маршалка волинської шляхти, київського воєводи, сенатора сейму Речі Посполитої. На посаді київського воєводи був фактичним господарем українського порубіжжя, або «некоронованим королем Русі». Висувався претендентом на польську корону в 1572 р. після смерті Сигізмунда II Августа та на московський трон після смерті царя Федора в 1598 р.

Послідовно захищаючи права України, Острозький виступав проти укладення Люблінської унії. Він вважав, що Україна має стати третім рівноправним суб'єктом Речі Посполитої поряд із Польщею та Литвою. Підписав унію лише під загрозою втрати маєтностей.

Острозький відомий своєю меценатською діяльністю. Він підтримував різноманітні православні інституції, медичні та освітні заклади. Заснував школи в Турові, Володимирі-Волинському, Слуцьку, Острозі, при Києво-Печерському монастирі, а також друкарні в Острозі, при Дерманському та Києво-Печерському монастирях. Був противником Берестейської церковної унії. Виступав за культурно-релігійну автономію українського та білоруського народів, створення європейської антитурецької ліги.

Коштом князя в Києві відбудували Кирилівський та Межигірський монастирі, на Подолі спорудили церкви Миколи Доброго й Різдвяно-Предтечинську. Острозький вважався також патроном (покровителем) понад тисячі православних церков на українських землях.

Привілейованим станом українського суспільства було **духовенство**, що становило майже десяту частину всього населення. Воно поділялося на вищих церковних ієрархів (митрополит, єпископи, архієпископи тощо), які обіймали свої посади лише за дозволом великих князів литовських і польських королів, та нижче парафіяльне духовенство. Становище нижчого духовенства було залежним від шляхти й магнатів, на землях яких розташовувалися їхні парафії.

■ Українське панство

2 **Напівпривілейовані й непривілейовані верстви населення.** До напівпривілейованого стану належали **міщани**, що мали привілеї на міське самоврядування, окремий становий суд, заняття ремеслами й торгівлею. Проте міщани були також зобов'язані сплачувати податки, виконувати повинності на користь приватних власників міст або держави. Найзаможнішою частиною населення міст був **патриціат**, що складався з найбагатших купців, лихварів і ремісників. До **бюргерства**, або середньої за рівнем заможності частини міщанства, належали цехові майстри й більшість купецтва. Основою соціальної піраміди міського населення був **плебс**, який складався з дрібних ремісників і торговців.

Переважну більшість населення українських земель (близько 80 %) складало **селянство**, яке належало до непривілейованого стану. За своїм правовим становищем воно поділялося на «непохожих» (або «отчичів») і «похожих» (або «вільних») селян. Право безперешкодного переходу від одного землевласника до іншого мали лише останні. «Непохожі» селяни примусово й безоплатно працювали в господарстві пана.

За характером повинностей, які виконувало селянство, воно поділялося на три групи. **Слуги** були особисто вільними селянами, які за службу своєму володарю отримували землю та звільнялися від інших повинностей. Від селян-слуг походили деякі

■ Українські селяни

? Порівняйте за ілюстраціями на с. 9, 11 вбрання різних верств українського суспільства в XIV ст. та XV—XVI ст.

дрібні шляхтичі. Більшість селянства становили **данники**. Це були вільні селяни, які сплачували державі данину (чинш) натурою або грошима. **Тяглими** селянами називали таких, що не мали власної землі й за користування землею пана відбували повинності на користь держави або землевласників зі своїм «тяглом» (робочою худобою). Вони були як вільними, так і прикріпленими до своїх наділів.

Із представників різних верств населення формувався міжстановий соціальний прошарок **козацтва**, яке займалося степовими промислами та чинило опір турецько-татарським нападникам.

3 **Розвиток сільського господарства.** Основою сільського господарства на українських землях було землеробство. На Галичині, Волині, Поділлі та в центральних районах Київщини переважала трипільна система землеробства, а на Поліссі, півдні Київщини та Переяславщині зберігалися менш продуктивні двопільна й перелогова системи. Поступово поширювалися більш досконалі знаряддя праці. Поряд із сохою почали використовувати плуг із залізним лемешем, у який запрягали волів. Трипільна система й плугова оранка здебільшого застосовувалися в господарствах магнатів і шляхти.

Крім землеробства розвивалися тваринництво, городництво, садівництво та бджільництво. Не втрачали свого значення в господарському житті також рибальство й мисливство.

На українських землях у складі Великого князівства Литовського сільське господарство мало переважно натуральний характер. Сільськогосподарські продукти вироблялися в основному для власних потреб. Торгівля ними, особливо з іншими країнами, майже не велася. Сільське господарство українських земель у складі Польського королівства поступово переорієнтовувалося на потреби європейського ринку. Унаслідок Великих географічних відкриттів із нововідкритих земель до Європи надійшла значна кількість золота, що призвело до прискорення розвитку міст як центрів мануфактурної промисловості. Це, у свою чергу, викликало зростання попиту на сільськогосподарську продукцію й сировину для мануфактур. Саме тому шляхта на українських землях стала створювати **фільварки**, де за рахунок збільшення експлуатації селян могла отримувати більше продукції. Одночасно із цим зростала кількість «непохожих» селян.

Фільварок — хутір, маєток, велике шляхетське господарство, орієнтоване на ринок; був багатогалузевим господарством, у якому вся земля належала панові і яке базувалося на праці селян, що відробляли тяглову службу, або панщину.

Замок XIV—XVII ст., село Меджибіж. Сучасний вигляд

Поширенню фільваркової системи господарювання на українських землях у складі Великого князівства Литовського сприяло здійснення заходів за «**Уставою на волоки**», підписаною польським королем і великим князем литовським Сигізмундом II Августом (1557 р.). Згідно з документом усі земельні володіння великого князя вимірювалися й ділилися на однакові ділянки — волоки. Найкращі орні землі відводилися під великокнязівські фільварки, решта розподілялася між селянами. Тяглі селяни з усіма дорослими членами своєї родини за користування волокою мали відпрацьовувати два дні панщини на тиждень у фільварку.

З «Устави на волоки» (1557 р.)

…Тяглі люди повинні працювати по два дні кожного тижня, а влітку відбути чотири толоки (*Толока — спільна безоплатна праця.* — Ред.), за це дати тиждень відпочинку на Різдво Христове, тиждень на м'ясниці, тиждень на Великдень, а ті, що на роботу не з'являються, платять борг…

Про роботу війт повинен попередити підлеглих недільного дня, із чим і коли люди мають з'явитися на роботу. Війт кожному призначає роботи. [Якщо хтось не з'явиться], то за перший день платить гроші, а за другий день — барана, а за третій день… бичем на лавці покарати, а заборговані дні веліти відпрацювати.

? Якими стали обов'язки тяглих селян за документом?

Волочна реформа зруйнувала давню форму користування землею сільською громадою й замінила її на подвірну. Збільшилися повинності селян, обмежилися їхні права переходу. Селян фактично позбавили права користуватися лісами, зменшили площу земель спільного користування (пасовища, луки). У другій половині XVI ст. волочна система землекористування була поширена на землі шляхти й церкви.

4 **Розвиток міст, ремесел і торгівлі.** У XVI ст. на українських землях зростали й розвивалися міста. Найбільше міст було на західноукраїнських землях. На Східному Поділлі та Київщині їхня кількість зменшилася через постійну загрозу набігів татар. Найбільшим містом був Київ, населення якого становило близько 6 тис. осіб. Великими й середніми містами (200—700 будинків) вважалися Брацлав, Кременець, Вінниця, Житомир, Луцьк, Острог, Львів тощо.

Чимало міст перебувало в залежності від магнатів і церкви. Існували також міста, підпорядковані польським королям і великому князю литовському. Державна влада намагалася сприяти їхньому розвитку, оскільки міста сплачували великі податки й захищали від нападів татар. Наприкінці XV — на початку XVI ст. на українські землі стало поширюватися **магдебурзьке право**.

Магдебурзьке право — середньовічне право, за яким міста звільнялися від управління й суду великих землевласників та створювали власні органи самоврядування.

Магдебурзьке право надавали містам польський король, великий князь литовський, а пізніше й великі магнати. Протягом XV — першої половини XVI ст. таке право отримала більшість значних міст України.

Міста, що мали магдебурзьке право, управлялися **магістратом** — становим виборним органом самоврядування, що складався з **ради** (адміністративного органу й суду в цивільних справах) та **лави** (суду в кримінальних справах). Раду очолював бурмістр, а лаву — війт.

Магдебурзьке право закріплювало права міських станів — купців, міщан, ремісників, а також було проявом здобутків міського населення у боротьбі з феодалами. Воно походить від привілеїв 1188 р., які отримало в цей час німецьке місто Магдебург. Протягом XIII—XVII ст. магдебурзьке право набуло чинності в Чехії, Угорщині, Польщі й Литві, звідти поширилося на білоруські та українські землі. Українські міста отримували магдебурзьке право від литовських князів, польських королів, а пізніше й від українських гетьманів. Уперше на українських землях його здобули міста Володимир-Волинський (1324 р.), Сянок (1339 р.), Львів (1356 р.), Кам'янець (1374 р.). У деяких західноукраїнських містах надання магдебурзького права супроводжувалося посиленням німецької та польської колонізації й обмеженням прав українського населення.

Міста були осередками ремесла й торгівлі. У середині XVI ст. налічувалося вже понад 130 різних спеціальностей, із них близько

80 були безпосередньо ремісничими. Водночас більшість жителів міст також не припиняли займатися сільським господарством.

На українських землях у складі Польського королівства переважна більшість міських ремісників об'єднувалися в **цехи**. При цьому для православних міщан доступ до цехів ускладнювався. Позацехових ремісників, що не мали можливості вступити до цехів, називали **партачами**. Цехи всіляко боролися з ними. В українських містах на території Великого князівства Литовського цехи були менш поширені.

Із грамоти польського короля Сигізмунда I місту Львову (1525 р.)

Під час нашого перебування в минулому році у місті Львові до нас звернулися зі скаргою громадяни того ж нашого міста Львова руської віри, яких там живе чимало… [що] бурмістри зазначеного міста забороняють їм купувати будинки, які стоять поза межами їхньої вулиці, тримати шинки, продавати та пити вино, пиво та інші напої, торгувати сукном, а також займатися ремеслом, записуватися в цехи.

…Ми, разом зі своїми радниками… обміркували ці скарги і… ухвалили: самі громадяни міста Львова грецької або руської віри задоволені своїм місцеперебуванням… інше ж житло, що розташоване по інших місцях і вулицях, де раніше не жили вони самі або їх попередники, вони не можуть і не мають права купувати, будувати та мати у володінні. Так само за давнім звичаєм та забороною, що збереглися до нашого часу в названому нашому місті Львові, не можна приймати до цехів та допускати до ремесел [*православних* — Авт.], ми залишаємо назавжди в попередньому стані. Щодо попередніх своїх торгових справ, що дозволили їм раніше, то можна вільно здобувати собі харчування і прибуток для свого домашнього господарства…

? Який висновок можна зробити за фактами, наведеними в документі, про ставлення польської влади до православних міщан Львова?

У XVI ст. продовжувала розвиватися торгівля. Основними формами торгівлі були ярмарки, що відбувалися декілька разів на рік у великих містах, торги, які проходили кілька разів на тиждень, і щоденна торгівля в міських крамницях. Купці в містах створювали об'єднання на зразок ремісничих цехів.

У цей період активно розвивалася й міжнародна торгівля. Через українські землі проходили торговельні шляхи, якими східні й московські товари, а також продукти місцевого виробництва відправляли до країн Центральної та Західної Європи. З українських земель на захід везли віск, мед, зерно, шкіру, худобу, солону рибу,

сіль, деревину. Натомість завозилися одяг, ремісничі вироби, вина, залізо, папір, зброя, західноєвропейські тканини (атлас, оксамит, сукно, полотно) тощо. Центрами міжнародної торгівлі стали Київ, Львів, Луцьк, Кам'янець-Подільський.

Висновки. Населення українських земель поділялося на стани. У першій половині XVI ст. відбулося завершення оформлення правового статусу шляхти. Найчисленнішим і найбільш безправним станом українського суспільства було селянство.

- Залучення українських земель до європейського ринку сприяло зростанню попиту на продукцію сільського господарства й появі фільварків.
- Українські міста в XVI ст. зростали, багатіючи на розвитку ремесла й торгівлі. Посилювався процес набуття містами магдебурзького права.

Запитання та завдання

1. Що таке соціальний стан? **2.** Коли було прийнято Перший і Другий Литовські статути? **3.** На які групи за рівнем заможності поділялися жителі міста? **4.** На які групи поділялося селянство за виконанням повинностей? **5.** Що таке фільварок? **6.** Коли було прийнято «Уставу на волоки»? **7.** Які форми торгівлі існували в XVI ст. на українських землях?

8. Охарактеризуйте становище основних станів українського суспільства. **9.** Визначте, чим уславився князь К.-В. Острозький. **10.** Чим відрізнялося становище привілейованих і непривілейованих станів? **11.** Які зміни відбувалися в розвитку сільського господарства? **12.** Визначте характерні риси розвитку міст, ремесел і торгівлі в XVI ст. **13.** Визначте за картою атласу й запишіть у зошит назви українських міст, які отримали магдебурзьке право до кінця XVI ст.

14. Складіть у зошиті таблицю «Становий поділ українського суспільства на початку XVI ст.».

Стан	Правове становище

15. У XVI ст. вважали, що поділ на стани є боговстановленим і походить від біблійного Ноя, що розподілив обов'язки між своїми синами Симом, Хамом і Яфетом. Ця точка зору відображена в тогочасному латинському прислів'ї: «Ти, Симе, молися, Хаме — працюй, Яфете — управляй і захищай». Якою, на вашу думку, була роль станового поділу для розвитку українського суспільства XVI ст.?

§ 2. Люблінська унія та її вплив на розвиток українських земель

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: з'ясувати, якими були передумови укладення Люблінської унії; дізнатися, як на Люблінському сеймі відбулося об'єднання Польського королівства і Великого князівства Литовського у єдину державу; показувати на карті територіальні зміни, що відбулися внаслідок Люблінської унії; характеризувати суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії; пояснювати поняття і терміни «Люблінська унія», «Річ Посполита», «воєводства», «федеративна держава».

1. Які українські землі на середину XVI ст. перебували під польською владою? **2.** Які українські землі на середину XVI ст. входили до складу Великого князівства Литовського? **3.** Порівняйте становище українських земель під польською та литовською владою.

1 **Передумови укладення Люблінської унії.** 60-ті рр. XVI ст. стали періодом важливих змін для українських земель, пов'язаних з об'єднанням Польського королівства і Великого князівства Литовського в єдине державне утворення.

Якими були передумови такого об'єднання? У цей час Велике князівство Литовське дуже послабилося. Зазнавши поразки у війнах із Московією наприкінці XV — у першій половині XVI ст., Литва втратила значну частину своєї території. Із 1561 р. Литва брала участь у Лівонській війні проти Московської держави. Унаслідок поразок литовська сторона опинилася в стані глибокої кризи та прагнула отримати воєнну допомогу від Польщі. Зі свого боку Польське королівство сподівалося скористатися ослабленням Литви, щоб реалізувати свої плани просування на слов'янський Схід.

Ідея об'єднання Литви та Польщі мала прихильників в обох державах, проте відрізнялася за змістом. Литовські магнати, що мали панівне становище в державі, виступали за незалежність і погоджувалися на об'єднання «двох рівних» за умови існування окремого сейму й забезпечення свого привілейованого становища. Натомість середня і дрібна шляхта, незадоволена

Акт Люблінської унії

■ Люблінська унія. Художник М. Баччареллі

? Яку інформацію про укладання Люблінської унії передає автор? Які художні засоби він використовує?

пануванням магнатів, сподівалася, що внаслідок об'єднання здобуде такі самі привілеї, якими користувалася у своїй державі польська шляхта.

Польські магнати та шляхта загалом підтримували ідею об'єднання обох держав. Вони вбачали в ньому можливість отримати нові землі й залежних селян. При цьому польська сторона керувалася ідеєю давньої належності українських земель до Польщі, від якої вони начебто були відірвані, і, відкидаючи пропозиції литовських магнатів, виступала за включення Литви до складу Польщі.

Українське шляхетство також мало свою позицію. Воно здебільшого схвально ставилося до об'єднання Литви та Польщі, розраховуючи, що це допоможе надійно захистити південні кордони від турецько-татарських нападів і припинить шляхетські наїзди (збройні напади) у польсько-українському порубіжжі. Об'єднання двох держав відповідало також економічним інтересам української шляхти, оскільки через Польщу проходили торговельні шляхи до країн Західної Європи. При цьому українські князі висували пропозицію об'єднати Польщу, Литву й Україну в одну державу на рівних засадах, наполягали на збереженні свободи віросповідання й місцевих звичаїв. Українська дрібна й середня шляхта, що не мала таких привілеїв, як князі й магнати, виступаючи за об'єднання, сподівалася перш за все здобути рівні права з магнатською верхівкою та отримати можливість впливати на перебіг справ у державі.

2 **Люблінський сейм 1569 р.** Для вирішення питання об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в польському місті **Любліні** в **1569 р.** зібрався спільний сейм представників привілейованих станів обох держав. Гострі суперечки щодо форми об'єднання тривали півроку. Литовська сторона виступала за створення **федеративної держави**, а польська — за **інкорпорацію** (включення) Литви до складу Польщі.

Переконавшись, що польська сторона не збирається зважати на її пропозиції, литовська делегація залишила сейм, щоб зірвати його роботу. У відповідь на це польський сенат закликав готуватися до війни з Литвою та зажадав від короля **Сигізмунда II Августа** прийняти рішення щодо включення до Польщі Волині й Підляшшя. Оголосивши про приєднання цих земель, польський король наказав шляхті, яка мала там маєтки, прибути до Любліна та присягнути Польщі (під загрозою втрати своїх володінь). Пізніше король видав привілей про повернення під свою владу Брацлавщини й Київщини, стверджуючи, що «вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами до Польської корони».

Федеративна держава — союзна держава, що складається з кількох державних утворень, кожне з яких, зберігаючи власні органи влади, підпорядковується загальнофедеративним органам влади.

Литовська делегація змушена була підкоритися польській стороні, повернутися на сейм і погодитися на вилучення зі складу своєї держави зазначених українських земель.

Із рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі та Литви в одну державу — Річ Посполиту

Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією (об'єднанням) між ними, складають з обох вищезазначених народів одне нерозрізнюване неподільне тіло, [у якого] на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один — король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі… Що ж до обрання, уведення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися… Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб… Монета повинна бути одноманітна й однакова по вазі й пробі… Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита й побори… Віднині й на вічні часи не слід брати ніяких мит із духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих…

? **1.** Хто очолював Річ Посполиту? **2.** Які привілеї отримувало шляхетство внаслідок об'єднання? **3.** Чим об'єднання Польщі та Литви було вигідне купецтву?

1 липня 1569 р. в Любліні було укладено **унію** (союз) про об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського

■ Прапор Речі Посполитої

у федеративну державу «двох народів» **Річ Посполиту** (дослівно — республіку).

Короля Речі Посполитої спільно обирала на сеймі польська й литовська шляхта. Польща й Литва зберігали окремі законодавство, судову систему, центральний і територіальний уряди, військо та фінанси. Проте в Литві власний сейм був ліквідований, і вона втратила право на самостійні зовнішні відносини з іншими державами.

3 **Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії.** На українських землях, які внаслідок Люблінської унії відійшли до Польщі, було запроваджено польський адміністративно-територіальний устрій. Вони поділялися на **воєводства**, очолювані призначеними урядом воєводами. Воєводства складалися з повітів, де адміністративна й судова влада зосереджувалася у призначуваних королем старост. У воєводствах і повітах для вирішення місцевих питань, обрання депутатів на загальнодержавний Вальний сейм час від часу скликалися шляхетські сеймики.

■ Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі Речі Посполитої

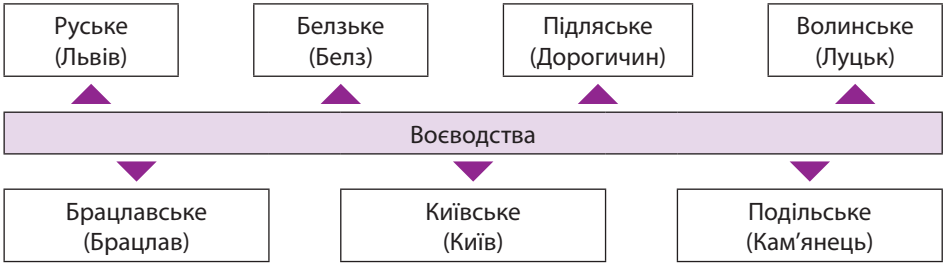

Було створено систему шляхетських станових судів. У гродських судах цивільні й кримінальні справи розглядали старости. У підкоморських судах суддя-підкоморій вирішував суперечки, пов'язані з розмежуванням шляхетських володінь. Земські суди складалися із судді, підсудка й писаря та обиралися на сеймиках шляхтою. Вони діяли тимчасово, під час роботи сеймиків, і розглядали справи місцевої шляхти.

Для України Люблінська унія мала як позитивні, так і негативні наслідки. Так, більшість українських земель були об'єднані в межах однієї держави, що сприяло національно-культурному роз-

витку українського народу. На приєднаних до Польського королівства українських землях було збережено судочинство за нормами Литовських статутів, існуючий адміністративний устрій та ведення діловодства руською мовою (так тоді називали українську й білоруську мови). Представники українських князів і шляхти отримали виключне право обіймати посади в місцевій адміністрації незалежно від віросповідання. Завдяки Люблінській унії українські землі залучилися до нових форм суспільного життя: **«шляхетської демократії»**, місцевого самоврядування, станового судочинства тощо. Через Польщу на українські землі поширився західноєвропейський культурний вплив, збільшувалася кількість навчальних закладів.

«Шляхетська демократія» — назва, що використовувалася стосовно устрою Речі Посполитої, за якого провідна роль у державі належала привілейованому стану, що управляв країною від імені всього народу.

Водночас необхідність брати участь у роботі сеймиків, Вального сейму, спілкування з польськими урядовцями спричиняли полонізацію й денаціоналізацію української шляхти. Люблінська унія відкрила можливість наділяти маєтками на новоприєднаних територіях польську шляхту. Виникнення на українських землях володінь польських магнатів спричинило закріпачення селян і значне посилення їхньої експлуатації. **Третій Литовський статут 1588 р.** запровадив для різних категорій залежних селян кріпосне право. Унаслідок цього було закріплено законом створення єдиного стану кріпосних селян. Водночас переважна більшість українського населення стала зазнавати дедалі більших національно-релігійних утисків унаслідок полонізації й покатоличення. Не виправдалися також розрахунки на те, що в новій державі українські землі будуть захищені від турецько-татарських нападів і шляхетських наїздів.

! **Висновки.** У 60-х рр. XVI ст. сформувалися передумови для об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу. Проте бачення форми та змісту майбутнього державного об'єднання в його учасників суттєво відрізнялося.

- Унаслідок укладення Люблінської унії на карті Європи постала нова держава — Річ Посполита. Більша частина українських земель опинилася під польською владою, що спричинило зміни у становищі їх населення.

Запитання та завдання

1. Із якою державою воювало Велике князівство Литовське з 1561 р.? **2.** Якою була позиція українських князів щодо можливого об'єднання Польщі й Литви? **3.** Що таке федеративна держава? **4.** Коли було укладено Люблінську унію? **5.** Які українські землі за Люблінською унією перейшли під польську владу? **6.** Назвіть воєводства, утворені польською владою на українських землях.

7. Якими були передумови укладення Люблінської унії? **8.** Визначте основні відмінності в позиції польської, литовської та української сторін щодо об'єднання Польщі та Литви. **9.** Як було укладено Люблінську унію? **10.** Охарактеризуйте адміністративно-політичний устрій українських земель у складі Речі Посполитої.

11. Визначте за картою атласу назви й центри воєводств, створених польською владою на українських землях, отриманих за Люблінською унією. **12.** Складіть у зошиті таблицю «Наслідки Люблінської унії для українських земель».

Позитивні наслідки	Негативні наслідки

13. Польський король Сигізмунд II Август у виданому 6 червня 1569 р. привілеї про повернення Київщини до складу Польщі наголошував: «Київ був і залишається головою і головним містом Руської землі, а вся Руська земля з давніх часів, починаючи від предків наших королів польських, була приєднана разом з іншими першими частинами (*Підляшшям, Волинню і Брацлавщиною.* — Авт.) до Польської корони». Чи поділяєте ви таку точку зору? Наведіть факти, які підтверджують вашу думку.

§ 3. Виникнення українського козацтва та перших січей

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: дізнатися, як і чому виникло українське козацтво; розповідати про появу перших січей і діяльність Дмитра Вишневецького; характеризувати життя й побут козаків; пояснювати поняття і терміни «козак», «Дике Поле», «Дніпровський Низ», «Великий Луг», «Запорожжя», «покозачення», «низове козацтво».

1. Назвіть основні стани українського суспільства. **2.** За картою атласу визначте, із якими державами в середині XVI ст. межували українські землі на півдні. **3.** Чи можна вважати, що українське південне порубіжжя було територією протистояння християнського й мусульманського світів? Обґрунтуйте свою думку.

1 **Виникнення українського козацтва.** Кінець XV ст. став часом появи на історичній арені українського козацтва. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована **1489 р.**

Передумови виникнення козацтва були пов'язані з історичною ситуацією на українських землях наприкінці XV ст. У той час південно-східна межа розселення українців досягала так званого **Дикого Поля** — не обжитих осілим населенням степів між Доном, Верхньою Окою й лівими притоками Десни та Дніпра. Це був великий масив вільних земель, що фактично не належав жодній державі. Природні умови Дикого Поля були надзвичайно сприятливі для господарської діяльності людини.

Козацтво — із XV—XVI ст. збірна назва козаків в Україні й сусідніх державах. Слово «козак» тюркського походження, що означає «вільна людина», «страж», «конвоїр», «воїн-найманець», «шукач пригод» тощо. Його вживали щодо вільних людей, які населяли південноукраїнські степи. Унаслідок Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. козацтво стало привілейованим станом суспільства.

З опису природних багатств Дикого Поля литовським дипломатом Михайлом Литвином

Диких звірів і зубрів, диких коней і оленів така сила по лісах і полях, що на них полюють тільки задля шкури, а м'ясо через велику їх кількість викидають, окрім спинної частини; ланей і диких кабанів навіть зовсім не вживають. Дикі кози в такій великій кількості перебігають зимою зі степів до лісів, а влітку назад, що кожний селянин забиває їх до тисячі на рік. По берегах річок у великій кількості зустрічаються оселі бобрів. Птиць така дивовижна сила, що навесні хлопчаки назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники. Вірлят зачиняють до кліток задля їх пір'я, яке чіпляють до стріл. Псів годують м'ясом диких звірів і рибою, бо ж річки переповнені неймовірною кількістю осетрів та іншими великими рибами.

? **1.** Як автор ставиться до подій, про які розповідає? Чому ви так вважаєте? **2.** Чим Дике Поле приваблювало українців? **3.** Яким видам господарювання сприяли природні багатства Дикого Поля?

Міщани, бояри й селяни створювали ватаги **уходників**, які вирушали до Дикого Поля займатися степовими промислами (мисливством, рибальством, бджільництвом). Освоєння українським населенням цих територій майже одразу викликало протистояння з боку васалів Кримського ханства та Османської імперії ногайських татар, улуси (кочові стійбища) яких були розташовані в південній частині Дикого Поля. Заняття промислами в необжитих

степах вимагало від уходників відваги й певних військових навичок, оскільки досить часто виникали сутички між ними та татарськими ватагами. Тому уходники об'єднувалися в загони, обирали досвідчених ватажків і відповідно озброювалися.

Численні конфлікти між уходниками й татарами загострювали стосунки між ними. У 1478 р. Кримське ханство стало васалом Османської імперії й активізувало свою боротьбу із сусідніми християнськими державами. Першими жертвами татарських погромів стали жителі півдня Київського й Брацлавського воєводств. Нечисленні гарнізони в місцевих замках не могли зупинити нападників. Місцеве населення змушене було самостійно об'єднуватися перед татарською небезпекою у ватаги.

Із часом уходників, які вирушали до Дикого Поля, здійснювали походи в Степ проти татар або захищали від них власні оселі, стали називати **козаками**. До середини XVI ст. більшість із них козакували лише певний час, а потім поверталися до своїх повсякденних занять. Основними причинами виникнення українського козацтва стали процеси, пов'язані з освоєнням українцями степів Дикого Поля, і необхідність організації захисту населення Південної Київщини й Східного Поділля від набігів татар.

Роль організаторів захисту південно-східних окраїн Великого князівства Литовського та Польського королівства від нападів татар стали відігравати прикордонні адміністратори. До них належали, крім київського воєводи, канівський, черкаський та вінницький замкові намісники (старости) — у Литві, та кам'янецький, хмільницький і барський старости — у Польщі. Зокрема, кам'янецький каштелян, тобто комендант замку й замкової залоги Кам'янця-Подільського, організовував варти й розвідки на татарських шляхах і в разі небезпеки сповіщав населення про наближення ворогів. Для здійснення бороть-

Острів Хортиця. Сучасний вигляд

би з нападниками прикордонні адміністратори збирали й фінансували власні загони вояків, широко залучаючи до них місцевих козаків.

Провідну роль в організації козацтва як професійної військової спільноти відіграли хмільницький староста **Предслав Лянцкоронський**, канівський і черкаський староста **Остафій Дашкевич**, барський староста **Бернард Претвич**, кам'янецький староста **Станіслав Лянцкоронський** та інші.

Бернард Претвич (?—1561) із 1540 р. був барським старостою й до самої смерті постійно здійснював сторожові рейди вздовж подільського порубіжжя. Він невтомно переслідував загони татар в Дикому Полі, звільняв захоплених ними бранців і влаштовував власні каральні експедиції у Крим, до Очакова, Акермана й Кілії. Сучасники вихваляли його як неперевершеного героя порубіжжя, називаючи Претвича «муром подільських країв». Стверджували, що поки був живий Претвич, татарські шляхи «заросли травою», бо за роки свого урядування в Барі він 70 разів вступав у битви з татарами і стільки ж разів перемагав.

У 40-х рр. XVI ст. проблема козацтва вперше стала чинником погіршення відносин між Польським королівством та Османською імперією. Було зрозуміло, хто насправді організовує козацькі загони, озброює та споряджає їх у походи на штурм укріплених фортець. Проте в офіційних відповідях на татарсько-турецькі протести польська влада заперечувала участь своїх урядовців і навіть жалілася на козаків як на «свавільних людей, степову наволоч, які... живуть з грабунку, не підлягаючи жодній управі, тому їх годі спіймати і покарати».

Із повідомлення англійського дослідника Р. Кнолленза про українських козаків (1603 р.)

Ті козаки — легка кіннота, яка діє головним чином на кордоні Польського королівства з татарами; це загартований і відважний тип людей, які вважають почесним жити тільки за рахунок ворога та над усе в житті цінують бойового коня і спис. Хоча татари і турки живуть у приязні з поляками і нібито прагнуть миру з ними, досить часто вони великою кількістю вторгаються до Подолії і Русі (Галичини), що належать Польському королівству, й спустошують їх, якщо вчасно не отримають відсічі від названої легкої кінноти козаків, що завжди на них чатують, як яструб на здобич.

? **1.** Які факти про діяльність українських козаків наводить автор? **2.** Які висновки на підставі наведених фактів ви можете зробити про роль козаків у подіях на тогочасних українських землях?

2 **Поява перших козацьких січей. Діяльність Д. Вишневецького.** Від кінця XV ст. набіги татар на українські землі стали регулярними. Щоб утриматися в Дикому Полі, козаки-уходники почали будувати дерев'яні укріплення — «городки» й «січі». Переважна більшість козацьких січей була розташована на **Дніпровському Низі**. Спираючись на них, козаки спочатку витіснили звідти татарські улуси, а потім поступово освоїли **Великий Луг** і **Запорожжя**.

У середині XVI ст. литовський уряд вирішив використати досвід козаків і розпочати на південному порубіжжі будівництво фортець для відсічі набігам татар. Проте через брак коштів цю ідею не було втілено в життя. Реалізувати її вдалося лише князю **Дмитру Вишневецькому**.

Дніпровський Низ — землі з обох боків Дніпра, розташовані за його порогами.
Великий Луг — заплава Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і мала ширину від 3 до 25 км; загальна площа — понад 1 млн десятин землі. Майже вся територія Великого Лугу в середині XX ст. була затоплена штучним Каховським морем.
Запорожжя — землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів.

Дмитро Вишневецький (1516—1563) — нащадок великого князя литовського Ольгерда, один із перших відомих в історії ватажків українського козацтва. Народився в місті Вишнівець на Волині. На початку 50-х рр. XVI ст. він уже був черкаським і канівським старостою й організував відсіч турецьким нападникам. У цей час під керівництвом Д. Вишневецького на острові Мала Хортиця було збудовано замок-«городок», який вважається попередником Запорозької Січі. Деякі дослідники називають замок-«городок», що з'явився на острові Мала Хортиця близько 1552 р. (за іншими даними — 1554—1555 рр. або 1556 р.), Хортицькою Січчю. Поява козацької фортеці в татарських володіннях стала неприємною несподіванкою для кримського хана.

Закріпившись на Малій Хортиці, біля найважливішої переправи через Дніпро, князь узяв під захист козаків-уходників на Великому Лузі й розпочав здійснювати сміливі рейди проти татарських і турецьких фортець у пониззі Дніпра й Південного Бугу. 29 червня 1556 р. Д. Вишневецький із загоном у 600 кіннотників і командою на 18 чайках узяв приступом Очаків, а восени того ж року — фортецю Аслан-Кермен. Захоплені у ворога гармати князь установив у Хортицькому замку.

На початку 1557 р. Хортицький замок витримав 24-денну облогу кримського хана. Проте восени цього ж року об'єднані турецько-татарські сили примусили князя залишити острів Мала Хортиця. На початку 1563 р. під час походу до Молдавії Д. Вишневецький потрапив у полон і був відправлений до Стамбула. Героїзм та мученицька смерть князя уславлені в народній думі «Про козака Байду».

3 **Життя та побут козаків.** У XVI ст. у складі населення України поступово збільшувалася кількість козацтва, яке перетворювалося з міжстанового прошарку населення на окремий стан його соціальної структури. Козакування як побутове явище ставало звичним для тогочасного українського суспільства. Поширювалося **покозачення**. Із південноукраїнських замків і сіл прямували до Степу ватаги шукачів легкої здобичі. Спочатку «ходити в козацтво» означало насамперед рушати на Дніпровський Низ («на низ») по здобич, тому цих людей називали **низовим козацтвом**. Пізніше, коли головним завданням козацтва стало протидіяти набігам татар в українському порубіжжі, «козацьким хлібом» почали називати воєнну службу. Звичні до військової справи козаки також наймалися на воєнну службу до іноземних володарів.

Покозачення — перехід представників різних верств українського суспільства до козацтва як один зі способів зміни свого соціального стану.

Низове козацтво — назва, що вживалася стосовно козаків-запорожців, які селилися в нижній течії Дніпра.

Умови життя козаків-уходників, які склалися в степах Дикого Поля, були суворими, вимагали фізичної витривалості, здатності переносити холод і спеку, негаразди воєнного життя. Жили козаки в саморобних куренях, сплетених з очерету і вкритих кінськими шкурами. Одяг простих козаків був із домотканого сукна й полотна. Із нього шили широкі шаровари, сорочки, поверх яких

■ Князь Д. Вишневецький (Байда)

? Яку інформацію про напад турецького війська на Запорозьку Січ можна отримати за ілюстрацією?

■ Напад яничар на Січ

одягалися широкополі кобеняки та киреї, що підперізувалися поясом. Взуттям служили чоботи, а головним убором — шапка.

Козацька їжа була простою, але поживною. Козаки готували саламаху, тетерю, щербу — варені страви із пшона, житнього борошна й риби, вживали в їжу смажену дичину та в'ялену рибу. Воєнна служба козаків поєднувалася із заняттями різноманітними промислами, лагодженням зброї, приготуванням їжі, запасів для походів. У вільний час козаки любили співати, грати на кобзі й танцювати.

Після воєнних походів козацькі загони поверталися з Дніпровського Низу на відпочинок додому. Незважаючи на те що козаки захищали порубіжжя від набігів татар, литовська й польська влада часто не схвалювала їхніх дій. Нападаючи на володіння турецького султана й кримського хана, козаки створювали чимало незручностей великому князю литовському й польському королю. Тому на старост південних пристепових районів Київського та Брацлавського воєводств покладалися обов'язки контролювати козаків, щоб не допускати їх самостійних походів проти татар.

Із листа кримського хана Сагіб-Гірея до польського короля Сигізмунда I (початок 40-х рр. XVI ст.)

…Приходять козаки черкаські й канівські, стають на Дніпрі над нашими улусами й чинять шкоду нашим людям. Я багато разів повідомляв вас про цих козаків, щоб їх заспокоїли, але ваша милість не послухала. Якщо бажаєте зберегти з нами приязнь, пришліть до нас тих, хто робив шкоду, інакше не ображайтеся на нас, і ми не хочемо зламати наші братські стосунки й присягу, але на ті замки — Черкаси й Канів — направимо наше військо.

? Як козацькі походи ускладнювали стосунки між польським королем і кримським ханом?

Висновки. Від кінця XV ст. в історичних джерелах з'являються повідомлення про появу козацтва у південноукраїнських степах. В умовах порубіжжя формується своєрідний тип козака — людини, характерною рисою якої було поєднання в одній особі воїна і трудівника.

- Значення діяльності Д. Вишневецького для становлення козацтва полягає в тому, що він, на відміну від інших старост південноукраїнських міст, уперше розгорнув діяльність на Запорожжі.
- Формування своєрідного життя й побуту козаків сприяло поступовому його перетворенню з міжстанового прошарку на окремий стан українського суспільства, що виник у 70—80-х рр. XVI ст.

Запитання та завдання

1. Яким роком датується перша писемна згадка про українських козаків?
2. Що таке Дике Поле? **3.** Що таке Великий Луг? **4.** На якому острові заснував свій замок-«городок» Д. Вишневецький?
5. Якими були передумови й причини виникнення українського козацтва?
6. Які факти підтверджують, що в першій половині XVI ст. українське козацтво було міжстановим соціальним прошарком? **7.** Розкажіть про появу перших козацьких січей. **8.** Охарактеризуйте діяльність Д. Вишневецького.
9. Якими були особливості життя й побуту козаків?
10. Відомий український історик І. Крип'якевич так писав про українське козацтво: «У степах виробився оригінальний тип господарки, а в його обороні нова воєнна організація; знов під впливом сеї господарки і у війні зі степовими ордами постала нова козацька суспільність, зі своїм окремим побутом і окремим світоглядом». Чи поділяєте ви цю думку? Наведіть факти, які її підтверджують або спростовують.
11. Історики дотримуються різних точок зору на проблеми походження українського козацтва й виникнення перших січей. Опрацюйте їх за допомогою додаткової літератури або Інтернету та підготуйте повідомлення.

§ 4—5. Військо Запорозьке. Козацькі війни кінця XVI ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: дізнатися про виникнення Запорозької Січі; показувати на карті місця запорозьких січей-фортець та володінь Запорозької Січі; розповідати про утворення реєстрового козацтва та Війська Запорозького; визначати характерні риси політичного, військового й адміністративного устрою Війська Запорозького; характеризувати причини та наслідки перших козацьких повстань 90-х рр. XVI ст.; пояснювати поняття і терміни «Запорозька Січ», «реєстрове козацтво», «Військо Запорозьке», «гетьман», «козацька рада», «кіш», «кошовий отаман», «курінь», «військова старшина», «козацькі клейноди».

1. Назвіть причини виникнення українського козацтва. **2.** Хто й коли збудував на острові Мала Хортиця замок, який став попередником Запорозької Січі?
3. Як ставилася до діяльності українських козаків литовська й польська влада?

1 **Виникнення Запорозької Січі.** На межі 70—80-х рр. XVI ст. в Україні виникла ситуація, що спонукала козаків до створення своєї єдиної військово-політичної організації. У середині XVI ст. на Дніпровському Низі вже сформувалася ціла мережа

козацьких «городків» і січей. Козацькі ватаги жили в них як тимчасово, так і постійно. У разі необхідності дати відсіч нападникам або рушати в похід за здобиччю окремі козацькі ватаги виступали разом, очолювані виборними отаманами. Це сприяло усвідомленню козаками необхідності створення власної військової організації.

Об'єднанню розрізнених козацьких «городків» і невеликих січей сприяло також кількісне зростання козаків у 70-х рр. XVI ст. Якщо раніше, за повідомленнями сучасників, у пониззі Дніпра цілорічно перебувало лише кілька сотень козаків, то тепер їх були тисячі. Зростанню козацтва сприяло значне погіршення становища селянства на українських землях після Люблінської унії. Саме на цей час припадають згадки про масові втечі на Запорожжя. Козаками ставали також бояри, які не змогли документально підтвердити свої права на землю та шляхетство. Боярство не лише додало до козацтва досвід професійних вояків, але й спонукало його до розгортання боротьби за визнання владою Речі Посполитої своїх станових інтересів.

■ Українські землі в другій половині XVI ст.

Об'єднання козацьких січей на Запорожжі прискорила політика короля Речі Посполитої **Стефана Баторія**, який намагався підпорядкувати собі козаків на тлі їхньої постійної боротьби з турецько-татарськими нападниками.

Наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст. нижче порогів Дніпра, на великому й неприступному острові Томаківка виникла перша Січ Великого Лугу — **Томаківська**. Її називали **Запорозькою Січчю**, а козаків — **січовиками**, або **запорожцями**. Це була самовладна військова організація, створена козаками-воїнами. За підрахунками дослідників, у Томаківській Січі перебувало близько 5 тис. козаків. Усього ж українське козацтво за часів першої Січі налічувало щонайменше 10 тис. вояків.

Запорозька Січ — організація українського козацтва, яка виникла й розвинулася за дніпровськими порогами в першій половині XVI ст. Центром Січі було місто-фортеця, яке з різних обставин змінювало своє розташування, але завжди перебувало за порогами.

2 **Військове мистецтво козаків.** Козаки розробили ефективне і своєрідне військове мистецтво, що допомагало їм перемагати на суходолі й на морі. Основу козацького війська становила піхота, озброєна ручною вогнепальною зброєю. Для збільшення швидкострільності в бою козаки шикувалися кількома шеренгами. Козаки першої шеренги вели вогонь, а задніх шеренг — заряджали зброю. Велика увага приділялася артилерії, вогонь якої підтримував у бою дії піхоти. Перевагу віддавали легким гарматам завдяки їх маневреності в бою.

Козаки створили власну тактику ведення бою: **галас** — козаки йшли в бій у довільному порядку, змішувалися з ворогом, і кожен запорожець демонстрував у бою особисту хоробрість і військову майстерність; **табір** — військо рухалося похідним строєм у вигляді рухомої фортеці з кількох рядів возів, скріплених між собою ланцюгами. Із возів козаки обстрілювали ворога з гармат і рушниць. До бою піхота виходила з табору назовні, а потім поверталася під захист пересувних укріплень; **самообкопування** — засіб індивідуального захисту козаків від обстрілу під час бою.

Козаки здійснювали також рейди кінноти в глиб ворожої території ворога, раптово захоплювали фортеці, влаштовували засідки, нападали на ворога вночі тощо. Існували розвідка й вартова служба. Спеціальні підрозділи несли сторожову службу в Степу, де пролягали татарські шляхи, і в разі небезпеки повідомляли про це за допомогою димової системи сповіщення. Козаки збирали інформацію про

■ Козацька чайка

? Якими були особливості обладнання козацької чайки?

■ Козацькі клейноди (хорогва, булава, бунчук та печатка)

? Опишіть клейноди запорозького козацтва.

ворога в його володіннях за допомогою спеціальних розвідників і на підставі їхніх повідомлень складали плани своїх походів.

Високого рівня досягло козацьке мистецтво ведення морського бою. Їхній флот складався із **чайок** — легких маневрених човнів, які мали два керма (кормове й носове), рухалися як на веслах, так і за допомогою вітрила. Чайки вміщували 50—70 козаків, озброєних рушницями й шаблями, та невеликі гармати.

Військо Запорозьке мало **клейноди** — спеціальні військові знаки, регалії та атрибути. За часів Стефана Баторія ними були прапор, печатка, булава та бунчук. Прапор (хорогву) Війська Запорозького завжди носив хорунжий попереду війська, поруч із гетьманом. Печаткою Війська Запорозького розпоряджався суддя. Вона мала круглу форму, виготовлялася зі срібла. На ній був зображений козак у гостроверхій шапці й каптані, із шаблею, порохівницею на поясі та мушкетом на лівому плечі. Владу гетьмана уособлювала булава. Гетьману надавався також бунчук — палиця завдовжки 2—2,5 м із кулею або вістрям угорі, під яким прикріплювалися китиці чи волосся з кінського або телячого хвоста. Він указував місце перебування гетьмана під час бою. Згодом кожний полк також отримав свої прапор і печатку, а ознакою влади полковника стала невелика бойова булава — пірнач (шестопер).

3 **Утворення реєстрового козацтва.** Українське козацтво перетворилося на вагомий чинник суспільного життя в Україні. Сутички козаків із Кримським ханством та Османською імперією ускладнили відносини між ними, тому литовська й польська влада прагнула встановити контроль над запорожцями.

У 1524 р. уперше було здійснено спробу залучити козаків до державної служби. Польський король і великий князь литовський Сигізмунд I доручив завербувати 1—2 тис. козаків для захисту південного порубіжжя. Проте через брак коштів цей проект не був здійснений.

Влада Речі Посполитої активізувала зусилля з підпорядкування козацтва. У **1572 р.** за дорученням короля **Сигізмунда II Августа** було прийнято на державну службу та вписано до спеціального списку-«реєстру» 300 козаків. **Реєстрові козаки**, як їх стали називати, отримували особливі групові права й привілеї (зокрема, на власну адміністративну владу й козацьке судочинство). Це сприяло виділенню козацтва з-поміж інших верств населення й перетворенню його на новий суспільний стан.

Подальші заходи з визнання українського козацтва як окремого стану здійснив король **Стефан Баторій** у **1578 р.** Він погодився прийняти на державну службу 500 козаків, визначивши їхні права й обов'язки у спеціальній «Постанові щодо низовців».

Реєстрові козаки звільнялися від сплати податків і виконання всіх повинностей, крім обов'язкової військової служби на власні кошти. За свою службу вони отримували право володіти землею, яку могли передавати у спадок. Замість місцевої влади вони підпорядковувалися гетьману та старшині, яких обирали на козацькій раді.

Військо козаків-реєстровців дістало назву **«Його Королівської Милості Запорозьке Військо»**. Його резиденцією став Трахтемирів. Як символ незалежності від державного війська козаки отримали від Стефана Баторія власні прапор і печатку.

Затвердженням прав і привілеїв реєстровців уряд намагався розколоти козацтво, перешкодити зростанню його кількості й підпорядкувати Запорозьку Січ. Проте ця політика була невдалою. Фактично з реєстрових і нереєстрових козаків сформувалася одна військово-політична організація — **Військо Запорозьке**. Козаки спільно виступали в морські походи, боролися за розширення козацьких прав і захищали права православних.

■ Сигізмунд II Август

■ Стефан Баторій

Із «Постанови щодо низовців», затвердженої королем Стефаном Баторієм 16 вересня 1578 р.

…Перед тим же паном старостою мають скласти присягу на вірність і йому послушними бути… тобто мають не воювати землі Волоської, не чинити в ній жодних шкод і розрух, а якщо хтось би це чинив, мали б гамувати, хапати і бити як нашого коронного неприятеля. Так само мають триматися щодо Білгорода, Очакова, Тягині, сіл і степів їхніх, аби там шкод жодних не чинили, ані не позволяли чинити цареві кримському, його землям, людям, улусам… однак мають давати нам знати про царських людей; взагалі будуть поступати відповідно до наших наказів.

? **1.** Які обов'язки мали виконувати на державній службі реєстрові козаки?
2. Які факти свідчать, що влада Речі Посполитої намагалася використати реєстровців проти козаків Запорозької Січі?

4 **Устрій Війська Запорозького.** Військо Запорозьке від часу виникнення Запорозької Січі і до середини XVII ст. було військово-політичною організацією українського козацтва. Воно мало своєрідний політичний устрій, завдяки чому дослідники називають його **козацькою республікою**. Цю назву використовували для характеристики Війська Запорозького.

Найвищим органом влади Війська Запорозького була **козацька рада**, де кожний козак мав право висловити власну думку. Рішення ради були обов'язковими для виконання всіма козаками.

Козацька рада обирала **гетьмана** й **військову (козацьку) старшину**. Гетьман наділявся вищою судовою й виконавчою владою, був головнокомандувачем Війська Запорозького й представляв його інтереси на дипломатичних переговорах. У віданні гетьмана була виборна військова старшина, до якої належали **обозний** (керував артилерією), **писар** (очолював військову канцелярію й відав усім діловодством Січі), **суддя** (чинив суд) і **осавули** (два поручені гетьмана).

За допомогою кошової системи відбувалося розміщення козаків у **коші** — польовому таборі під час військових походів та на самій Січі. Кіш очолював **кошовий отаман**. У коші козацтво розподілялося на 38 **куренів** — військово-адміністративних одиниць із кількомасотнями козаків і водночас їхніх жителів. Побутом, господарським і військовим життям у куренях керували виборні **курінні отамани**.

Полковий територіально-військовий устрій реєстрового козацтва як складової Війська Запорозького почав формуватися з 1625 р., коли було підписано угоду про створення приписаних

■ Устрій Війська Запорозького (до 30-х рр. XVII ст.)

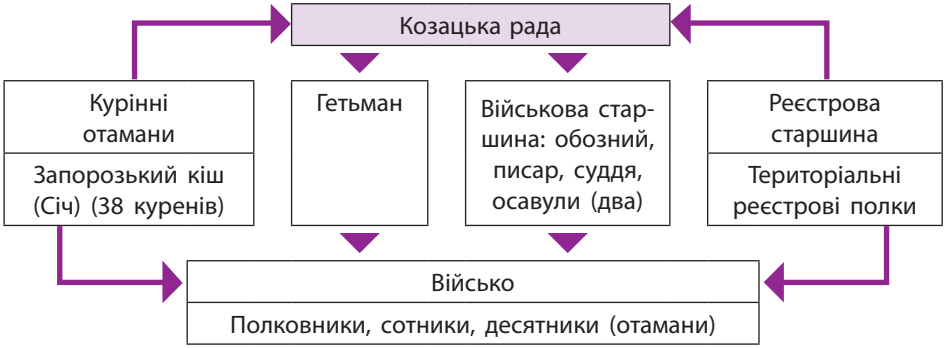

до певної території реєстрових полків. Центрами цих полків, де перебувала реєстрова старшина, стали Біла Церква, Канів, Черкаси, Переяслав і Корсунь.

Військо Запорозьке поділялося на полки (від 500 до декількох тисяч козаків), сотні й десятки.

5 **Козацькі війни кінця XVI ст.** Наприкінці XVI ст. на українських землях загострилися соціальні суперечності. Сейми Речі Посполитої в цей час дозволили королю роздавати на «вічність» польській шляхті «пу́стині» в Придніпров'ї, причому не тільки незаймані, але й заселені селянами та козаками землі. Вільними вважалися також ті землі, на володіння якими дрібна українська шляхта не змогла надати достатньо доказів.

Селяни втрачали свою особисту свободу й закріпачувалися. Влада Речі Посполитої намагалася взяти під контроль українське козацтво та не хотіла зважати на його станові інтереси. Усе це спричинило в 90-х-рр. XVI ст. на українських землях спалах перших повстань, які назвали **козацькими війнами**.

■ К. Косинський

У серпні 1591 р. козаків-реєстровців підняв на повстання **Криштоф Косинський**. Він вирішив скористатися невдоволенням козаків, які не отримали обіцяної платні від польської влади, для того щоб помститися українським магнатам **Янушу Острозькому** й **Олександру Вишневецькому** (вони відібрали в нього маєток).

Виступ Косинського підтримало чимало козаків, і протягом 1592 р. повстання охопило Київське,

С. Наливайко

Брацлавське й частково Подільське воєводства. Жителі Білогородки, Білої Церкви, Переяслава та інших міст склали присягу Косинському. На території, звільненій від польської влади, він запроваджував козацькі порядки. Це збентежило польський уряд, за наказом якого для боротьби з повстанцями було зібрано велике військо, очолюване київським воєводою **Костянтином-Василем Острозьким.**

У вирішальній битві **23—31 січня 1593 р.** під селищем П'ятка на Житомирщині повстанці зазнали поразки й відступили на Запорожжя. Навесні 1593 р. Косинський вирушив із Томаківської Січі, щоб продовжити боротьбу, але під Черкасами загинув або, за іншою версією, був убитий за наказом місцевого старости князя О. Вишневецького. Повстанці, залишившись без керівника, були розбиті надвірними військами черкаського старости.

Придушивши виступ К. Косинського, польська влада не зробила нічого для розв'язання проблем, які його викликали, що й обумовило початок нового повстання під проводом **Северина (Семерія) Наливайка.** У липні 1594 р., зібравши кількатисячний загін козаків, він став громити шляхетські маєтки на Поділлі й закликав запорожців підтримати його. До повсталих приєднався загін запорозьких козаків, очолюваних гетьманом **Григорієм Лободою.** У жовтні 1594 р. повстання охопило всю Брацлавщину, Київщину й Волинь. Багато селян і міщан ставали козаками. Повстанське військо налічувало 12 тис. козаків. Підтримка населення обумовила можливість тривалої боротьби повстанців.

У лютому 1596 р. на придушення повстання вирушило велике польсько-литовське військо, очолюване коронним польним гетьманом **Станіславом Жолкевським. 22—24 травня 1596 р.** йому вдалося взяти в облогу козацький табір в урочищі Солониця поблизу Лубен. Підступом заволодівши табором, вояки Жолкевського знищили кілька тисяч повстанців, їхніх жінок і дітей. Наливайка було взято в полон, відправлено до Варшави й після страшних тортур страчено.

Із розповіді польського хроніста І. Бельського про битву під Солоницею між повстанцями С. Наливайка та польським військом

…Козаки отаборилися в чотири ряди возів та візків і навколо влаштували рів і вал, аж возів видно не було, у брамах посипали високі горби, на яких мали гармати, а потім посеред табору збудували високі зруби

і між ними землю насипали, щоб із них далі влучали гармати, отже, нашим (*полякам*.— Авт.) важко було заподіяти їм щось штурмом. Вони лише на них нападали і звідусіль їм дошкуляли, так що ні худоби, ні коней не могли вони на випас випустити і через те дохли з голоду. Також заходили з нами постійно в сутички, у яких нашим непогано доводилося, дарма що під своїм табором накопали вони в полі проти нас густо ями і в них піших із мушкетами посадили…

? **1.** Яку назву мала тактика повстанців у битві під Солоницею? **2.** Які висновки можна зробити про битву під Солоницею на підставі фактів, наведених польським хроністом?

! **Висновки.** Виникнення Томаківської Січі як нової форми військової організації козацтва сприяло зміцненню й згуртуванню козаків. Запорозька Січ відіграла важливу роль у подальших подіях української історії.

- Утворення реєстрового козацтва стало поштовхом до оформлення козаків у новий стан українського суспільства зі своїми правами, привілеями й обов'язками.
- Військо Запорозьке як військово-політична організація українського козацтва сприяло затвердженню в козацькому середовищі демократичних традицій і принципів. У роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. на основі його устрою формувалися органи управління Українською козацькою державою.
- Козацькі війни кінця XVI ст. мали характер боротьби козацтва за свої станові інтереси. Гасел звільнення українського народу й захисту його національно-релігійних прав не виголошувалося. Проте ці війни сприяли набуттю козацтвом досвіду повстанської боротьби й управління великими територіями.

? **Запитання та завдання**

◆ **1.** Коли й де виникла Томаківська Січ? **2.** Що таке Запорозька Січ? **3.** Хто такі реєстрові козаки? **4.** Яке місто зробив резиденцією реєстрових козаків Стефан Баторій? **5.** Яку роль в устрої Війська Запорозького відігравала козацька рада? **6.** Назвіть основні клейноди Війська Запорозького. **7.** Хто очолив повстання козаків у 1591 р.? **8.** Назвіть дату повстання С. Наливайка.

⅄ **9.** Якими були причини козацьких війн кінця XVI ст.? **10.** Назвіть основні передумови виникнення Запорозької Січі. **11.** Які факти свідчать про те, що виникнення реєстрових козаків сприяло перетворенню козацтва на окремий стан українського суспільства? **12.** Охарактеризуйте устрій Війська Запорозького. **13.** Розкажіть про козацькі війни 90-х рр. XVI ст.

✦ **14.** Визначте за картою (с. 30 підручника) назви й роки існування козацьких січей у XVI—XVIII ст.

★ **15.** На думку українських істориків О. Гуржія і Т. Чухліба, С. Наливайко — це «непересічна в українській історії особистість», яка, «очоливши після загибелі К. Косинського козацьке військо, своїми діями змусила наприкінці XVI ст. здригнутися одну з наймогутніших тогочасних держав Східної Європи — Річ Посполиту». Використовуючи матеріал підручника та додаткові джерела, укажіть факти, що підтверджують наведену характеристику.

Практичне заняття. Повсякденне життя представників основних верств суспільства

▸▸ **1.** Якими були основні стани українського суспільства у XV ст.? **2.** Визначте особливості їхнього повсякденного життя в цей період. **3.** Назвіть основні стани українського суспільства в XVI ст.

✓ **Мета:** визначити характерні риси повсякденного життя представників основних верств українського суспільства в XVI ст.

Завдання для підготовки до практичного заняття: ознайомившись із додатковою літературою, ресурсами Інтернету, експозицією місцевого історичного музею за відповідний період, підготуйте повідомлення про повсякденне життя представників одного зі станів тогочасного українського суспільства.

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи за тематикою підготовлених повідомлень та обговоріть результати, які ви отримали під час роботи над ними.
2. Виконайте завдання:
   1) Сформулюйте характерні риси повсякденного життя представників різних станів тогочасного українського суспільства.
   2) Порівняйте повсякденне життя населення українських земель у XV та XVI ст.
   3) З'ясуйте чинники, що мали визначальний вплив на зміни в повсякденному житті українців порівняно з попереднім періодом.
3. Презентуйте підготовлені повідомлення класу.
4. Зробіть висновок відповідно до мети заняття.

§ 6. Церковне життя в XVI ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: характеризувати розгортання реформаційних і контрреформаційних рухів на українських землях; оцінювати значення діяльності православних братств; визначати особливості становища православної церкви; пояснювати поняття і терміни «церковні братства», «протестантизм», «право патронату», «аріанство».

1. Яким було становище православної церкви на українських землях у складі Польського королівства й Великого князівства Литовського в другій половині XIV — XV ст.? **2.** Коли єдина для східнослов'янських земель Київська митрополія розділилася на Московську й Київську?

1 **Становище православної церкви.** Період XVI ст. дослідники називають темною добою в історії української православної церкви. Тоді церковне життя на теренах України розвивалося під іноземною й іновірною польсько-литовською владою. І хоча проголошувалося терпиме ставлення до православ'я, забезпечення прав і привілеїв православної церкви, існували важливі причини, які викликали глибоку кризу церковного життя. Водночас саме в цей період розвинулися такі характерні особливості українського православ'я, як активна участь у житті церкви світських осіб та зближення церковного життя, духовної освіти й школи, змушених протистояти наступу латинської культури, католицизму та реформаційним рухам.

Негативно впливало на становище православної церкви існуюче в Польському королівстві й Великому князівстві Литовському **право патронату**, або «право подавання». Відповідно до нього питання призначення на митрополичу та єпископську кафедри залежало від великого князя литовського та польського короля. Після Люблінської унії ситуація погіршилася. Польські королі за правом патронату стали, «подаючи хліби духовні й роздаючи столиці духовні», призначати на посади єпископів і архімандритів (настоятелів монастирів) за гроші. Фактично посаду отримував той, хто більше за неї заплатив. Королі надавали посади в православній церкві світським особам (шляхті, військовим) за борги держави цим людям, різноманітні послуги на прохання наближених до королівського двору осіб тощо.

Правом патронату щодо православних церков і монастирів користувалися на приватних землях магнати та шляхта. Воно

Хрестовоздвиженська церква, місто Луцьк. Сучасний вигляд

полягало у праві власності на засновані ними церкви й монастирі в їхніх маєтках, селах та містах. Священики в таких парафіях не обиралися простим людом, а призначалися патронами-шляхтичами за «правом подавання». У зв'язку із цим життя церковної громади залежало від віросповідання власника маєтку або міста та його ставлення до православ'я. Магнати і шляхта розпоряджалися церквами й монастирями на підставі права власності: закладали, обмінювали, продавали, здавали в оренду, віддавали як посаг тощо.

Польська влада надала православній церкві набагато менше прав порівняно з католицькою. Православних єпископів не допускали до участі в роботі сенату — верхньої палати сейму. Православне духовенство, на відміну від католицького, мало сплачувати податки. Хоча з 1573 р. польські королі зобов'язалися дотримуватися політики релігійної віротерпимості, фактично польська влада й католицьке духовенство негативно ставилися до православ'я, вбачаючи в ньому перешкоду для просування католицизму на Схід.

2 **Реформаційні та контрреформаційні рухи в Україні.** У XVI ст. Європу охопила **Реформація** — церковно-релігійні й суспільно-політичні течії, спрямовані проти католицької церкви. Із поширенням у Європі реформаційних ідей пов'язані початок пробудження національної свідомості, розвиток культури окремих народів та виникнення протестантизму.

Протестантизм — один із найбільших (поряд із католицизмом і православ'ям) напрямків у християнстві, який виник у період Реформації в XVI ст. Його початковими формами були кальвінізм, лютеранство та англіканство.

У 30—40-х рр. XVI ст. із Європи через Польщу на українські землі стали поширюватися реформаційні вчення. Одним із таких вчень був **кальвінізм**. Засновник вчення Жан Кальвін вважав, що доля людини заздалегідь визначена Богом, закликав працювати, бути ощадливими й накопичувати багатства. На території України громади кальвіністів виникали у великих панських маєтках або містах, що належали магнатам. Першими прийняли кальвінізм магнатські родини **Потоцьких** і **Радзивіллів**. До них приєдналися представники знатних

православних родів (Вишневецькі, Хоткевичі, Сапеги). Громади кальвіністів виникали також на Закарпатті, Холмщині, Підляшші, Перемишльській і Белзькій землях. Інша течія протестантизму — **лютеранство** — на території України поширення не набула.

У другій половині XVI ст. на Галичині, Волині, Поділлі та Київщині поширилося **аріанство** — напрямок у протестантизмі, прихильники якого визнавали лише Бога Отця, заперечуючи цим християнське вчення про Святу Трійцю.

Особливістю реформаційних рухів було те, що вони не поширювалися на значні верстви українського населення. За підрахунками історика М. Грушевського, на українських землях існувало близько 100 невеликих протестантських громад, створених, як правило, шляхтою, і далеко не завжди українською.

Поширення протестантизму на певний час загальмувало проникнення католицизму в Україну. В основних засадах Реформації (звільнення з-під влади Риму, наближення церкви до народу, переклад Біблії народною мовою) українське православне населення вбачало засіб протидії католицизму, пристосовуючи реформаційні ідеї до власних потреб.

Боротьба протестантів із католицькою церквою ставала для православних зразком для оновлення власної церковної організації.

Важливим наслідком поширення ідей Реформації на українських землях стала поява перекладів Святого Письма. Зокрема, у **1556—1561 рр.** на Волині українською мовою було створено **Пересопницьке Євангеліє**.

У 60-х рр. XVI ст. в Україні набувала поширення **Контрреформація** — рух, розпочатий католицькою церквою для боротьби з Реформацією. У 1569 р. за підтримки польської влади на землях України розпочало діяльність «Товариство Ісуса» (Орден єзуїтів). Завдяки наполегливій діяльності єзуїтів, підтримуваних польською владою, їхніми прибічниками стало чимало магнатів і шляхти, яких вони навернули на католицизм (Радзивілли, Хоткевичі, Сапеги). У 70—80-х рр. XVI ст. на українських землях єзуїти відкривали свої школи, які мали досить високий рівень викладання. Водночас вони сприяли поширенню католицизму.

■ Євангеліст Іоанн із Прохором. Мініатюра з Пересопницького Євангелія. 1556—1561 рр.

3 **Церковні братства.** У XV—XVII ст. на українських землях розгортався братський рух, пов'язаний із діяльністю створюваних православними міщанами **церковних братств**.

Церковні братства — релігійні та культурно-просвітницькі товариства, що створювалися православними міщанами при церковних парафіях України в XV—XVII ст.
Ставропігія — автономна (незалежна) православна церковна одиниця, яка підпорядковується не місцевим ієрархам, а безпосередньо патріарху й користується спеціальними правами.

Спочатку православні міщани, створюючи братства за зразком ремісничих цехів, керувалися благодійницькою метою — дбати про побудову й обслуговування церкви, влаштовувати доброчинні обіди для бідних, готувати церковні урочистості, допомагати хворим тощо.

У XVI ст. в умовах розгортання насильницького покатоличення й національного гноблення православних українців діяльність братств зазнала змін. Вони стали виступати захисниками прав православного населення. Члени братства зверталися зі скаргами на дії польської адміністрації до судів, посилали делегації з проханнями до короля. Водночас братства прагнули очистити церкву від осіб, не гідних духовного звання, й оновити її. Вони також займалися просвітницькою діяльністю: відкривали школи, друкарні, організовували бібліотеки.

Перші братства — **Благовіщенське** (1542 р.) та **Миколаївське** (1544 р.) — виникли у Львові. У другій половині XVI ст. найвпливовішим стало **Успенське ставропігійське братство** у Львові. За правом ставропігії воно безпосередньо підпорядковувалося константинопольському патріарху, а не місцевим православним єпископам. Львівське братство мало право зверхності перед іншими братствами та контролю над духовенством. Йому належала Львівська братська друкарня, у якій працював московський друкар **Іван Федоров**. Близько 1585 р. в місті з'явилася Львівська братська школа для дітей міщан і священиків, що утримувалася коштами братчиків. Братство організувало у Львові шпиталь-притулок для непрацездатних, спорудило Успенську церкву. Діяльність Львівського Успенського братства стала прикладом для православних українців інших міст. Наприкінці XVI — на початку XVII ст. православні братства діяли в Перемишлі, Рогатині, Тернополі, Луцьку, Кременці, Судовій Вишні, Києві та багатьох інших українських містах.

! **Висновки.** У XVI ст. православна церква на українських землях перебувала в кризовому стані.

- Поширення реформаційного руху стало поштовхом до розвитку релігійного вільнодумства в Україні й виходу частини віруючих із традиційних церков.
- У 60-х рр. XVI ст. в Україні набула поширення Контрреформація — рух, розпочатий католицькою церквою для боротьби з Реформацією.
- Діяльність братств допомагала православним міщанам протистояти релігійно-національним утискам, сприяла національному й культурному пробудженню українського суспільства.

Запитання та завдання

1. Як дослідники називають період XVI ст. в історії української православної церкви? **2.** Як впливало на розвиток православної церкви право патронату? **3.** Як поширення протестантизму в Україні вплинуло на проникнення сюди католицизму? **4.** Коли було видано Пересопницьке Євангеліє? **5.** Що таке церковне братство? **6.** У чому полягало право ставропігії Львівського братства?

7. Охарактеризуйте становище православної церкви в XVI ст. **8.** Як вплинуло на релігійну ситуацію в Україні поширення тут реформаційних та контрреформаційних рухів? **9.** Охарактеризуйте діяльність православних братств.

10. Складіть розгорнутий план за темою «Церковне життя в Україні в XVI ст.».

11. Сформулюйте аргументи «за» і «проти» релігійного порозуміння між католиками та православними. Якою, на вашу думку, мала бути роль влади в цьому процесі?

§ 7—8. Культура України в XVI ст. Розвиток української мови, освіти, книговидання і літописання

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: пояснювати, якими були умови розвитку культури на українських землях у XVI ст.; характеризувати розвиток української мови в цей період; розповідати про розвиток шкільництва; визначати основні досягнення у книговиданні й літописанні; пояснювати поняття і терміни «сім вільних наук», «слов'яно-греко-латинська школа», «колегія», «академія», «Острозька Біблія».

1. Якими були особливості розвитку культури українських земель у другій половині XIV — XV ст.? **2.** Як у цей період розвивалася на українських землях освіта? **3.** Як розпочалося українське книговидання? **4.** Як у другій половині XIV — XV ст. на українських землях продовжувалася традиція літописання?

1 **Умови розвитку української культури в XVI ст.** Період XVI ст. характеризується подальшим розвитком української культури. Проте умови, у яких він відбувався, були досить складними. Однак відсутність державності в українців у цей період спричинила залежність розвитку культури від політики урядів країн, у складі яких перебували українські землі.

Унаслідок Люблінської унії 1569 р. в межах однієї держави опинилася більша частина українських земель. Це, з одного боку, сприяло їх культурному зближенню, а з іншого — спричинило процеси полонізації та окатоличення українців. Важливе місце в культурному розвитку цього періоду належало церкві. Укладення Берестейської унії 1596 р. призвело до поглиблення кризи православної церкви та втрати нею свого привілейованого становища в суспільстві, що негативно позначилося на розвитку української культури. На розвиток культури вплинула також боротьба різних станів українського суспільства за свої національні й релігійні права.

У XVI ст. українська культура зазнавала впливу культурно-ідеологічних течій, що панували в цей час у Європі. Із заходу на схід українськими землями поширювалися віяння, пов'язані з Відродженням, Реформацією та Контрреформацією. Українські культурні діячі, сприймаючи нові європейські ідеї цієї доби, шукали в них шляхи розв'язання тогочасних проблем своєї Батьківщини.

2 **Розвиток української мови.** У XVI ст. писемну мову українців і білорусів називали **руською**. У Великому князівстві Литовському вона була офіційною мовою, якою були написані Литовські статути, здійснювалося діловодство в судах і державних установах тощо.

■ Пам'ятник А. Заславській в місті Дубровиця

У текстах багатьох тогочасних документів дослідники визначають вплив усної народної мови. Вважається, що в XVI ст. в руській мові під впливом усного народного мовлення з'являються риси майбутньої української літературної мови.

Однією з перших книг, перекладених із церковнослов'янської мови тогочасною українською мовою, було, як ви вже знаєте, Пересопницьке Євангеліє, створене в монастирі села Пересопниця на Волині. Переклад було здійснено на власні кошти волинської княгині **Анастасії Заславської** (?—1561 р.), відомої захисниці православ'я. Багатьох дослідників

цієї унікальної пам'ятки вражають талант і сміливість його перекладачів — архімандрита Пересопницького монастиря **Григорія** і сина священнослужителя з міста Сянок **Михайла Васильовича**. Вони не просто замінювали слова церковнослов'янської мови або неслов'янського походження на зрозумілі тогочасним українцям розмовні, але й наводили їх тлумачення й добирали синоніми.

Дещо пізніше з'являються інші переклади релігійних текстів українською мовою — Крехівський Апостол (60-ті рр. XVI ст.), Волинське Євангеліє (1572 р.) тощо.

3 **Освіта.** У XVI ст. на українських землях, як і в попередні часи, при церквах і монастирях діяли початкові школи. Дяки, що вчителювали там, навчали дітей читання й письма церковнослов'янською мовою, арифметики й співу.

Діти заможних верств суспільства мали можливість здобути домашню освіту. Окрім читання, письма й арифметики вони вивчали латинську та грецьку мови, основи філософії.

У 70-х рр. XVI ст. на українських землях відбувається становлення закладів середньої освіти. У Європі в цей час виникали середні школи, де навчали латинської мови і **«семи вільних наук»** — граматики, риторики, діалектики, арифметики, геометрії, астрономії та музики. В Україні навчальними закладами такого типу стали **слов'яно-греко-латинські школи**. Першу таку школу відкрив князь К.-В. Острозький у своєму замку близько **1578 р.** Утримувалася вона коштами князя. Острозький також організував тут друкарню, науковий гурток і започаткував вивчення у цій школі основ філософії. Це означало, що Острозька школа стала давати й початки вищої освіти. Одночасно із цим за підтримки князя запрошені ним українські та грецькі філологи й богослови готували переклад Біблії церковнослов'янською мовою для подальшого друку. Створений князем К.-В. Острозьким освітній, науковий і видавничий осередок сучасники з повагою називали **академією**.

i

Слов'яно-греко-латинські школи засновували також православні братства. Перша така школа на українських землях була створена **1585 р.** при Львівському братстві.

Одночасно з братськими (православними) школами на українських землях виникали єзуїтські (католицькі), протестантські, а після Берестейської унії й греко-католицькі школи **(колегії)**. Усі вони надавали середню освіту й одночасно сприяли поширенню впливу своїх церков в Україні.

Із «Порядку шкільного» — статуту Львівської братської школи 1587 р.

Багатий над убогим у школі нічим вищий не може бути, лише наукою самою… Навчати і любити дітей дидаскал (викладач) повинен усіх однаково — як синів багатих, так і сиріт убогих, так і тих, які на вулицях просять харчів, як того, хто має більше чи менше здібностей,— але, навчаючи, не віддавати переваги одному проти другого.

Учитель повинен кожного разу пильнувати: коли б котрого отрока не було, повинен за ним послати й довідатися про причину, чому не прийшов… Зранку, відразу після молитви, кожен повинен відповідати, що він учора вивчив, і показати своє письмо, яке підготував удома.

Після обіду хлопці повинні самі писати на таблицях завдання, які дав їм учитель, окрім малих, для яких повинен писати сам учитель, а вивчивши у школі, повинні одне одного запитувати важкі слова, тобто диспутувати, а йдучи додому, вірш повторити, щоб, прийшовши зі школи додому, діти могли перед своїми рідними… прочитати з поясненням те, що вивчили у школі; а що вчили того дня, повинні вдома ввечері написати і зранку принести до школи, показати своєму вчителеві…

? **1.** Як, відповідно до статуту, відбувався процес навчання? **2.** Чи можна стверджувати, що статут сприяв утвердженню принципів справедливості й відповідальності у шкільному житті? Чому?

4 **Літописання, література і книговидання.** У XVI ст. на українських землях продовжувалася традиція створення літописів. У **Короткому Київському літописі** йдеться про події, що відбувалися у 862—1515 рр. Давня історія Русі подана в ньому на основі київського і галицько-волинського літописання XI—XIII ст., а період 1491—1516 рр., що відзначається докладністю й точністю датування,— очима людини, яка, ймовірно, жила на Волині.

Події на українських землях згадуються в білоруських (західноруських) літописах. У літописі, створеному в містечку Барколабово біля Орші, описані події 1563—1608 рр. У ньому розповідається про козацьке повстання під проводом С. Наливайка, боротьбу між православними й прихильниками унії на українських та білоруських землях. У цей період також розвивалися різні жанри літератури. Під впливом західноєвропейського Відродження поширюється **новолатинська поезія**. Її представники дотримувалися ідеалів гуманізму, часто зверталися до образів античності, писали свої твори латинською мовою. Одним із кращих творів цього жанру є написана в 1584 р. поетом **Себастіаном Кленовичем** поема «Роксоланія». У ній змальовано побут і звичаї українського селянства, описано природу

України, Львів, Київ та інші міста, наведено зразки українського фольклору латинською мовою.

У XVI ст. успішно розвивалося книговидання. Значний внесок у його становлення зробив московський першодрукар **Іван Федоров (Федорович)**. Переїхавши до Львова, він видав за кошти Львівського братства в **1574 р.** свої перші книги в Україні — **«Апостол»** і **«Буквар»**. «Буквар» став першим шкільним підручником на українських землях.

Особливо плідною була діяльність І. Федорова в Острозі, куди його запросив працювати князь К.-В. Острозький. У **1581 р.** Федоров надрукував тут **Острозьку Біблію** — перше повне видання Біблії церковнослов'янською мовою.

Окрім Острозької друкарні великою була друкарня Львівського братства, що розпочала свою роботу 1586 р. Її було створено на основі друкарні І. Федорова, викупленої братством після смерті друкаря.

Пам'ятник І. Федорову у Львові

Висновки. Великий вплив на умови розвитку української культури в XVI ст. мали політичні чинники.

- У XVI ст. на основі писемної руської мови українців і білорусів під впливом усного мовлення формувалася українська літературна мова.
- У другій половині XVI ст. на українських землях сформувався новий тип навчальних закладів — слов'яно-греко-латинська школа, що відповідала тогочасним освітнім потребам і сприяла підвищенню рівня освіти в Україні.
- Розвиток книговидання на українських землях сприяв поширенню освіти, допомагав православним українцям протидіяти полонізації та окатоличенню.

Запитання та завдання

1. Як європейські культурно-ідеологічні течії впливали на розвиток української культури в XVI ст.? **2.** Як називали в XVI ст. писемну мову українців і білорусів? **3.** Коли було створено першу братську школу на українських землях? **4.** Які навчальні предмети входили до «семи вільних наук»? **5.** Який навчальний заклад тих часів в Україні давав початки вищої освіти? **6.** Які літописи розповідають про події XVI ст. в Україні? **7.** Яку назву мав перший шкільний друкований підручник на українських землях? **8.** Коли було надруковано Острозьку Біблію?

9. Охарактеризуйте умови розвитку української культури в XVI ст. **10.** Як відбувалося формування української мови? **11.** Які форми здобуття освіти існували в Україні в XVI ст.? **12.** Яке значення, на вашу думку, відігравав культурно-освітній центр, створений князем К.-В. Острозьким? **13.** Як розвивалося літописання? **14.** Якими були здобутки українського книговидання в XVI ст.?

15. Розпочніть складати таблицю «Розвиток української культури в XVI ст.» (у зошиті).

Галузь культури	Основні здобутки

16. За додатковими джерелами підготуйте повідомлення про роль князя К.-В. Острозького в розвитку освіти в Україні.

§ 9. Культура України в XVI ст. Розвиток архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про особливості містобудування на українських землях у XVI ст.; описувати видатні архітектурні пам'ятки цього періоду; характеризувати основні досягнення в образотворчому та декоративно-ужитковому мистецтві; пояснювати поняття і терміни «замок», «ордер», «гравюра», «декоративно-ужиткове мистецтво».

1. Як розвивалося містобудування на українських землях у другій половині XIV — XV ст.? **2.** Назвіть найвидатніші пам'ятки архітектури в Україні другої половини XIV — XV ст. **3.** Якими були здобутки українського образотворчого мистецтва цієї доби?

1 Архітектура й містобудування. У XVI ст. на українських землях спостерігався розквіт зодчества. Відновлювалися зруйновані міста, засновувалися нові, зводилися храми, монастирі, будувалися оборонні й житлові споруди. Тогочасні будівельники намагалися зберегти давні традиції та поєднати їх із новими рисами європейського ренесансного стилю. Головним об'єктом художньої уваги ставав фасад (зовнішній вигляд) будівлі, який прикрашали ордери, декоративно-орнаментальне ліплення тощо. Пам'ятки архітектури цієї доби збереглися в Луцьку, Кам'янці-Подільському,

Ордер — вид архітектурної композиції, що складається з вертикальних колон і горизонтальних частин у відповідній стильовій обробці.

Жовкві, Бродах та Львові. Унікальною пам'яткою ренесансного зодчества вважаються споруди на площі Ринок у центральній частині Львова — **Чорна кам'яниця**, **будинок Корнякта**, пам'ятки, пов'язані з діяльністю Львівського братства,— **Успенська церква**, **вежа Корнякта**, **каплиця Трьох Святителів**, створені в 60-х рр. XVI — XVII ст.

Постійні загрози нападів ворогів обумовлювали необхідність спорудження приватних і державних фортець або замків, за мурами яких могли знайти захист не лише їхні жителі, але й населення прилеглих земель. Чимало замків, збудованих у Середньовіччі, не відповідали вимогам часу і в першій половині XVI ст. були перебудовані. Значної реконструкції зазнали замки Луцька, Кременця, Мукачевого, Вінниці, Меджибожа, Кам'янця-Подільського тощо.

■ Вежа Корнякта — перша споруда з ансамблю Успенської церкви у Львові (1564—1578 рр.)

Більшість українських замків у XVI ст. були дерев'яними. Вони не збереглися до наших днів і відомі лише за описами. Найбільшим дерев'яним замком, за повідомленнями сучасників, був Київський, заново збудований із соснового дерева в 1542 р. Він мав одну прямокутну й 14 шестигранних веж. Стіни й вежі із зовнішнього боку були обмазані товстим шаром глини й побілені. Усередині замку розміщувалося багато різних будівель — приміщення для гарнізону, будинок ротмістра й старости, один костьол і чотири православні церкви.

Деякі православні монастирі на західноукраїнських землях також були оточені мурами з вежами й виконували роль фортець. На Волині такими фортецями були монастирі в селищах Межиріч та Дерман. Дерманський монастир стояв на високому пагорбі й був обнесений муром заввишки сім метрів. Біля стін проходив наповнений водою рів із перекидним мостом. До фортеці монастиря можна було потрапити через триярусну вежу, яка також служила дзвіницею.

■ Чорна кам'яниця у Львові. XVI ст.

До відомих пам'яток православної церковної архітектури XVI ст. належать Богоявленська церква в Острозі та Троїцька церква в Межирічі. Обидва храми є хрестово-купольними і продовжують

давньоруські будівельно-архітектурні традиції. Однак тогочасні умови життя змусили пристосовувати ці церкви до оборони.

2 **Образотворче мистецтво.** Українське малярство цього періоду здобуло велике визнання. Переважна більшість творів живопису була написана на церковну тематику (фрески, ікони). Картини або портрети побутового характеру зустрічалися рідко. Митці продовжували розвивати давньоруські традиції. Проте в портретному живописі був відчутний вплив західноєвропейського, італійського й німецького мистецтв.

У XVI ст. українські митці, як і раніше, багато працювали в Польщі. Зокрема, збереглися **фрески** на євангельські сюжети, виконані ними у храмах і спорудах Вавеля в Кракові. Однак від кінця XVI ст. вони почали зазнавати італійського та німецького впливів. Це пов'язано з тим, що католицьке духовенство засуджувало діяльність православних «схизматиків» у костьолах.

У тогочасному українському **іконописі** панівними залишалися традиції Русі, але почали з'являтися також нові риси. Майстри більше уваги приділяли побутовим деталям, посилюючи тим самим реалістичні елементи. Пози зображених стали більш природними, а деталі одягу набули конкретності. Найбільше визнання в цей час здобули львівська й перемишльська школи іконопису. Видатними творами середини XVI ст. були ікони «Поклоніння волхвів» із села Бусовисько та «Різдво Христове» із села Трушевичі.

■ Різдво Христове.
Ікона із села Трушевичі.
Середина XVI ст.

■ Архістратиг Михаїл.
Ікона із села Яблуневе.
Середина XVI ст.

■ Розп'яття.
Ікона із села Вовче.
Друга половина XVI ст.

У XVI ст. успішно розвивалося українське **різьбярство**, яке замінило занадто дорогу й розкішну давньоруську мозаїку. Переважало різьблення по дереву й рідко зустрічалося різьблення на мармурі. В основному це були надгробні монументи й плити.

Високого рівня розвитку досягла **книжкова мініатюра** — виконані фарбами невеликі кольорові зображення в рукописних книгах. Особливе місце за своїм оздобленням посідає Пересопницьке Євангеліє. У ньому крім заставок та ініціалів, майстерно виконаних у формі традиційного геометричного орнаменту, є чотири мініатюри із зображенням євангелістів. Кожну мініатюру прикрашено багатим рослинним орнаментом. Особливої урочистості й життєрадісності надають мініатюрам та орнаментам Пересопницького Євангелія золоте тло та яскраві кольори — синій, червоний, зелений.

У XVI ст. значно посилюються впливи на оформлення рукописних книг народного мистецтва — часто використовуються мотиви, запозичені з народного ткацтва, різьби по дереву та настінних розписів.

У другій половині XVI ст. у зв'язку з поширенням книгодрукування стало розвиватися мистецтво **гравюри**. Першими українськими гравюрами вважають ілюстрації до «Апостола» й «Букваря», виданих 1574 р. у Львові І. Федоровим. Вони відзначаються гарними композиціями з рослинних елементів, притаманними оформленню книг майстрами італійського Відродження.

Гравюра — друкований відбиток на папері з малюнка, вирізьбленого на дошці.

У другій половині XVI ст. в українському малярстві відбуваються процеси відокремлення портрета від іконопису й перетворення його на самостійний жанр мистецтва. Це було пов'язано з новим тлумаченням образу людини, поширенням гуманістичних ідей Відродження та зрушеннями, що відбувалися в розвитку українського суспільства. На жаль, імена більшості майстрів портрета цього часу не збереглися. Найвідомішими творами українських митців XVI ст. вважаються портрет князя галицького, магната і вченого Яна Гербурта, портрет К.-В. Острозького, портрет Насті Лісовської з Рогатина, відомої під ім'ям Роксолана.

Талановитим художником-портретистом був **Войцех Стефанович** зі Львова. Під час візиту до міста короля Речі Посполитої Стефана Баторія в 1578 р. він виконав його портрет, за що отримав титул королівського придворного маляра. Портрет був створений майже з документальною достовірністю, у ньому відчутна властива майстрові гостра спостережливість при вивченні натури.

3 **Декоративно-ужиткове мистецтво.** У XVI ст. в українському **декоративно-ужитковому мистецтві** з'являються нові риси, пов'язані з проникненням ренесансних орнаментальних мотивів. Однак українські майстри вносять у них багато своєрідних рис, сполучаючи нові форми із традиційними прийомами та мотивами, виробленими в народному мистецтві.

Декоративно-ужиткове мистецтво — вид мистецтва, твори якого поєднують практичні та естетичні якості.
Гаптування — вишивка речей шовковими, укритими тонким шаром золота або срібла нитками.

У цей період відроджується скловаріння, що занепало в попередні століття. У багатьох містах України поряд із ткацтвом починає розвиватися килимарство. Львівські майстри опанували мистецтво виготовлення оббивки для меблів із тисненої шкіри. Її вкривали різнокольоровим малюнком, що поєднував східні елементи орнаменту й розкішні ренесансні візерунки.

Найбільшого поширення в XVI ст. в Україні набули такі види декоративно-ужиткового мистецтва, як місцеве виробництво меблів, художнє литво та вироби з металу, керамічне виробництво, а також старі галузі — **вишивання** та **гаптування**.

У художній обробці металу українські майстри уславилися відливанням гармат, годинникарством, виробництвом нових видів зброї. Далеко за межами України були відомі вироби львівських ювелірів-золотарів. Вони виготовляли предмети церковного призначення, столовий посуд, зброю, ювелірні вироби тощо, прикрашаючи

■ Портрет Роксолани. Кінець XVI — початок XVII ст.

■ Орнамент. Деталь плащаниці. 1655 р.

■ Голова Йосифа. Деталь плащаниці. Кінець XVI ст.

їх емаллю, різьбленням, інкрустацією золотом і сріблом, коштовним камінням.

Керамічні вироби українських майстрів XVI ст. здебільшого вкриті геометричним орнаментом, зробленим спеціальним валиком, що нагадує мотиви вишивання. У цей же час усе більшого поширення набуває прийом розмальовування посуду мінеральними фарбами, золотою та зеленою поли́вою. Композиції досить часто нагадують тогочасний книжковий орнамент, що свідчить про добре знайомство з ним майстрів-гончарів.

Майстри з гаптування працювали в багатьох українських містах, шляхетських і монастирських маєтках. Виготовлені ними речі мали великий попит серед заможних верств населення.

Неабияких успіхів досягли українські майстри у виготовленні меблів. Для потреб шляхти й міської знаті виготовлялися різьблені, оздоблені інкрустацією (слоновою кісткою, напівкоштовним камінням) або прикрашені мальованими орнаментами меблі. Найцінніші різьблені меблі виготовляли з горіха, але найчастіше згадуються меблі з липи. Одним із найпоширеніших предметів меблювання в XVI ст. залишалася скриня. Виготовлялося також чимало видів ліжок, столів, стільців, крісел.

! **Висновки.** У XVI ст. в українській архітектурі з'являються риси європейського ренесансного стилю. Потребами часу було обумовлено будівництво захисних споруд — фортець і замків.

- В українському образотворчому мистецтві поряд із традиційними жанрами (фрески, іконопис, книжкова мініатюра) з'являються нові — гравюра й портретний живопис. В іконописі та світському портреті спостерігається схильність до реалізму в зображенні персонажів.
- У декоративно-ужитковому мистецтві українські майстри вміло поєднували традиційні прийоми та мотиви з новими віяннями, які поширювалися з Європи.

? **Запитання та завдання**

1. Які пам'ятки архітектури входять до ансамблю площі Ринок у Львові? **2.** Із якого матеріалу будувалася в XVI ст. переважна більшість замків? **3.** Назвіть пам'ятки православної церковної архітектури XVI ст., які ви знаєте. **4.** Назвіть основні види українського образотворчого мистецтва XVI ст. **5.** Що таке книжкова мініатюра? **6.** Що таке гравюра? **7.** Які види декоративно-ужиткового мистецтва розвивалися на українських землях у XVI ст.?

8. Як розвивалися архітектура й містобудування в Україні в XVI ст.? **9.** Охарактеризуйте основні здобутки українського образотворчого мистецтва. **10.** Які факти свідчать про вплив ідей європейського Ренесансу на українське образотворче мистецтво? **11.** Яких успіхів досягли в XVI ст. майстри українського декоративно-ужиткового мистецтва?

12. Закінчіть складання таблиці «Розвиток української культури в XVI ст.» (с. 48).

13. Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва XVI ст., які є в його експозиції.

Узагальнення знань за розділом «Українські землі в XVI ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України XVI ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «фільварок», «шляхта», «магдебурзьке право», «козак», «Запорозька Січ», «низове козацтво», «реєстрове козацтво», «козацькі клейноди», «козацька республіка», «федеративна держава», «церковні братства».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України XVI ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Прослідкуйте, як змінювалася територія розселення українців у XVI ст. Порівняйте її із сучасними кордонами України. 2) Як упродовж XVI ст. змінювалася державна належність українських земель? Визначте, які українські землі під владою яких держав перебували. 3) Назвіть воєводства, утворені на українських землях у складі Речі Посполитої, та їхні центри. 4) Покажіть місця розташування козацьких січей та володіння Війська Запорозького в XVI ст. 5) Визначте, які території були охоплені козацькими війнами 90-х рр. XVI ст. 6) Покажіть, де були створені найвизначніші культурні пам’ятки цієї доби.
5. Якою була структура українського суспільства в XVI ст.? Порівняйте становище його верств і прошарків.
6. Охарактеризуйте причини та наслідки виникнення українського козацтва. Обговоріть у парах і зробіть спільний висновок.
7. Якими були передумови та причини укладення Люблінської унії? Проаналізуйте, які зміни відбулися внаслідок Люблінської унії на українських землях. Обговоріть у групі.
8. Як розвивалося церковне життя на теренах України в XVI ст.?

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі в XVI ст.»

1. Який із наведених станів українського суспільства XVI ст. вважався напівпривілейованим?

А шляхта **Б** селяни
В міщани **Г** духовенство

2. Коли було прийнято «Уставу на волоки»?

А 1529 р. **Б** 1557 р. **В** 1566 р. **Г** 1569 р.

3. На які адміністративно-територіальні одиниці поділялися українські землі у складі Речі Посполитої?

А князівства **Б** полки
В воєводства **Г** губернії

4. У якому з українських міст у 1542 та 1544 рр. виникли перші церковні братства?

А Львів **Б** Київ
В Луцьк **Г** Брацлав

5. Укажіть ім'я автора поеми «Роксоланія», написаної в жанрі новолатинської поезії.

А С. Зизаній **Б** С. Кленович
В І. Вишенський **Г** І. Борецький

6. Перша згадка про українських козаків у писемних джерелах датована

А 1475 р. **Б** 1489 р. **В** 1524 р. **Г** 1569 р.

7. Як називали заплаву Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і мала ширину від 3 до 25 км?

А Дике Поле **Б** Дніпровський Низ
В Запорожжя **Г** Великий Луг

8. Яку назву мала перша Запорозька Січ, що утворилася наприкінці 70-х — на початку 80-х рр. XVI ст.?

А Томаківська **Б** Микитинська
В Базавлуцька **Г** Чортомлицька

9. Який король Речі Посполитої погодився прийняти на державну службу та вписати до реєстру 500 козаків, визначивши у спеціальній «Постанові щодо низовців» їхні права й обов'язки?

А Сигізмунд I **Б** Сигізмунд II Август
В Стефан Баторій **Г** Сигізмунд III

10. Укажіть рік видання Острозької Біблії.

А 1578 р. **Б** 1581 р. **В** 1585 р. **Г** 1595 р.

11. Який предмет крім граматики, риторики, арифметики, геометрії, астрономії та музики входив до «семи вільних наук»?

А географія
Б історія
В діалектика
Г природознавство

12. Назвіть першу споруду з ансамблю Успенської церкви у Львові, збудовану в 1564—1578 рр.

А Чорна кам'яниця
Б вежа Корнякта
В Успенська церква
Г каплиця Трьох Святителів

13. Установіть відповідність між історико-географічними назвами та їх визначеннями.

1 Дике Поле	**А** Заплава Дніпра, що простягалася з обох його боків від острова Хортиця приблизно на 100 км і мала ширину від 3 до 25 км
2 Дніпровський Низ	**Б** Не обжиті осілим населенням степи між Доном, Верхньою Окою й лівими притоками Десни та Дніпра
3 Великий Луг	**В** Райони, які найчастіше зазнавали нападів козаків-запорожців на узбережжі Чорного моря
4 Запорожжя	**Г** Території з обох боків Дніпра, розташовані за його порогами
	Д Землі в нижній течії Дніпра на південь від дніпровських порогів

14. Установіть хронологічну послідовність подій.

А Створення королем Речі Посполитої С. Баторієм полку з 500 українських реєстрових козаків
Б Прийняття Третього Литовського статуту
В Початок козацького повстання під проводом С. Наливайка
Г Початок козацького повстання під проводом К. Косинського

15. Які твердження характеризують політичний і військовий устрій Війська Запорозького до 30-х рр. XVII ст.? (Виберіть три правильні відповіді.)

1 Роль виконавчо-розпорядчих зборів Війська Запорозького виконувала козацька рада
2 Гетьмана Війська Запорозького обирала військова старшина
3 Гетьман мав вищу судову й виконавчу владу, був головнокомандувачем і представляв Військо Запорозьке під час переговорів
4 Козацька рада обирала гетьмана й військову старшину
5 У розпорядженні гетьмана були обозний, який очолював військову канцелярію, і два осавули-порученці гетьмана
6 Полковий територіально-військовий устрій козацтва почав формуватися після укладання Куруківської угоди 1625 р.
7 Запорозька Січ була центром реєстрового козацтва

РОЗДІЛ II. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ XVI — У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

§ 10. Берестейська церковна унія та її наслідки

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** визначати передумови, особливості укладання та результати Берестейської церковної унії; характеризувати розвиток полемічної літератури; пояснювати поняття і терміни «греко-католицька церква», «полемічна література», «Берестейська церковна унія».

▶▶ **1.** Якими були особливості церковного життя на українських землях у XVI ст.? **2.** Що таке право патронату? Яку роль воно відігравало в церковному житті? **3.** Як вплинуло на церковне життя укладення Люблінської унії?

1 **Передумови укладення Берестейської церковної унії.** Європейські державні та церковні діячі неодноразово обговорювали питання відновлення єдності християнської церкви. Інтерес до цієї справи особливо посилився в умовах розгортання Контрреформації. Католицька церква активізувала свої намагання розширити вплив на Сході з метою об'єднання католиків та православних під зверхністю папського престолу. У Речі Посполитій ідею об'єднання (унії) православної й католицької церков пропагували єзуїти. У 1577 р. польський проповідник-єзуїт **Петро Скарга** видав книгу **«Про єдність церкви Божої під одним пастирем...»**, у якій доводив необхідність об'єднання двох церков.

Питання церковної унії обговорювалося представниками Папи Римського з українсько-білоруською православною знаттю. Загалом вона прихильно ставилася до можливого об'єднання за умови, що воно відбудеться на засадах рівноправності. Завдяки унії вона прагнула оновити православну церкву, наблизити її до потреб часу.

Українсько-білоруські православні єпископи, які поділяли унійні настрої, вбачали в об'єднанні шлях до подолання кризи православної церкви й оздоровлення церкви в цілому. Вони вважали, що завдяки цьому позбудуться принизливої для духовенства залежності від торгово-ремісничого люду, об'єднаного в братства. Українсько-білоруська православна знать сподівалася, що унія сприятиме досягненню православними фактичної рівності в правах із католиками в Речі Посполитій, дозволить православним ієрархам, як і католицьким, отримати місця в сенаті.

Польська влада всіляко підтримувала прагнення уніатських православних ієрархів, вважаючи, що єдина віра є чинником зміцнення держави. Церковна унія розглядалася, по-перше, як шлях до остаточного закріплення українських і білоруських земель, по-друге, як перехідний етап до чистого католицизму і, нарешті, як засіб денаціоналізації українців та білорусів, оскільки із церковною латинізацією пов'язувалася й полонізація.

В українському суспільстві були також противники об'єднання церков, яких очолював князь **Костянтин-Василь Острозький**. Спочатку він ставився до унії прихильно. Князь і його прибічники вважали, що до унії повинна увійти вся східна церква, а об'єднання має відбутися на засадах рівноправності православної та католицької церков. Проте усвідомлення того, що влада Речі Посполитої та представники Папи Римського прагнуть іншого, перетворило князя на противника унії.

2 **Церковні собори в Бересті 1596 р. та утворення греко-католицької церкви.** За наполяганням Папи Римського польський король **Сигізмунд III** скликав церковний собор у місті **Берестя**, де мало відбутися урочисте проголошення унії. Для участі в його роботі прибули митрополит і його єпископи. **16 жовтня 1596 р.** собор розпочав роботу. Однак уже на початку роботи прихильники унії християнської церкви і традиційного православ'я не знайшли спільної мови й розділилися на два окремі собори. Противники об'єднання на православному соборі засудили діяльність митрополита **Михайла Рогози** та тих єпископів, які прийняли унію. У свою чергу, митрополит і вірні йому єпископи на своєму соборі офіційно затвердили акт унії православної та католицької церков.

i

■ Митрополит М. Рогоза

За умовами Берестейської унії православна церква зберігала східний обряд, церковнослов'янську мову, виборне право на заміщення митрополита та єпископів, юліанський календар і право одружуватися для нижчого духовенства. Одночасно визнавалася зверхність Папи Римського як першоієрарха всієї християнської церкви та приймалася католицька догматика (настанови).

У результаті Берестейської унії на українських землях виникла **греко-католицька церква**. Фактично замість однієї церкви утворилися дві, розпочалася три-

вала боротьба «Русі з Руссю» — між православними і греко-католиками. Проголошуваного зрівняння в правах греко-католиків і католиків не відбулося. Обіцяних місць у сенаті греко-католицькі єпископи не отримали. У ситуації існування права патронату в Речі Посполитій від світської влади залежало, яка саме церква (греко-католицька чи православна) існуватиме на підвладній їй території.

Греко-католицька церква — церква, утворена на українських і білоруських землях у результаті Берестейської церковної унії 1596 р.

Назва «греко-католицька церква» має історичне походження. До укладення Берестейської церковної унії українські й білоруські православні на землях, що входили до Речі Посполитої та підпорядковувалися константинопольському патріарху, вважали себе належними до східного грецького обряду християнства й казали, що сповідують «грецьку віру». Після унії для вирізнення тих, хто її підтримав, у Римі стали вживати назву «греко-католики». Проте вже у 20-х рр. XVII ст. прихильників унії частіше визначали як «русинів-католиків», або «з'єднаних», а вірних православ'ю — як «нез'єднаних», або «схизматиків». Офіційну назву «греко-католики» вперше запровадила для своїх підданих австрійська імператриця Марія Терезія наприкінці XVIII ст.

У складних умовах загострення протистояння на ґрунті віросповідання греко-католицьке духовенство стало чинити опір спробам католицької церкви за допомогою унії окатоличити й полонізувати українське населення. Відстоюючи національну ідентичність, греко-католицька церква довела, що вона є українською церквою.

Українська православна церква, яку влада Речі Посполитої поставила поза законом, не скорилася й продовжувала шукати шляхи для свого оновлення. У цьому вона спиралася на підтримку українських православних шляхтичів, міщан і нової суспільної верстви — козацтва. Захист православ'я став одним із головних гасел українського народу в національно-визвольній боротьбі першої половини XVII ст.

3 **Розвиток полемічної літератури.** Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях значного поширення набули твори **полемічної літератури**. Їх автори, дотримуючись певних поглядів на релігію та церкву, намагалися спростувати позиції своїх противників.

Полемічна література — літературно-публіцистична творчість церковно-релігійного та національно-політичного змісту в Україні XVI—XVII ст.

І. Борецький

Першим помітним твором полемічної літератури в Україні вважається написана за дорученням князя К.-В. Острозького відповідь аріанина Мотовила на книгу П. Скарги «Про єдність церкви Божої під одним пастирем...». Одним із перших православних письменників-полемістів став ректор Острозької школи **Герасим Смотрицький**. У виданих 1587 р. творах **«Ключ Царства небесного»** і **«Календар римський новий»** він різко критикував католицизм і папство, захищав православ'я й обґрунтовував шкідливість календарної реформи Папи Григорія XIII. Твори цього жанру значно поширилися в Україні у зв'язку з підготовкою й укладенням Берестейської унії. Найвідомішими православними письменниками-полемістами були **Клірик Острозький, Стефан Зизаній, Мелетій Смотрицький, Іван Вишенський, Іов Борецький, Захарія Копистенський.**

Із твору Г. Смотрицького «Ключ Царства небесного» (1587 р.)

Учителі костьолу римського, тих особливо часів багато, як усно кафедр костьолів, так і письмово з верстатів друкарських, і багатьма активними діями, з великою пильністю, і потужним старанням, обминаючи своїх, котрі від їх костьола відступили, узнавши в ньому щось непристойне, звертаються до вас, народи руські, різними методами, засобами, підносячи честь, святобливість, багатство і над всіма під небом зверхність своїх католиків римських і від них встановлені закони і віри також, а ваших патріархів грецьких, і від них державну віру й закон із вами спільно недовірством, глупством, відступництвом змішавши, перед очима вашими явно топчуть ногами і закликають вас до єдності.

? До чого привертає увагу читача і що піддає критиці автор?

Важливу роль у боротьбі українського народу за свою віру й мову відіграв твір невідомого автора початку XVII ст. «Пересторога». Його автор яскраво й образно зобразив гноблення православних католиками на теренах Речі Посполитої, а шляхом протидії цьому вважав поширення знань, освіти, книгодрукування й діяльності братств.

У своїх творах письменники-полемісти засуджували Берестейську унію й тих православних ієрархів, які її підтримали. Вони палко обстоювали православну віру та критикували вчення католицької церкви. У православ'ї полемісти вбачали найважливіший чинник самозбереження українського народу, закликали всіх небайдужих захистити батьківську віру.

Висновки. Укладення Берестейської унії привело до появи Української греко-католицької церкви. Водночас в українському суспільстві загострилося протистояння на ґрунті віросповідання.

Поява полемічної літератури сприяла формуванню національної свідомості українського народу.

Запитання та завдання

1. Як ставилися до ідеї об'єднання церков єзуїти? **2.** Як ставився до ідеї об'єднання церков князь К.-В. Острозький і його прибічники? **3.** Коли було укладено Берестейську церковну унію? **4.** Яку назву мала об'єднана церква, утворена в результаті унії? **5.** Що таке полемічна література? **6.** Назвіть найвідоміших православних письменників-полемістів.

7. Якими були передумови укладення Берестейської унії? **8.** Які наслідки мало укладення Берестейської унії? **9.** Поясніть, як ви розумієте вислів про те, що унія розпочала тривалу боротьбу «Русі з Руссю». **10.** Як впливав на релігійну ситуацію в Україні розвиток полемічної літератури?

11. За картою атласу «Церковне життя на українських землях у складі Речі Посполитої XVI — першої половини XVII ст.» назвіть: 1) православні єпархії Київської митрополії; 2) православні єпархії, які прийняли Берестейську унію. **12.** Складіть характеристику Берестейської унії за планом: 1) передумови укладення; 2) причини укладення; 3) дата підписання унії; 4) основні положення; 5) результати та наслідки.

13. У протистоянні, яке виникло між православними та греко-католиками після укладення Берестейської унії, протестантські громади відразу взялися допомагати православній церкві. Чим, на вашу думку, це було обумовлено? Яких засобів боротьби з католицькою церквою протестанти могли навчити православних?

§ 11. Соціально-економічний розвиток українських земель

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: пояснювати, як відбувалося зростання магнатського землеволодіння на українських землях; визначати основні наслідки розвитку фільваркового господарства; розповідати про розвиток українських міст; аналізувати зміни, які відбулися в цей час у становищі селян і міщан; пояснювати поняття і терміни «латифундія», «товарне виробництво», «загородники», «комірники».

1. Назвіть особливості економічного життя українських земель у першій половині XVI ст. **2.** Коли було укладено Люблінську унію? **3.** Якими були основні наслідки Люблінської унії для українських земель? **4.** Що таке фільварок?

1 **Зростання магнатського землеволодіння.** У першій половині XVII ст. на українських землях швидко зростало магнатське землеволодіння. До цього **магнатів** підштовхувало збільшення на західноєвропейських ринках попиту на хліб та іншу сільськогосподарську продукцію. У Галичині розташовувалися маєтності Потоцьких, Собеських, Даниловичів, Одровонжів та інших у формі «ключів» — кількох сіл і містечок, що управлялися як єдиний господарський комплекс. У 1629 р. в Брацлавському воєводстві 80 % усіх селянських і міщанських дворів належало 18 магнатам, у Волинському воєводстві 75 % селянських господарств перебувало в **латифундіях** магнатів. Саме на Волині розташовувалася «Острожчина» — володіння князів Острозьких. Крім цього, володіння К.-В. Острозького на початку XVII ст. були в Брацлавському, Київському, Руському, Сандомирському, Краківському, Берестейському, Мінському, Новогрудському, Вітебському та Віленському воєводствах. У них налічувалося 620 населених пунктів, серед яких 38 міст. Проте найбільшими були волинські володіння князя.

Магнат — великий землевласник, представник аристократичної верхівки суспільства у ряді країн Європи (зокрема в Речі Посполитій, Угорщині, на українських і білоруських землях) у ранньомодерну добу.
Латифундія — велике приватне земельне володіння.

На Лівобережжі своїми розмірами вирізнялися маєтності Вишневецьких із центром у Лубнах. До «Вишневеччини», як називали їх сучасники, наприкінці 30-х рр. XVII ст. входило 39,6 тис. селянських дворів, 56 міст і містечок. Усього у Вишневецьких, що мали також землі на Поліссі, Поділлі, Волині й Галичині, було майже півмільйона «підданих» — посполитих (селян) і міщан.

Великі земельні маєтності в інших місцевостях України мали також родини Збаразьких, Хоткевичів, Корецьких, Ружинських, Замойських та інших.

Замок Вишневецьких у Лубнах (Полтавська область). Сучасний вигляд

Земельні багатства магнатів зростали за рахунок успадкування, купівлі або захоплення маєтків, укладення вигідних шлюбів, заселення окраїнних територій, дарувань із боку королів. Права магнатів на володіння землями затверджувалися королівськими грамотами.

2 **Поширення фільварків. Розвиток товарного виробництва.** Зростання попиту на сільськогосподарську продукцію спонукало землевласників до перетворення своїх маєтків на фільварки. Урожайність у фільварках, особливо великих, була вищою порівняно із селянськими господарствами. У фільваркових господарствах першої половини XVII ст. вирощували зернові, влаштовували городи, ставили на відгодівлю волів, розводили птицю, займалися рибництвом.

Одночасно з поширенням фільварків розгортався процес освоєння окраїн, унаслідок чого в Україні набагато зросла площа оброблюваних земель. Сільське господарство поширилося на нові місцевості Східного Поділля, південну частину Київщини й Лівобережжя та Слобожанщину. Проте регіоном найбільш розвиненого землеробства залишалися Белзщина, Холмщина, Волинь, Західне Поділля й частково Галичина.

Із появою фільварків був пов'язаний розвиток товарного виробництва, за якого продукція виготовлялася не для власного споживання, а на продаж. Одночасно із цим значні суспільні зміни відбулися в середовищі магнатів і шляхти.

Із розповіді польського публіциста С. Старовольського про зміни, які відбувалися в середовищі шляхти в першій половині XVII ст.

За старих часів вважалося обов'язком селянина обробляти землю, а купця — займатися світськими справами. Шляхтич же віддавався рицарській справі й безперервно воював. Тепер у нас нема вояків… зате є корчмарі, гендлярі й посередники… Найбільшим подвигом у нас вважається знати дорогу, якою женуть биків із маєтку до Гданська, бо всі заможні торгують волами, кіньми, вином, медом… рибою… усяким хлібом… Усе, що їх піддані мають у себе для продажу, вони наказують нести на панський двір, скуповують за найнижчими цінами і відправляють до міста… Туди ж вони посилають і свої продукти.

? Які зміни відбулися в середовищі шляхти внаслідок розвитку товарного виробництва?

Упродовж першої половини XVII ст. в сільському господарстві українських земель зростало виробництво товарів на продаж. Із фільварків на ринки пани відправляли великі валки з різним зерном і виручали за його продаж значні суми грошей. У багатьох

маєтках щорічно для продажу на ринку відгодовували 100—300 волів, в окремих фільварках зустрічалися кінські заводи. Вирощування породистих коней для потреб війська й знаті забезпечувало великі прибутки їхнім власникам.

Свідченням залучення магнатів і шляхти до товарного виробництва було зростання кількості млинів, крупорушок, гуралень, броварень, чинбарень тощо.

3 **Розвиток міст.** У цей період, як і раніше, на українських землях зростали старі міста й містечка та з'являлися нові. Зокрема, упродовж другої половини XVI — першої половини XVII ст. були засновані десятки нових міст і сотні містечок: Конотоп, Фастів, Гадяч, Миргород, Яготин, Умань, Бориспіль тощо. У 40-х рр. XVII ст. найбільшими за кількістю населення були Львів (15—18 тис. осіб), Київ (15 тис. осіб), Меджибіж (12 тис. осіб), Біла Церква (10,7 тис. осіб). Однак типовими були міста з 2—3 тис. жителів. Від міст держава або магнати-власники отримували значні доходи (збори з ремісників і торговців, плата за проїзд через місто, за місце на ринку тощо). Деякі міста давали своїм власникам у 50 разів більше прибутку, ніж села, на місці яких вони виникли.

Міста, які належали державі (королівські), були адміністративними центрами й управлялися найчастіше на основі магдебурзького права. Проте більшість міст (близько 80 %) становили приватну власність або належали церкві. Так, із 206 міст у Київському воєводстві королівських було 46, приватновласницьких — 150,

Панорама Львова. Гравюра А. Гогенберга. 1617—1618 рр. Перше друковане зображення міста

церковних — 10. Окремі приватні й церковні міста також користувалися магдебурзьким правом. Деякі магнати володіли багатьма містами. Так, С. Конецпольському лише на Брацлавщині належало 170 міст і містечок.

Про рівень господарського розвитку міст у той час свідчила кількість ремісників різних професій. У першій половині XVII ст. в українських містах існувало понад 300 ремісничих спеціальностей. Зростання міст зумовлювало збільшення кількості пекарів, різників, м'ясників, медоварів, пивоварів, гуральників, олійників, мірошників та інших.

У першій половині XVII ст. в розвитку міського ремесла з'явилися нові явища. У містах почала зростати кількість позацехових майстрів-партачів, насамперед за рахунок вихідців із сіл. У Львові в цей час вони становили понад 40 % усіх ремісників. Цехи намагалися боротися з ними, але найчастіше безуспішно. Крім того, партачів підтримували, виходячи з власних інтересів, шляхта й міська влада. Наприклад, у 1638 р. львівський староста замість дозволених йому цехом шести ремісників тримав понад 160 й отримував прибуток від їхньої праці.

На окремих підприємствах стали впроваджуватися машини, виникав поділ праці й використовувалася наймана праця, тобто розпочався перехід до мануфактурного виробництва. Наприклад, водяні колеса на початку XVII ст. застосовувалися на папірні у Брюховичах під Львовом, а поділ праці між найманими робітниками спостерігався там, де виробляли великі гармати й дзвони,— у майстернях Львова, Черкас, Остра, Білої Церкви.

4 **Становище селян і міщан.** Поширення фільварків на українських землях супроводжувалося скороченням селянських наділів, зростанням кількості малоземельних і безземельних селян. Одні з них користувалися половиною наділу, інші — чвертю. Найбіднішою частиною селянства були **загородники** (городники), що найчастіше мали лише один город (загороду), і **комірники**, які не мали навіть власного житла, хоча дехто з них тримав худобу.

Одночасно зі скороченням селянського землекористування зростала експлуатація селян. Відбувалося закріпачення селян, пани на власний розсуд визначали їм панщину, повинності й податки, розпоряджалися їхнім майном і навіть життям. Унаслідок цього селянин перетворювався на повністю безправний придаток фільварку, предмет дарування, продажу та купівлі.

Українські міщани

Упродовж XVII ст. різко погіршилося економічне, соціальне та правове становище селян у всіх регіонах України. Найважчим воно було в Берестейському, Підляському, Руському, Белзькому, Волинському, західній частині Подільського й на правобережжі Київського воєводств, де панщина селян-кріпаків сягала трьох—шести днів на тиждень. На середину XVII ст. в результаті безперервного закріпачення вільних селян в Україні залишилося дуже мало.

У містах із розвитком ремесла, промислів і торгівлі поглиблювалося соціальне розшарування. Патриціат дедалі більше збагачувався й керував усім міським життям. Він не допускав до участі в управлінні містами середній за майновим становищем прошарок міщан. У свою чергу, міщани прагнули звуження сфери впливу патриціату й розширення своїх прав. Зростала кількість збіднілих цехових майстрів, підмайстрів, учнів і партачів, незадоволених своїм становищем та обмеженнями в правах.

З опису умов життя селян Середнього Подніпров'я в 30—40-х рр. XVII ст. Г. Л. де Бопланом

Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони надзвичайно бідні, бо мусять тричі на тиждень відбувати панщину своїми кіньми і працею власних рук. Крім того, залежно від розмірів наділу, повинні давати відповідну кількість зерна, безліч каплунів, курей і качок перед Великоднем, Трійцею та Різдвом. До того ж мають возити своєму панові задарма дрова та відбувати багато інших робіт… Ще вимагають від них грошових податків. Крім того, десятину з баранів, поросят, меду, усяких плодів,— а кожні три роки — і третього волика… Проте це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, але й над їхнім життям; ось яка велика свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни ніби перебувають у чистилищі).

? **1.** Якою була панщина селян? **2.** Які податки й повинності стягувалися із селян? **3.** Які факти свідчать про безправне становище селян?

У першій половині XVII ст. значну кількість міського населення становили козаки й жовніри військових залог. Перш за все це стосувалося міст і містечок Подніпров'я та Брацлавщини. Так, у 1616 р. в Каневі, Корсуні, Білій Церкві, Чигирині, Черкасах, Богуславі, Переяславі в середньому було понад 75 % козацьких дворів.

Строкатим був національний склад жителів міст. Основну частину населення становили українці. Крім них у містах жили поляки, литовці, євреї, росіяни, білоруси, молдавани, угорці, вірмени, греки тощо. Заможні іноземці займалися торгівлею, орендою маєтків і промислів, викупом мит.

Збереглися різноманітні обмеження для жителів міст із православних українців. Зокрема, у 1620 р., за повідомленнями сучасника, у Львові той, «хто дотримується грецької віри і не перейшов в унію, не може жити в місті, міряти ліктем і квартою, бути прийнятим у цех».

Населення міст зазнавало постійного гноблення. У королівських містах, навіть тих, що мали магдебурзьке право, міщани потерпали від свавілля королівської адміністрації. У приватновласницьких містах жителі були змушені відбувати панщину на полі, чистити ставки, зводити греблі, давати до війська вибранців із відповідним спорядженням, будувати, ремонтувати й охороняти замки тощо. Власники міст і містечок часто віддавали їх в оренду й заставу, а фактично — на пограбування й розорення. Багато лиха завдавали магнатські чвари і свавілля шляхетських військ, що супроводжувалося пограбуваннями та насильством.

! **Висновки.** В умовах панування Речі Посполитої на українських землях з'явилися величезні земельні володіння магнатів і шляхти.

- У сільському господарстві провідним виробником товарної продукції стали фільварки.
- Упродовж першої половини XVII ст. зростала кількість міст та їх населення.
- Унаслідок поширення фільварків становище переважної більшості українських селян погіршилося.
- Широкі маси міського населення потерпали від свавілля королівської адміністрації або власників міст, а також від національно-релігійних утисків.

? **Запитання та завдання**

1. Що таке латифундія? **2.** Назвіть імена магнатів, які мали великі маєтності в Україні. **3.** Яке виробництво називається товарним? **4.** Яким був відсоток міщан у складі українського населення в 40-х рр. XVII ст.? **5.** Яке місто в першій половині XVII ст. було в Україні найбільшим за кількістю населення? **6.** Від кого залежала більшість українських міст? **7.** Скільки ремісничих спеціальностей існувало в цей період? **8.** Хто такі загородники

й комірники? **9.** У яких регіонах України виникали міста й містечка зі значною кількістю козаків у складі населення?

10. Як відбувалося зростання магнатського землеволодіння на українських землях? **11.** Якими були причини й наслідки поширення фільваркових господарств? **12.** Охарактеризуйте розвиток українських міст у першій половині XVII ст. **13.** Які зміни відбулися в становищі селян і міщан?

14. Складіть у зошиті розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного розвитку українських земель у першій половині XVII ст.».

15. У чому виявилося загострення суперечностей соціально-економічного розвитку України в першій половині XVII ст.?

§ 12. Кримське ханство

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: дізнатися, яким було політичне життя Кримського ханства; визначати особливості економічного розвитку Криму; розповідати про зовнішню політику кримських правителів; пояснювати поняття і терміни «курултай», «Гірей», «бей», «диван», «муфтій».

1. Коли і як утворилося Кримське ханство? **2.** Яку політику здійснювали кримські хани щодо українських земель? **3.** Покажіть на карті в атласі територію Кримського ханства та шляхи набігів кримських татар.

1 **Політичне життя.** У XVII ст. із численних земель колишньої Золотої Орди вціліло лише Кримське ханство. Воно займало менше половини території Кримського півострова. Ряд населених пунктів і територій входили до складу Османської імперії. Вони становили окрему адміністративну одиницю із центром у місті Кафа. В усіх фортецях на південному узбережжі розташовувалися турецькі гарнізони. У Стамбулі постійними заручниками були декілька синів і братів хана. Турецький султан у своїх інтересах підтримував політичну роздробленість на півострові. Як халіф він очолював усе мусульманське духовенство Криму та забезпечував йому повну незалежність від ханської влади. Сама система призначення ханів значно послаблювала їхню роль. До отримання ханського титулу вони, як правило, жили й виховувалися при дворі султана, і тому не могли створити собі в Криму міцного ґрунту та надійних зв'язків.

Час від часу всередині ханства виникали криваві усобиці, що випливали з васальних відносин Криму з Османською імперією.

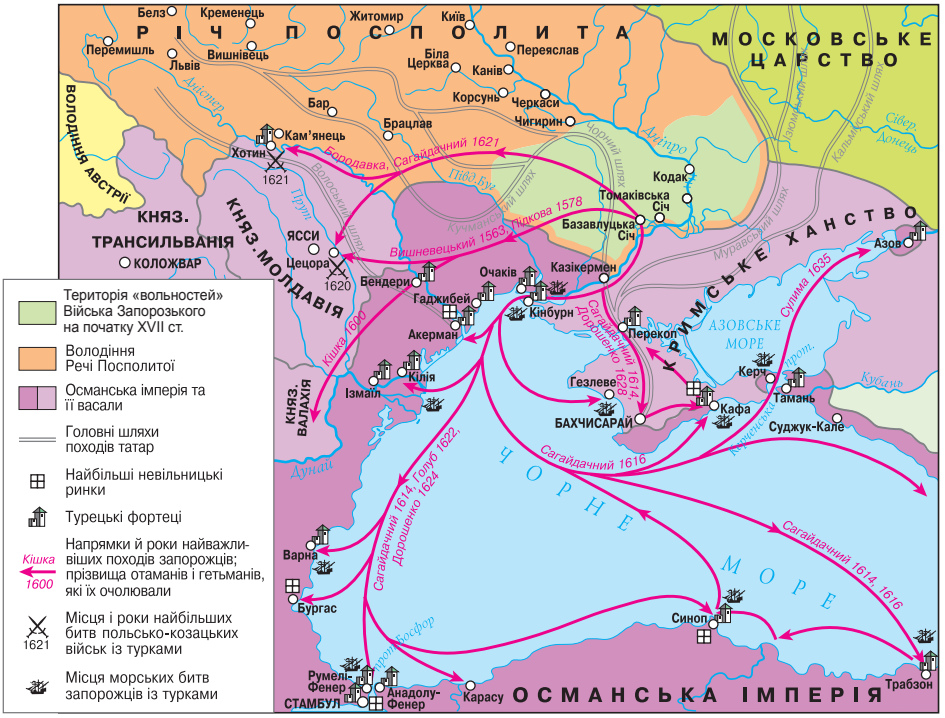

■ Запорозька Січ у XVI — першій половині XVII ст.

Цим часто користувалися козаки, що охоче втручалися у справи татар за обіцяну їм винагороду.

За формою державного правління Кримське ханство було станово-представницькою обмеженою монархією. Хан, який стояв на чолі держави, мав широкі повноваження, був головою виконавчої та судової влади. За давніми звичаями хана із династії Гіреїв обирала татарська знать на з'їзді — **курултаї**. Проте вирішальне слово в призначенні нового хана належало турецькому султану.

Усього за період існування ханства ним правили 47 ханів, із яких лише десятеро померли своєю смертю.

За державним устроєм Кримське ханство було децентралізованою державою, поділеною на сім **бейликів**, очолюваних могутніми **беями** — головами найбільш знатних родів. Вони мали свої війська й органи влади. Беї могли відмовитися брати участь у походах, проголошуваних ханами, або здійснювати самостійні походи.

Влада хана обмежувалася **диваном** — своєрідною державною радою з найвищих осіб ханства, що вирішувала найважливіші внутрішні й зовнішні проблеми, та **муфтієм** — головою кримських мусульман, другою за значенням особою після хана, що слідкував за відповідністю ханських рішень нормам ісламу.

2 **Соціально-економічний розвиток.** Заняття населення відрізнялися залежно від природних умов півострова. Серед татар Південного берега Криму були поширені садівництво та виноградарство. Тут вирощували близько 50 сортів винограду. Займалися також рибальством, тваринництвом, городництвом, вирощуванням тютюну. Населення степового Криму, яке із другої половини XVI ст. перейшло до осілого способу життя, займалося землеробством, забезпечуючи зерном весь Кримський півострів. Важливою галуззю господарства тут також залишалося розведення коней і овець.

Разом із тим швидко почали зростати міста. Найбільшим був Бахчисарай, що з 1532 р. став столицею ханства. Міста були центрами ремесла й торгівлі. Тут продавали пшеницю, вино, продукти тваринництва, рибу, ремісничі вироби. Предметом торгівлі був і «живий товар» — раби. Найбільший невільницький ринок існував у Кафі.

Піддані кримського хана належали до різних народів і сповідували різні релігії. Усе населення півострова поділялося на чотири **мілети** — національно-релігійні громади: мусульманську, грецьку (православну), іудейську та вірменську. Члени громад жили зазвичай в окремих селищах і кварталах міст. Усіма правами в державі користувалися лише мусульмани, що були найчисленнішою громадою. Лише вони несли військову повинність і мали за це податкові та інші пільги.

Більшість населення півострова складали прості вільні люди. Кріпацтва не існувало. Земля перебувала у володінні селянських громад, знаті та хана. Хан, розподіляючи землі серед місцевої знаті, не зачіпав володіння громад. Ліси та пасовища вважалися спільною власністю, оскільки, як вважають мусульмани, те, що існує на землі, створене Аллахом і не може належати комусь особисто. Селяни були зобов'язані відпрацьовувати тиждень на рік на бея, мурзу та хана і сплачувати десятину — своєрідний податок, який призначався на загальнодержавні потреби.

3 **Зовнішня політика.** Васальна залежність Кримського ханства від Османської імперії обумовлювала характер його зовнішньої політики, що відповідала інтересам турецького султана.

Найнебезпечнішим своїм противником Кримське ханство вважало Московську державу, тому неодноразово вступало в політичні союзи з Польщею проти Московії. Кримські хани регулярно здійснювали більш або менш успішні походи на землі свого північно-східного сусіда. У свою чергу, московські царі відправляли послів до Бахчисарая, відкуповувалися подарунками і грошима, одночасно не припиняючи спроб відвоювати вихід до північних морів.

Північним сусідом ханства була Річ Посполита, до складу якої входили українські землі. Кордон із Кримським ханством проходив через Степ, де від XVI ст. кочували підвладні хану ногайські орди. Південноукраїнські землі тривалий час залишалися незаселеним Диким Полем, оскільки таке небезпечне сусідство не дозволяло тут жити спокійно. Від набігів ногайських орд і татар страждали також інші регіони українських земель. Худоба, майно та самі люди ставали їхньою здобиччю. Лише в першій половині XVII ст. з українських земель татари забрали в рабство близько 300 тис. осіб. Їх продавали на невільницьких ринках Кафи і Гезлеве, вивозили до Османської імперії та інших країн.

Оскільки влада Речі Посполитої не могла забезпечити захист населення України, це завдання взяли на себе козаки. Однак вони не обмежувалися захистом, а й самі здійснювали походи до татарських і турецьких володінь, також захоплюючи численних бранців.

З опису кримських татар-воїнів Г. Л. де Бопланом

Вони озброєні шаблею, луком із сагайдаком із 18—20 стрілами; за поясом у них ніж, кресало, щоб добувати вогонь, шило й п'ять або шість сажнів ремінних шнурів… Лише найзаможніші носять кольчугу, інші ж, не маючи нічого, йдуть на війну, вважай, голими. Усі вони дуже сміливі та вправні на конях… і настільки спритні, що на повному чвалі перестрибують з одного коня, який засапається, на іншого, якого ведуть за вуздечку, щоб швидше тікати під час погоні. Кінь, не відчуваючи на собі господаря, відразу ж перебігає праворуч від нього, тримаючись весь час поруч із ним, щоб бути у зручному місці, коли вершник схоче пересісти на нього з тією спритністю, яка їм властива при перестрибуваннях. Ось як ці коні привчені служити своїм господарям…

? **1.** Які особливості військового мистецтва татарських воїнів наводить автор джерела? **2.** Порівняйте військове мистецтво кримських татар і запорозьких козаків.

Татари виробили досить своєрідну тактику набігів. Коли татарська орда вторгалася на українські землі, то спочатку вона два-три дні відпочивала неподалік від кордону. Потім військо ділилося на три загони, що рухалися в різних напрямках. Кожен із них, у свою чергу, також поділявся на дрібніші загони, що рушали певним маршрутом. Підходячи до населеного пункту, татари оточували його з усіх боків, придушували опір, грабували, забирали людей, худобу, майно і, навантажені, відступали, уникаючи зустрічей із козаками.

Висновки. Кримське ханство — татарська феодальна держава в Криму, що у своєрідній формі поєднувала елементи родоплемінного народовладдя і східної монархії.

- Кримське ханство за весь період свого існування ніколи не жило самостійним життям. У XVI—XVII ст. воно було васальною державою Османської імперії, інтереси та плани якої знаходили відображення в його політиці.
- Кримське ханство мало досить численну напівкочову складову свого населення, що була рушійною силою набігів татар на сусідні країни.

Запитання та завдання

1. Яке місто в XVI—XVII ст. було столицею Кримського ханства? **2.** Як у ханстві називали вождів семи найбільших родів? **3.** Чим займалися татари, що заселяли південний берег півострова? **4.** На які чотири громади поділялося все населення півострова? **5.** Кого Кримське ханство вважало своїм найнебезпечнішим противником? **6.** Скільки населення вивезли татари з українських земель у першій половині XVII ст.?

7. Охарактеризуйте політичне життя Кримського ханства. **8.** Визначте особливості соціально-економічного розвитку Кримського ханства. **9.** Якою була зовнішня політика ханства стосовно його сусідів?

10. Прослідкуйте за картою атласу напрямки набігів татар на українські землі. **11.** Складіть у зошиті таблицю «Внутрішня і зовнішня політика Кримського ханства».

Сфера державного життя	Особливості реалізації
Внутрішня політика	
Зовнішня політика	

12. Чи можна вважати захоплення невільників на продаж, яким займалися кримські татари на українських землях, неприпустимим для тих часів? Висловіть свою думку, спираючись на факти зі всесвітньої історії.

§ 13. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: пояснювати, чому перші два десятиліття XVII ст. називають добою героїчних походів українського козацтва; характеризувати діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного; визначати роль і наслідки участі українського козацтва в Хотинській війні; пояснювати поняття і терміни «ясир», «яничар», «каторга», «гарем», «героїчні походи», «Хотинська війна».

1. Яким було військове мистецтво козаків? 2. Яку роль відігравали козаки в захисті південних кордонів українських земель у другій половині XVI ст.? 3. Як козацтво підтримувало православну церкву в першій половині XVII ст.?

1 **Передумови походів козаків першої чверті XVII ст.** На початку XVII ст. українське козацтво набуло сили та відігравало роль важливого чинника не лише в Речі Посполитій, але й на міжнародній арені. Козацтво стало основною перешкодою для турецько-татарських нападів на українські землі, захищаючи їх від набігів і водночас здійснюючи походи до татарських і турецьких володінь. Це створювало чимало ускладнень у відносинах Речі Посполитої з Кримським ханством та Османською імперією, але й сприяло тому, що козацтво ставало відомим у Європі. У ньому вбачали захисника європейської християнської цивілізації від наступу ісламського світу.

На початку XVII ст. татарські війська неодноразово з'являлися на українських землях. Тут вони брали **ясир**, захоплюючи чоловіків, жінок і дітей. Тих, хто чинив опір, убивали. Полонених продавали на невільницьких ринках. Українські дівчата та жінки потрапляли до **гаремів** або ставали служницями. Хлопчиків-підлітків забирали до військових казарм, щоб виховати з них **яничарів**. На чоловіків чекала виснажлива праця на будівельних роботах або вони доживали свій вік прикутими до весел гребцями на турецьких **каторгах**.

Ясир — бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, російські й польські землі.

Гарем — жіноче приміщення в будинку мусульманина, де утримувалися дружини й наложниці господаря.

Яничари — привілейована піхота в турецькій армії, що складалася переважно з підданих-християн, які змалку виховувалися для військової служби.

Каторга — назва великого дерев'яного веслового військового судна в Османській імперії.

Від кінця XVI ст. козацтво, організаційно згуртоване в Запорозькій Січі, стало не лише захищати українські землі, але й здійснювати воєнні походи до Кримського ханства й причорноморських володінь Османської імперії.

2 **Героїчні походи козаків.** Перші два десятиліття XVII ст. дістали назву доби **героїчних походів** українського козацтва. Саме в цей період були здійснені дуже сміливі козацькі походи проти Османської імперії, що поширили славу про запорожців на всю Європу. Здобуті в них перемоги засвідчили, що козаки були неперевершеними майстрами ведення морських і сухопутних боїв.

У 1602 р. козаки на 30 чайках і кількох відбитих у турків галерах вийшли в Чорне море й під Кілією розгромили турецький флот. Уже 1606 р. запорожці здобули Варну — найбільшу турецьку фортецю на західному узбережжі Чорного моря, яка до того вважалася неприступною.

Після взяття запорозькими козаками Варни розлючений султан наказав перегородити Дніпро залізним ланцюгом між фортецями Казікермен та Аслан-Кермен, щоб перешкодити виходу козацьких чайок у Чорне море. Посередині Дніпра було залишено невеликий прохід, який прострілювався гарматами з мурів обох фортець. Проте це не зупинило козаків. Вони або хитрістю здолали цей прохід, пускаючи поперед себе важкі дубові колоди, які рвали ланцюги, або тягнули свої чайки 25—60 км волоком.

У 1608 р. козаки вирушили в сухопутний похід на Кримське ханство, «дивовижними хитрощами» захопили, зруйнували й спалили Перекоп, а наступного року на 16 чайках напа-

■ Узяття Кафи. Художник А. Орльонов

? Яку інформацію про взяття Кафи П. Сагайдачним у 1616 р. можна отримати за ілюстрацією?

ли на придунайські турецькі фортеці Ізмаїл, Кілію та Білгород. У 1614 р. козацька флотилія із 40 чайок, очолювана гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним, подолала Чорне море, напала на Трапезунд і, рухаючись у західному напрямку, спустошила узбережжя. Штурмом було взято Синоп і спалено весь турецький флот, що стояв у гавані. Наступного року 80 чайок і 4 тис. козаків під проводом Сагайдачного підійшли до Босфорської протоки й атакували турецьку столицю Стамбул. Нарешті 1616 р. Сагайдачний із величезною флотилією зі 150 чайок та 7 тис. козаків розбив турецький флот під Очаковом, пішов на фортецю Кафа та взяв її в облогу. Після кількаденної облоги козаки здобули й спалили Кафу, що була головним невільницьким ринком регіону, та визволили полонених.

Один із найблискучіших походів на Стамбул запорожці здійснили в 1624 р. Вони тричі висаджувалися на узбережжі, брали велику здобич і без перешкод поверталися додому.

Воєнні походи козаків сприяли ослабленню Османської імперії, перешкоджали здійсненню її загарбницьких планів щодо України та європейських держав, сприяли активізації визвольної боротьби підкорених нею народів. Хоча ці походи відігравали позитивну роль, далеко не завжди вони мали на меті лише благородні наміри визволення побратимів, війни за віру тощо. Для запорожців походи також були шляхом здобуття засобів до існування, і частина з них зводилася до пограбування турецьких берегів.

Із розповіді Г. Л. де Боплана про організацію козаками морських походів проти турків

Коли козаки задумують свій морський похід, то не мають дозволу від короля, але дістають його від свого гетьмана і скликають військову раду. На ній вибирають наказного гетьмана, який має очолити їхній похід; робиться це так само, як під час вибору гетьмана, однак похідний отаман вибирається тільки на певний час. Далі вони рушають до Військової скарбниці, яка є місцем їхнього збору. Там будують човни близько 60 стіп завдовжки, 10 чи 12 завширшки і 12 завглибшки. Ті човни не мають корми, зводяться зі стовбура човнового дерева — верби або липи — завдовжки 45 стіп. Боки обрамовуються і доповнюються дошками 10—12 стіп завдовжки і 12 на одну стопу завширшки. Вони скріплюють їх дерев'яними цвяхами, настелюючи один ряд на другий, так, як це робиться у звичайних річкових човнах… Зазвичай на їхньому човні є 10—15 пар весел із кожного боку, і пливуть ті човни швидше, ніж турецькі веслові галери. На човнах також ставлять щоглу, на яку напинають доволі незграбне вітрило, що розпускають лише в гарну погоду, а при сильному вітрі воліють веслувати…

Кожен козак озброєний двома рушницями, шаблею, а на кожному човні є також чотири—шість фальконетів (невеликих гармат), необхідна для походу живність. Одягнені козаки в сорочки й шаровари, ще мають змінний одяг із благенькою свитою та шапкою; беруть шість фунтів пороху, достатню кількість свинцю, ядра для своїх гармат. У кожного є компас…

Турки, звичайно, попереджені про похід і тримають у гирлі Дніпра напоготові кілька галер, щоб не дати козакам вийти з лиману. Однак хитрі козаки виходять темної ночі, коли має з'явитися на небі місяць-молодик, і переховуються в очереті за три-чотири милі від гирла Дніпра, куди не заходять турецькі галери. Турки ще чекають на них біля гирла, але завжди залишаються обдуреними…

? **1.** Визначте основні етапи підготовки козаків до морського походу. **2.** Опишіть вигляд козацької чайки. **3.** Яким було спорядження козака — учасника походу? **4.** Як козаки вводили в оману турків, щоб вийти в Чорне море?

Українське козацтво брало активну участь у подіях Смутних часів (1598—1613 рр.) у Московській державі, пов'язаних із втручанням Речі Посполитої. Так, восени 1604 р. шукати «козацького хліба» разом із Лжедмитрієм I та донським козацтвом і надвірними загонами польських магнатів до Московської держави вирушило близько 7 тис. запорозьких козаків. Вони склали основні сили війська самозванця. Пізніше їхні ряди поповнили ще 10 тис. охочих запорожців, які після загибелі Лжедмитрія I стали частиною війська його наступника Лжедмитрія II.

У поході на Москву 1608 р. брали участь близько 40 тис. запорозьких козаків. Після вбивства Лжедмитрія II його військо розпалося на окремі загони. Повертаючись додому, на українські землі, вони, за свідченням сучасників, поводилися, наче у ворожій землі: нападали на міста й села, добували необхідне для життя грабіжництвом і розбоєм. При цьому вони продовжували називати себе козаками.

У московській кампанії 1611—1613 рр. у складі війська Речі Посполитої лише на законній службі перебувало 30 тис. запорозьких козаків.

Остаточно подолати сваволю, що запанувала серед запорозького козацтва внаслідок участі Речі Посполитої в подіях Смутних часів у Московській державі, вдалося лише гетьману **Петру Конашевичу-Сагайдачному.**

3 **Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного.** Доба воєнних походів українського козацтва стала періодом діяльності одного з найвизначніших його ватажків — Петра Конашевича-Сагай-

дачного. Як досвідчена й розважлива людина, П. Сагайдачний намагався, обстоюючи інтереси козацтва та взагалі українського народу, досягати згоди з польською владою. Гетьман погодився з умовами Вільшанської (1617 р.) та Роставицької (1619 р.) угод, що встановлювали кількісний склад реєстру відповідно в 1 та 3 тис. козаків, однак не поспішав виконувати ті положення, що не влаштовували козацтво.

Успішні походи, організовані П. Сагайдачним проти татар і турків, привернули до нього увагу в Європі. Як полководець П. Сагайдачний відзначався схильністю до активних наступальних дій і раптових нападів. Здобувати перемоги гетьману дозволяло козацьке військо, яке він перетворив на регулярне військове формування із залізною дисципліною.

П. Конашевич-Сагайдачний

Петро Конашевич-Сагайдачний отримав прохання від короля Сигізмунда III здійснити похід на Москву, щоб урятувати військо королевича Владислава IV. Король хотів посадити свого сина на московський трон, але той опинився у скрутній ситуації в Московії. Сагайдачний погодився на похід в обмін на обіцянку Сигізмунда III припинити утиски православних.

У 1618 р. 20-тисячне кінне військо козаків, швидко рухаючись Московією, захопило Путивль, Лівни, Єлець, Данков, Лебедянь, Скопін, Ряжськ та інші міста. Однак узяти рязанське місто Михайлів вони не змогли.

Під Москвою Сагайдачний з'єднався з військом Владислава та розпочав штурм міста. Проте опір захисників Москви не дав захопити столицю. Вранці польсько-козацьке військо зняло облогу й рушило додому.

Після повернення на козаків і Сагайдачного чекала щедра винагорода від польського короля за участь у війні з Московією.

На думку деяких дослідників, саме завдяки успіхам запорозького козацтва й особливо гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного Річ Посполита зуміла укласти вигідне для себе Деулинське перемир'я 1618 р. з Московською державою й повернути Смоленськ, Чернігів і Новгород-Сіверщину.

Уславився П. Сагайдачний також своєю просвітницькою діяльністю й захистом православної церкви. Йому належить твір «**Пояснення про унію**», що містить рішучу критику Берестейської церковної унії. Він, як вам уже відомо, разом із Військом Запорозьким вступив до Київського братства й зробив великий внесок у відновлення ієрархії православної церкви в Речі Посполитій.

За сприяння П. Сагайдачного в Києві діяв культурно-просвітницький осередок, до якого належали **І. Борецький, Є. Плетенецький, К. Сакович, М. Смотрицький** та інші. Гетьман опікувався церквами, монастирями, школами, а перед смертю великі статки заповів Львівському та Київському братствам, а також на інші доброчинні цілі.

Петро Конашевич-Сагайдачний (бл. 1577—1622 рр.) народився у шляхетській родині на Самбірщині. Навчався в Острозькій школі та згодом пішов на Запорожжя. Невдовзі посів чільне місце серед козацької старшини. У 1614—1616 та 1620—1622 рр. обирався гетьманом реєстрового козацтва. У своїй гетьманській діяльності керувався практичним розрахунком, твердістю й водночас схильністю до компромісів. Очолював декілька переможних походів проти Османської імперії та Кримського ханства. Був відомий як меценат, захисник православної церкви і прихильник братського руху.

4 **Участь українського козацтва в Хотинській війні.** У 1614—1618 рр. морські походи запорозьких козаків до турецьких портів Західного й Південного Причорномор'я, а також підтримка польською владою антитурецьких повстань у Валахії та Молдавії викликали спустошливі татарські й турецькі набіги на українські землі. Розпочалася польсько-турецька війна 1614—1621 рр.

У вересні 1620 р. польська армія, очолювана коронним гетьманом **Станіславом Жолкевським**, була розбита турками під селищем Цецора. Здобувши перемогу в Молдавії, султан **Осман II** став готуватися до завоювання Речі Посполитої. Було зібрано величезну армію, яку очолив сам султан. Король Речі Посполитої Сигізмунд III звернувся по допомогу до Австрійських Габсбургів і Папи Римського, але вони не підтримали його. Тоді Сигізмунд III був змушений шукати порозуміння із запорозьким козацтвом.

С. Жолкевський

У відповідь на прохання короля запорозький гетьман **Яків Нерода** на прізвисько Бородавка заявив, що надасть допомогу лише за умови визнання польською владою відновлення ієрархії православної церкви.

У червні 1621 р. в урочищі Суха Діброва, між Ржищевом і Білою Церквою, зібралася козацька рада. Урахувавши небезпеку, що загрожувала українським землям, козаки прийняли рішення взяти участь у поході проти турків разом із поляками, а для узгодження умов допомоги направити до короля посольство на чолі

з П. Сагайдачним. Із Варшави Сагайдачний повернувся в польський табір, розташований під стінами Хотинської фортеці. Проте козацьке військо ще не прибуло туди, і він із невеликою охороною рушив назустріч козакам, які з боями пробивалися під Хотин. Сагайдачний натрапив на турків, і, отримавши поранення, ледве дістався до своїх. На скликаній раді він розповів про обіцянки польського уряду. Козаки, невдоволені командуванням Бородавки, позбавили його влади й обрали новим гетьманом П. Сагайдачного.

П. Сагайдачний, блискуче уникнувши оточення, привів козаків під Хотин. Майже одночасно під стінами фортеці з'явилася 250-тисячна турецько-татарська армія, очолювана Османом II. Їй протистояло 80-тисячне польсько-козацьке військо, із якого близько 40 тисяч становили запорожці. У **Хотинській війні 2—28 вересня 1621 р.**, як назвали цю битву, вирішувалася доля Речі Посполитої та українських земель. Завдяки полководницькому таланту Сагайдачного й героїзму запорожців польсько-козацьке військо здобуло перемогу.

У результаті героїчних дій козаків під стінами Хотинської фортеці був розвіяний міф про непереможність турецької армії. Подальші плани Османської імперії щодо завоювання європейських країн провалилися. Українські й польські землі були врятовані від завоювання турками. Авторитет Речі Посполитої зріс. Звістка про перемогу сприяла активізації визвольної боротьби слов'янських народів проти турецького поневолення.

За умовами досягнутого миру Кримське ханство та Туреччина зобов'язувалися не нападати на українські та польські землі. Річ Посполита, у свою чергу, обіцяла заборонити козакам судноплавство по Дніпру й не допускати походів запорожців до Криму й турецьких володінь.

Для гетьмана П. Сагайдачного перемога під Хотином стала останньою справою його життя. Унаслідок отриманого поранення він захворів і невдовзі помер.

Хотинська фортеця. Сучасний вигляд

Із твору К. Саковича «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного…» (1622 р.)

…Конашевич в Острозі досить літ проживши
І науки у письмі нашому заживши,
Здібність у душі відкрив сильну до звитяжства,
В Запорозьке він пішов славнеє рицарство;
І отам немало теж, поміж них живучи,
Діла рицарського скрізь пильно стережучи,
Досягнув, що військо те в гетьмани обрало,
Мужньо з ним воно татар, турків розбивало.
Він за гетьманства свого взяв був місто Кафу —
Цісар турський там зазнав немалого страху!
…На безсмертну заслужив славу, наш гетьмане!
Ні, вона у забутті, певно, не постане;
Поки Дністер і Дніпро многорибні плинуть,
Поки справи всі твої славно будуть линуть,
Не впадеш у глибину забуття безличну,
Не загинеш у літах — маєш славу вічну!

? За яку з усіх перемог, здобутих гетьманом, уславлює його автор твору? Чому саме за цю?

Висновки. У першій половині XVII ст. запорозьке козацтво перетворилося на силу, яка могла не лише успішно відбивати турецько-татарські набіги на українські землі, але й здійснювати далекі сухопутні й морські походи до Криму та Османської імперії.

- Найвідомішим провідником українського козацтва перших десятиліть XVII ст. став гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.
- Під час Хотинської війни запорозьке козацтво засвідчило свою важливу роль у міжнародному житті.

Запитання та завдання

1. Що таке ясир? **2.** Хто такі яничари? **3.** Коли козацька флотилія, очолювана гетьманом П. Сагайдачним, захопила Кафу? **4.** Коли відбулася битва під Цецорою? **5.** Яким був кількісний склад армії Османа II в Хотинській війні? **6.** Скільки днів тривала битва під Хотином? **7.** Якими були зобов'язання Османської імперії та Речі Посполитої за угодою, укладеною після Хотинської війни?

8. Якими були передумови морських походів козаків? **9.** Охарактеризуйте походи українського козацтва першої чверті XVII ст. **10.** Яку роль відіграло козацтво в Хотинській війні? **11.** Якими були результати та наслідки Хотинської війни?

✦ **12.** Складіть у зошиті таблицю «Діяльність гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного».

Сфера діяльності	Основні заходи

★ **13.** Використовуючи додаткову літературу, підготуйте повідомлення про перебіг Хотинської війни та участь у ній козацтва. **14.** Український історик І. Крип'якевич писав: «У боях під Хотином 1621 р. головні удари турків були скеровані на козацький табір, і козаки своєю обороною та атаками здобули собі велику славу в усій Європі,— панегіристи порівнювали їх зі спартанцями, що обороняли Фермопіли від персів».

Практичне заняття. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва

1. Коли виникло українське козацтво? **2.** Якими були причини виникнення козацтва? **3.** Чим займалися козаки?

Мета: визначити особливості військового мистецтва українського козацького війська, характерні риси козацьких традицій і побуту.

Завдання для підготовки до практичного заняття: пригадайте матеріал підручника (§ 3, п. 3; § 4—5, п. 2) про життя, побут та військове мистецтво козаків.

Хід роботи

1. Ознайомтеся із запропонованим матеріалом і дайте відповіді на запитання.

Із праці О. Апанович «Військове мистецтво українського козацького війська»

Козацьке військо виступало в похід на заклик гетьманського універсалу.

У близькі походи йшли без обозу, із самими саквами та юквами (спорядженням), а в далекі — зі значною кількістю возів, їх могло бути до 10 тисяч. Як свідчать сучасники, козацькі похідні вози були досить легкі, невеликі. На десять козаків звичайно брали один віз. Крім обозу, на возах перевозили ще й гармати. У похід військо виступало по два-три полки в ряду, попереду кожного полку йшла музика, а за нею несли полковий прапор. Сотенні значки несли кожен при своїй сотні. Звичайно на чолі полку йшов полковник, у середині — хорунжий, а позаду — курінні отамани.

На ворожій території попереду їхав верхи або йшов пішки охоронний загін, який виконував і функцію розвідки, організовував сторожі або гати (дорогу через болото).

Зупиняючись біля води, щоб відпочити та попасти коней, козаки ставили намети або будували курені. Коли обоз після довгого постою рушав далі, козаки підпалювали те, що залишалося…

Військо рушало в путь зі своїми священиками, нерідко возило із собою і похідну церкву. З військом йшли також лікарі, цирульники, знахарі. Під час бою вони перебували поруч, надаючи медичну допомогу пораненим…

Під час походу, особливо морського, дотримувалася найсуворіша дисципліна… до порушників військовий суд застосовував різноманітні покарання; їх били киями, приковували до гармати й навіть засуджували до страти.

Запорозькі козаки виробили систему оригінальних бойових порядків, що визначалася особливостями історичних і природних умов, а також силою ворога. Бойові порядки запорожців свідчили про високий рівень їхнього військового мистецтва…

В основі козацької тактики лежала універсальна бойова підготовка, маневреність, мобільність і динамічність. Раптові напади, засідки, нічні рейди були головними рисами запорозької тактики.

Вдень козаки відволікали увагу ворога малими боями, щоб уночі атакувати його, зненацька заскочивши в пітьмі. Особливо часто вони робили засідки в лісі…

У польових боях козаки завжди намагалися оточити ворога, вдаючись до складного тактичного маневру — охоплення противника з флангів і вихід у його тил. У фронтальні атаки кидалися з холодною ручною зброєю після рушничного обстрілу або артилерійської підготовки…

У сутичках з окремими татарськими загонами запорожці після попередньої нетривалої стрілянини переходили до рукопашного бою… Свої раптові концентровані удари по ворогові козаки завдавали, використовуючи особливості місцевості: стрімкі береги річок, яри тощо…

Козацька стратегія мала яскраво виражений активний, наступальний характер. Стратегічно Військо Запорозьке перевершувало феодальні армії Європи, які послідовно дотримувалися стратегії позиційної, оборонної, пасивної війни. Стратегія концентрованого удару була головною рисою козацького військового мистецтва. Козаки добивалися перемоги переважно в польових битвах…

Західноєвропейські армії, на відміну від козацької, використовували оборону та облогу фортець і ухилялися від битви, оскільки польові битви завдавали втрат найманим військам, які дорого оплачувалися…

Запорозьке військо часто застосовувало резерв, яким козаки морально пригнічували ворога й добивалися перелому в битві на свою користь…

У стратегічних планах козацького війська періоду визвольних війн кінця XVI — першої половини XVII ст. враховувалася активна участь у боротьбі

селян і міщан. Козацька стратегія мала переваги над польсько-шляхетською. Високі моральні якості козаків були зумовлені ще й справедливим характером їхньої боротьби…

? **1.** Як організовували воєнний похід козаки? **2.** Що ви дізналися про козацькі бойові порядки за матеріалом § 4—5? **3.** Яку тактику застосовували козаки на полі бою? **4.** Чим козацька стратегія відрізнялася від західноєвропейської?

Із праці О. Апанович «Побратимство у запорозьких козаків»

Серед січовиків був поширений звичай «побратимства», корені якого сягають у первіснообщинний період історії людства.

Два одинокі запорожці укладали між собою «вічний союз» про взаємне піклування. Вони зобов'язувалися вчасно поспішати на допомогу один одному, відводити несподівану небезпеку, визволяти і навіть жертвувати життям один заради одного, якщо це буде необхідно.

Присягу на взаємну вірність і відданість до скону вони скріплювали своєрідним ритуалом: тримаючи чашу побратимства обіруч, пили з неї…

Щоб дружба мала силу закону, побратими йшли до церкви й тут у присутності священика давали «заповітне слово»…

Потім побратими ставили власноручні підписи, слухали молитву або відповідне місце з Євангелія, дарували один одному хрести й ікони, тричі цілувалися і виходили з церкви наче рідними братами до кінця життя…

? **1.** У чому, на вашу думку, полягав головний сенс цього обряду? **2.** Що ви дізналися з § 3 про інші звичаї козацтва? **3.** Якими були особливості козацького побуту?

2. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

§ 14. Церковне життя наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** визначати особливості впливу Берестейської унії на церковне життя в Україні; характеризувати зміни, які відбулися у становищі православної церкви у 20—30-х рр. XVII ст.; пояснювати, як діяльність митрополита П. Могили сприяла зміцненню православної церкви; розповідати про становище греко-католицької церкви; пояснювати поняття і терміни «єпархіальний собор», «митрополича консисторія», «Катехізис».

1. Яким було становище православної церкви в XVI ст.? **2.** У чому полягала Берестейська церковна унія 1596 р.? **3.** Якими були результати та наслідки Берестейської церковної унії?

1 **Вплив Берестейської унії на церковне життя в Україні.** Укладення Берестейської унії спричинило розкол між прихильниками православної та греко-католицької церков в українському суспільстві. Одразу після укладення унії 15 грудня 1596 р. король Сигізмунд III видав універсал із вимогою до всього православного духовенства й віруючих визнати унію. Користуючись правом патронату, він роздавав єпископські кафедри тим, хто визнав унію, фактично ліквідувавши православну ієрархію. На місцях у православних силою відбирали церкви й монастирі та передавали греко-католикам. Проте православні чинили цьому опір. Зокрема, 1597 р. волинська шляхтянка, заможна землевласниця **Галина Гойська** (?—1617 р.) відновила Почаївський монастир, подарувавши йому великі земельні маєтки і визначивши щорічні дари зі своїх прибутків. Коли 1599 р. король призначив греко-католицького митрополита Іпатія Потія архімандритом Києво-Печерської лаври, міщани й козаки не пустили його до монастиря. У 1609 р. озброєні кияни напали на Видубицький монастир, де сховався намісник греко-католицького митрополита Антоній Грекович. За підтримки влади він мав намір захопити Софійський собор і Києво-Печерську лавру. Проте в 1618 р. козаки втопили Грековича в Дніпрі. Дії міщан підтриму-

Почаївська лавра. Сучасний вигляд

вав київський воєвода князь К.-В. Острозький. Унаслідок боротьби православної шляхти на сеймі Речі Посполитої Сигізмунд III офіційно визнав Києво-Печерську лавру за православними.

Київська митрополія фактично розкололася на визнану польською владою греко-католицьку («з'єднану») і нелегальну, не визнану владою й патронами-католиками православну («нез'єднану») церкви. У цих умовах православна церква в Україні вистояла завдяки підтримці віруючих. На захист православ'я піднялися братства. Братчики складали колективні протести щодо протиправних дій греко-католиків та їхніх протекторів на сеймики й Вальний сейм Речі Посполитої, вели процеси за церковне майно й подавали відповідні матеріали сеймовим послам. Підставою для дій і виступів на захист православ'я представників інших верств була традиція гарантування королями Речі Посполитої права на свободу совісті в межах своєї держави.

У травні 1599 р. з ініціативи Віленського братства було укладено союз між православними та протестантами для спільного захисту своєї свободи віросповідання.

Активно вела боротьбу за свої права українська православна шляхта на сеймах Речі Посполитої. Це був єдино можливий законний шлях до відновлення православної церкви. У 1601 та 1603 рр. православні посли разом із протестантами зірвали роботу сеймів. Після участі української шляхти у збройному виступі проти короля (1606—1607 рр.) сейм прийняв рішення, що православним не можуть чинитися перешкоди у відправі богослужінь, і підтвердив права та привілеї церковних православних братств. У 1609 р. сейм визнав існування в Речі Посполитій як греко-католицького, так і православного духовенства. Утиски будь-кого з них повинні були каратися на державному рівні. Важливе значення мало ухвалене в 1618 р. рішення сейму, що нікого не можна силою примушувати змінювати віру.

Із виступу волинського шляхтича Л. Деревинського на сеймі у Варшаві (1620 р.)

...У великих містах церкви запечатано, церковні маєтки зруйновано, у монастирях замість ченців тримають худобу...

Придивіться ще до образ і нечуваного гноблення — хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, робиться у Львові. Хто додержується грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех; не дозволяється

проводжати за церковним обрядом тіло померлого жителям міста і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими…

Знову ж — хіба не гноблення у Вільні. При тому нечуване: коли хочуть тіло померлого поза замком проводжати через замкову браму, через яку проходять і проїжджають євреї і татари, то вони цю браму зачиняють і тіло доводиться проносити через іншу браму, яка служить для виводу міських нечистот… Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні, так і у Великому князівстві Литовському.

?
1. Які факти обмежень стосовно православного населення наводить автор?
2. Про що свідчить розрив між декларованою владою віротерпимістю та реальною ситуацією?

Проте здобутки в сеймовій боротьбі відрізнялися від становища православної церкви на місцях. Проти православних, як і раніше, чинили свавілля й примус. Монастирі й церкви передавали греко-католикам, обмежували в правах православну шляхту, не допускали до участі в роботі магістратів православних міщан.

2 **Відновлення ієрархії православної церкви.** На початку 20-х рр. XVII ст. важливу роль у захисті православної церкви в Україні відіграли козаки. Гетьман реєстрового козацтва П. Конашевич-Сагайдачний разом з усім Військом Запорозьким вступив до Київського братства. Він підтримав ідею, що виникла у православних колах, про відновлення православної ієрархії без згоди влади Речі Посполитої. Для цього було вирішено скористатися приїздом до Києва в 1620 р. єрусалимського патріарха **Феофана**. Його охорону забезпечував гетьман П. Конашевич-Сагайдачний.

На прохання православних міщан, козаків і шляхти патріарх Феофан висвятив київським митрополитом Іова Борецького, а також луцького, володимирського, холмського, перемишльського, полоцького й турово-пінського єпископів. Таким чином, було відновлено православну ієрархію.

Влада Речі Посполитої відмовилася визнати висвячених за допомогою козацтва православних ієрархів, вбачаючи в цьому порушення королівського права патронату. Розпочалася тривала боротьба, у якій важлива роль належала козацтву, що на той час являло собою потужну військову силу. Лише в 1632 р. при обранні нового короля Речі Посполитої **Владислав IV** погодився офіційно визнати ієрархів православної церкви. Це рішення увійшло до складених **1632 р. «Статей для заспокоєння народу руського»**. За ними відновлювалося право обрання православного митрополита «за давніми

правами та звичаями — дворянством, духовенством та обивателями грецької віри, які не перебували в унії». Тож православні отримали право обирати собі чотирьох єпископів — львівського, перемишльського, луцького і мстиславського.

3 **Діяльність митрополита П. Могили щодо зміцнення православної церкви.** Після 1632 р., коли Владислав IV погодився узаконити православну церкву, привілей на Київську митрополію він надав архімандриту Києво-Печерського монастиря **Петру Могилі**.

Ставши митрополитом київським і галицьким, П. Могила спрямував свою діяльність на реформування церкви. Перш за все він упорядкував церковне життя. Відтепер жоден єпископ не міг посісти кафедру без згоди митрополита. За розпорядженням П. Могили було проведено ретельну перевірку дотримання церковних канонів під час призначення всіх рядових священиків і видання їм нових свідоцтв із детальним визначенням обов'язків.

Для контролю за станом церковного життя й поведінкою духовенства до парафій монастирів і єпископів направляли спеціальних «митрополичих намісників» і «візитаторів». Запроваджувалися спеціальні екзамени на знання пастирських обов'язків для священиків. Для вирішення поточних проблем у єпархіях щорічно скликалися з'їзди священиків — **єпархіальні собори**. Із метою ліквідації звичаю розв'язання позовів серед духовенства світськими судами П. Могила заснував **митрополичу консисторію** — церковний судовий орган.

Митрополит упорядкував відносини із церковними братствами, примусивши їх зважати на його владу. П. Могила домігся послаблення негативного впливу права патронату на церковну організацію. Було чітко визначено права й обов'язки патронів, закріплено парафії за впливовими патронами з православної шляхти або братствами. Митрополит залишав за собою право відмови висвячувати на церковні посади запропонованих патронами негідних осіб.

П. Могила

Митрополитом П. Могилою та його сподвижниками було підготовлено новий православний **Катехізис («Православне ісповідання віри»)** із викладом основ християнського віровчення, що був затверджений Київським церковним собором 1640 р. П. Могила написав великий полемічний твір **«Літос, або камінь»** (1644 р.) та **«Требник»** (1646 р.), у якому визначалися догмати й обряди православної церкви.

Петро Могила (1596—1647 рр.) походив із молдавського князівського роду. Освіту здобув у Львівській братській школі та кількох західноєвропейських університетах. Спочатку служив у польському війську, брав участь у Хотинській війні 1621 р., а в 1625 р. прийняв чернецтво. Від 1627 р. — архімандрит Києво-Печерської лаври, а від 1632 р. — митрополит київський і галицький. Чимало зусиль доклав для легалізації православної церкви, домігся повернення захоплених уніатами монастирів і церков (Софійського собору й Видубицького монастиря в Києві тощо). Його зусиллями й коштами було вперше ґрунтовно відреставровано Софійський собор і багато споруд Києво-Печерської лаври. П. Могила був ініціатором створення Київського колегіуму (1632 р.), його відділень у Вінниці, Кременці й Гощі та відкриття Слов'яно-греко-латинської академії у столиці Молдавського князівства місті Ясси в 1640 р. Йому належала важлива роль в оновленні православного богослов'я та зміцненні православної церкви в Україні.

4 **Становище греко-католицької церкви.** Становлення греко-католицької церкви відбувалося досить успішно завдяки підтримці влади Речі Посполитої та Папи Римського. Однак досить часто воно супроводжувалося утисками й насильством над православними. Водночас обіцяних місць у сеймі Речі Посполитої греко-католицькі єпископи так і не отримали.

Митрополит **Іпатій Потій** (1599—1613 рр.) активно залучав до греко-католицької церкви українську шляхту. Так, 1603 р. завдяки його наполегливості греко-католиками стали представники 50 родів волинської шляхти. У 1605 р. І. Потій отримав від короля Сигізмунда III право зверхності над усіма церквами «гречеського та руського обрядів» на території Речі Посполитої. Він заснував першу греко-католицьку семінарію у Вільні та школу в Бересті.

i

■ Митрополит Й.-В. Рутський

Реформи устрою греко-католицької церкви здійснив митрополит **Йосиф-Вельямін Рутський** (1613—1637 рр.). Для покращення рівня освіти греко-католицького духовенства він домігся від Папи Римського дозволу навчатися в західноєвропейських католицьких семінаріях. Прагнучи перешкодити полонізації та окатоличенню українців та білорусів, Й.-В. Рутський 1615 р. за дозволом Рима зрівняв статус греко-католицьких та єзуїтських шкіл. У 1617 р. за зразком католицького чернецтва митрополит здійснив реорганізацію греко-католицького чернецтва, об'єднавши його

у **Василіянський орден**. За його наполяганням ченці-василіяни майже при кожному своєму монастирі засновували школи.

Митрополит І. Потій

Після відновлення православної церкви в 1621 р. митрополит Й.-В. Рутський розпочав переговори з її владиками про примирення «Русі з Руссю» та створення в Речі Посполитій для об'єднаних православної і греко-католицької церков окремого Київського патріархату, підпорядкованого Риму. Однак проти цього категорично виступили православна шляхта та запорозьке козацтво. Католицьке духовенство було незадоволене тим, що внаслідок реформ Рутського воно втрачає прибутки, оскільки митрополит переманював віруючих до себе.

У 30-х рр. XVII ст. після легалізації православної церкви королем Владиславом IV греко-католицька церква отримала сім єпархій. У цей період становище греко-католицької церкви ускладнилося. Влада Речі Посполитої, переконавшись у неможливості об'єднати всіх українців та білорусів в одній греко-католицькій церкві, була змушена піти на діалог із православною церквою, яка зберігала свої вплив і значення.

Висновки. Унаслідок Берестейської унії православна церква опинилася у важкому становищі. Вистояти вона змогла лише завдяки підтримці широких верств населення України.

- Відновлення ієрархії православної церкви відбулося насамперед завдяки підтримці козацтва, що набувало ролі захисника й виразника прагнень українського народу.
- Реформи митрополита П. Могили сприяли зміцненню церковного управління, дисципліни й моральності духовенства.
- Греко-католицька церква в цей період переживала своє становлення. Зміцненню її устрою сприяли церковні реформи митрополита Й.-В. Рутського.

Запитання та завдання

1. Якими були основні здобутки сеймової боротьби православної шляхти за свої права? **2.** Коли було відновлено ієрархію православної церкви? **3.** Хто став першим митрополитом відновленої православної церкви? **4.** Коли було легалізовано православну церкву владою Речі Посполитої? **5.** Що таке митрополича консисторія? **6.** Які заходи для впорядкування життя греко-католицької церкви здійснив митрополит Й.-В. Рутський?

7. Охарактеризуйте зміни в церковному житті України, що відбулися внаслідок Берестейської унії. **8.** Як було відновлено православну церковну ієрархію в Україні? **9.** Які заходи для зміцнення православної церкви здійснив П. Могила? **10.** Охарактеризуйте становище греко-католицької церкви в першій половині XVII ст.

11. Складіть у зошиті розгорнутий план за темою «Становище православної і греко-католицької церков в Україні в першій половині XVII ст.».

12. На думку історика Л. Семаки, «Петро Могила належить до тих особистостей, імена яких символізують оновлення народу та набувають загальнонаціонального значення». Висловіть своє ставлення до наведеної характеристики, використовуючи факти з параграфа.

§ 15—16. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначати причини козацько-польських збройних конфліктів і повстань; розповідати про перебіг козацьких виступів проти польської влади; пояснювати, у чому виявлявся національно-визвольний характер козацьких рухів; характеризувати результати та історичне значення козацько-польських збройних конфліктів і повстань; пояснювати поняття і терміни «Куруківська угода», «Тарасова ніч», «Ординація Війська Запорозького».

1. Якими були причини та наслідки козацьких війн кінця 90-х рр. XVI ст.? **2.** Назвіть особливості соціально-економічного розвитку українських земель у складі Речі Посполитої в першій половині XVII ст. **3.** Які факти свідчать про те, що запорозьке козацтво було важливим чинником суспільного життя на українських землях?

1 **Становище в Україні у 20-х рр. XVII ст.** Після Хотинської війни 40-тисячне козацьке військо повернулося до України. Однак ставши вагомим чинником здобуття Річчю Посполитою перемоги, козацтво одночасно програло. Обіцянки, які запорожцям давав Сигізмунд III напередодні війни, не були виконані. Уже в жовтні 1621 р. польський уряд наказав залишити в реєстрі лише 3 тис. козаків, а решті негайно повернутися під владу своїх панів і старост. Крім того, козаки не отримали обіцяної за участь у війні платні.

Значна частина виключених із реєстру козаків після повернення розташовувалася в панських маєтках на Київщині, зберігала військовий устрій і відмовлялася виконувати накази панських «старостків» та королівських урядників. Розгорталося масове покозачен-

ня селян і міщан, які через погіршення умов життя не визнавали місцевої адміністрації та проголошували себе козаками. До «самовільного» козацтва приєднувалися реєстровці, незадоволені тим, що в той час коли вони воювали, їхні господарства були розорені панами.

М. Дорошенко

Ситуацію ускладнювали також спроби польської влади перешкодити козакам здійснювати походи проти татар і турків. Обурені поведінкою влади запорожці не збиралися дотримуватися умов Хотинської угоди. Коли королівський посол, що прибув на Запорозьку Січ, став дорікати козакам за порушення домовленостей, козаки заявили: «Мир укладав король, а не ми!»

У 1621 та 1622 рр. козаки зверталися до Сигізмунда III з петиціями, де зобов'язувалися не нападати на турецькі володіння та Крим, якщо король задовольнить їхні вимоги. Вони просили зберегти їхні давні вольності, збільшити реєстр, підвищити та своєчасно виплачувати платню. Козаки хотіли отримати дозвіл селитися й користуватися своїми правами як на королівських землях, так і в панських маєтках, мати можливість із відома короля найматися на службу до інших монархів, заборонити розміщення на постій королівських військ у Київському воєводстві. Запорожці наполягали також на скасуванні Берестейської унії й узаконенні православної церкви. Проте влада Речі Посполитої не бажала розглядати прохання козаків і вирішила приборкати їх силою.

С. Конецпольський

2 **Польсько-козацький збройний конфлікт 1625 р.** У вересні 1625 р. з міста Бар на Поділлі в Подніпров'я вирушило 30-тисячне каральне військо, очолюване коронним гетьманом Станіславом Конецпольським. Під натиском коронного війська окремі козацькі загони з Фастова, Канева, Черкас та інших міст подалися в напрямку до Запорожжя. Із Січі їм на допомогу вирушив гетьман **Марко Жмайло**. Незабаром вони об'єдналися у 20-тисячне військо та влаштували укріплений табір на південь від Крилова. 25 жовтня каральні війська атакували козаків. Після кривавої січі, що тривала весь день, Жмайло відвів повстанців до Курукового озера, де розташував у болотистій місцевості новий табір, оточивши його кількома рядами возів.

Конецпольський атакував повстанців, але, потрапивши в трясовину, відступив із великими втратами. Тим часом похолодало,

випав сніг. Обидві сторони не були готові до тривалої облоги й розпочали переговори. Козаки відкинули вимогу поляків видати ватажків. Однак замість Жмайла новим гетьманом обрали поміркованого **Михайла Дорошенка**, який **6 листопада 1625 р.** підписав із Конецпольським **Куруківську угоду**.

За цим договором усі учасники повстання отримували амністію (не підлягали покаранню). Кількість реєстрового козацтва збільшувалася з 3 до 6 тис. осіб, із яких 1 тис. козаків мала перебувати на Запорозькій Січі й не допускати туди втікачів із панських маєтків. Установлювалася річна платня реєстровцям у розмірі 60 тис. злотих та додаткові виплати старшині. Козаки, які залишалися поза реєстром, поверталися під владу панів. Старшина зобов'язувалася не приймати до реєстру виключених із нього і придушувати будь-яке «свавільство».

Реєстровцям дозволялося селитися й володіти землею лише на «королівщинах» (державних землях). Ті, хто жив у панських маєтках, мали залишити їх протягом трьох місяців. За козаками зберігалося право обирати гетьмана, але затверджувати його мав король. Реєстровці зобов'язувалися не втручатися в релігійні справи в Україні, відмовитися від зв'язків з іноземними державами та здійснення походів проти Кримського ханства та Османської імперії.

Із Куруківської угоди 1625 р.
(текст угоди написаний польським командуванням)

…Найбільше і найсерйозніше непокоїли Річ Посполиту морські походи козаків, які вони робили всупереч забороні уряду, а також їхні свавільства, які вони чинили в містах. Злочини ці зазнали належної кари від зброї коронного війська. Тим, які через щастя і з волі Божої уникнули страти і зберегли життя, обіцяючи надалі віддати його на службу Речі Посполитій, ми іменем його королівської милості і Речі Посполитої оголошуємо прощення…

Король… доручив скласти правильний список Війська Запорозького із зазначенням числа козаків, які проживають у кожному маєтку Його Королівської Милості. Із числа 6000 козаків 1000 або більше, на розсуд коронного гетьмана і з відома їхнього старшого, залежно від умов часу, мусять перебувати на Низу за порогами і там виконувати свою службу: подавати відомості про дії ворогів, не допускати їх до переправ і взагалі захищати ті місця. Решта, живучи по волостях, мусить йти в похід із наказу коронних гетьманів на допомогу регулярному війську або туди, куди треба буде, утримуючись у дорозі від утиску жителів…

?
1. Як польська сторона пояснювала необхідність придушення повсталих?
2. Чим, на думку польського уряду, мало займатися реєстрове козацтво?

Куруківська угода, як розраховував польський уряд, мала ізолювати реєстровців, що перебували на державній службі, від інших станів. Створення шести територіальних полків — Корсунського, Черкаського, Переяславського, Чигиринського, Білоцерківського, Канівського — примусило реєстровців підтримувати порядок і придушувати в цих землях повстанські виступи.

Однак влада не змогла повністю втілити в життя умови угоди. На Січі з 1628 р. формувалося нереєстрове козацтво, незалежне від польського уряду, яке обирало власного гетьмана. Реєстровці в майбутньому неодноразово приєднувалися до повстанців.

3 **Повстання Тараса Федоровича (Трясила) 1630 р.** Наприкінці 1629 р., після закінчення війни зі Швецією, польський уряд розмістив свої війська в Україні. Розбої польських вояків, релігійні утиски, зростання суперечностей між реєстровими і нереєстровими козаками стали основними причинами повстання під проводом **Тараса Федоро́вича (Трясила)**.

Нереєстрові козаки-запорожці відмовилися підкорятися гетьману реєстровців **Григорію Чорному** й обрали власного гетьмана Тараса Федоровича. У середині березня він разом із 10-тисячним військом повстанців вирушив із Січі до Черкас. Зайнявши місто, що було резиденцією гетьмана Чорного, запорожці стратили його за зраду козацьких інтересів.

Національно-визвольна боротьба — рухи поневолених народів за повалення чужоземного панування, ліквідацію національного й колоніального гноблення, завоювання національної незалежності.

Повстання швидко поширювалося. Козаки Федоровича взяли Корсунь, Канів та Переяслав. Із гаслом захистити православну церкву до повстанців звертався митрополит І. Борецький. Федорович закликав українців приєднуватися до запорожців, щоб боронити православну віру і звільнитися від польської влади. Тому повстання Тараса Федоровича вважається першим великим козацьким виступом, що мав характер національно-визвольної боротьби.

Тарас Федорович (Трясило)

Під Переяславом відбулася вирішальна битва повстанців із каральним військом коронного гетьмана С. Конецпольського. Майже три тижні тривали запеклі бої між противниками. Центральною подією стала **«Тарасова ніч»**, як назвав її в однойменній поемі про

повстанців Т. Шевченко. Травневої ночі невеликий козацький загін непомітно проник у ту частину польського табору, де розташовувався штаб Конецпольського, і повністю знищив його охорону — **«Золоту роту»** зі 150 молодих шляхтичів із найзнатніших родів.

Неможливість здобути перемогу над повстанцями змусила Конецпольського укласти з ними **Переяславську угоду 1630 р.**, згідно з якою козаки не підлягали покаранню за свій виступ, залишалися чинними статті Куруківської угоди, але реєстр збільшувався із 6 до 8 тисяч. Федорович відмовився укладати угоду з поляками, і її підписав новообраний гетьман **Антон Конашевич-Бут**.

4 **Повстання І. Сулими 1635 р.** Прагнучи приборкати Запорозьку Січ, сейм Речі Посполитої в лютому **1635 р.** ухвалив постанову **«Про припинення козацького свавілля»**. Відповідно до постанови на правому березі Дніпра навпроти першого (Кодацького) порога мали збудувати фортецю. У липні 1635 р. спорудження Кодацької фортеці, яким керував французький інженер **Гійом Левассер де Боплан**, було завершено. У фортеці розмістився гарнізон із 200 німецьких найманців.

Фортецю Кодак козаки руйнували кілька разів, а польська влада відбудовувала. Чергового разу відновити її наказав у 1638 р. після придушення повстання Бута, Гуні та Остряниці великий коронний гетьман С. Конецпольський. Існує переказ, що коли відбудова фортеці була завершена, Конецпольський особисто, із неприхованим задоволенням оглянув її укріплення. Після цього він з іронією спитав не дуже відомого тоді чигиринського сотника реєстрового козацтва, який супроводжував коронного гетьмана: «Ну як вам Кодак?» Дотепний, добре освічений і непокірний сотник миттєво відповів бездоганною латиною: *Manu facta manu distuo* («Руками створене руками руйнується»). Цим сотником був Б. Хмельницький, який через десятиліття очолив боротьбу українців проти влади Речі Посполитої.

Запорожці розуміли, яку небезпеку становить для них Кодак, що блокував рух утікачів на Січ і рейди козаків у верхів'я Дніпра. Гетьман нереєстрового козацтва **Іван Сулима** разом із січовою старшиною вирішив знищити фортецю. Близько середини серпня 1635 р. вночі загін козаків, очолюваний Сулимою, захопив Кодак і знищив залогу коронного війська. Після цього Сулима спробував підняти селян і міщан на повстання. Однак владі вдалося придушити його в самому зародку. Польські війська оточили Кодак, а загін реєстровців, який проник до фортеці, захопив Сулиму та видав його владі. Ватажка повстанців відправили до Варшави, де й стратили.

5 **Козацьке повстання 1637—1638 рр.** Новим великим виступом стало національно-визвольне повстання 1637—1638 рр. Поштовхом до початку повстання стала проведена наприкінці квітня 1637 р. польним гетьманом **Миколою Потоцьким** «чистка» козацтва, унаслідок якої в реєстрі залишилися лише ті, за кого ручалися місцеві старости.

Повстання очолив **Павло Бут (Павлюк)**, обраний на Січі гетьманом нереєстрового козацтва. Виступаючи під гаслами знищення зрадників старшин-реєстровців, боротьби з «ляхами», захисту православної віри і «наших золотих вольностей», повстанці закликали решту населення приєднатися до них. Досить швидко Бут зібрав майже 10 тис. осіб. Однак повстанські загони діяли роз'єднано й були погано озброєні.

Наприкінці грудня 1637 р. польська армія, очолювана М. Потоцьким, виступила проти бунтівників. 16 грудня 1637 р. у вирішальному бою 15-тисячної польської армії з 10-тисячним козацьким військом під селом Кумейки неподалік Канева повстанці зазнали поразки. Вони відступили, але потрапили в оточення й змушені були здатися Потоцькому. Бута та інших козацьких ватажків, виданих старшиною полякам, пізніше було страчено у Варшаві.

■ Павло Бут (Павлюк)

Однак повстання не припинилося. Навесні 1638 р. боротьбу продовжив новообраний гетьман нереєстрового козацтва **Яків Острянин (Остряниця)**. У березні він виступив із Січі, намагаючись знищити частини коронного війська на Лівобережжі. У квітні Острянин переміг велике польське військо під Говтвою. Проте сили були нерівними, особливо коли на допомогу коронному війську приспіли М. Потоцький і магнат Єремія Вишневецький.

■ Яків Острянин (Остряниця)

У травні повстанці зазнали невдачі під Лубнами. Запеклі бої між Остряницею й каральним військом розгорнулися під Жовнином. Втративши надію на успіх, гетьман із кількома сотнями повстанців переправився через Сулу й пробився на територію Московської держави. Загони, які залишилися, продовжували боротьбу на чолі з новообраним гетьманом **Дмитром Гунею**. Він відійшов на південь і створив укріплений табір в урочищі Старець на старому руслі Дніпра. Майже

півтора місяця повстанці витримували облогу, але, довідавшись, що загони, які йшли їм на допомогу, розбиті, склали зброю. Повстання зазнало поразки.

6 **Прийняття «Ординації Війська Запорозького».** На початку вересня 1638 р. польний гетьман М. Потоцький скликав у Києві Загальну раду реєстрового козацтва, де оголосив «**Ординацію Війська Запорозького, яке перебуває на службі Речі Посполитої**», ухвалену сеймом у березні 1638 р. Вона скасовувала «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам, і яких нині [вони] позбавляються внаслідок бунту». На посаду старшого Війська Запорозького (гетьмана) назавжди заборонялося обирати особу з козацького середовища. Замість нього за рекомендацією коронного гетьмана сейм призначав королівського комісара реєстру. Йому належала вся судова й військова влада в реєстрі. Виборність старшини й козацьке судочинство скасовувалися.

Реєстр становив 6 тис. козаків. До нього могли увійти ті, хто не брав участі в повстаннях. Усі виключені з реєстру поверталися до свого попереднього стану. Міщанам і селянам заборонялося вступати до козаків під загрозою конфіскації майна та навіть видавати заміж дочок за козаків. Полки реєстровців по черзі несли службу на Запорозькій Січі. Вони мали «попереджувати, щоб свавілля не переховувалося на островах і річках і звідти не відправлялось у морські походи».

З «Ординації Війська Запорозького...» (1638 р.)

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державами є знайти такі способи, з якими наші вірнопіддані завжди переконувалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення Бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої,— тому на вічні часи позбавляємо козаків старшинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів та інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

? **1.** Як польська сторона обґрунтовувала необхідність покарання козаків?
2. Що було основою покарання козаків польською владою? Як це було пов'язано зі становим правом і структурою суспільства?

На початку грудня 1638 р. в урочищі Маслів Став (поблизу сучасного села Миронівка Київської області) відбулася «остаточна комісія з козаками», де реєстровці змушені були прийняти умови «Ординації Війська Запорозького».

Висновки. В основі козацьких рухів 20—30-х рр. XVII ст. було незадоволення представників різних верств українського населення польською політикою.

- Незважаючи на поразки, повстання 20—30-х рр. XVII ст. мали важливе історичне значення. Відстоювання козацтвом своїх станових привілеїв набуло форми національно-визвольної боротьби. Висунуті гасла захисту православ'я, звільнення селян від панів і всієї України від польської влади забезпечили підтримку повстанців більшістю населення.
- Козацтво продемонструвало можливість виконувати роль провідника українського національно-визвольного руху.

Запитання та завдання

1. Хто очолював повстанців під час польсько-козацького збройного конфлікту 1625 р.? **2.** Яка кількість реєстру встановлювалася Куруківською угодою? **3.** Назвіть козацькі полки, створені після укладення Куруківської угоди. **4.** Які події дістали назву «Тарасова ніч»? **5.** Яких змін зазнав кількісний склад реєстру за Переяславською угодою 1630 р.? **6.** Коли І. Сулима зруйнував Кодацьку фортецю? **7.** Хто очолив козацьке повстання в 1637 р.? **8.** Коли було прийнято «Ординацію Війська Запорозького»? **9.** Хто очолював реєстрове козацтво за «Ординацією Війська Запорозького»?

10. Якими були основні причини початку козацьких виступів у 20-х рр. XVII ст.? **11.** Як розгортався польсько-козацький збройний конфлікт у 1625 р.? **12.** Охарактеризуйте повстання Тараса Федоровича. **13.** Які обмеження накладалися на козацтво «Ординацією Війська Запорозького»? **14.** У чому полягає історичне значення козацьких рухів 20—30-х рр. XVII ст.?

15. Визначте за картою атласу, які території були охоплені козацькими рухами у 20—30-х рр. XVII ст. **16.** Складіть у зошиті таблицю «Козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст.».

Дата повстання	Лідери	Причини	Основні події	Результати

17. На думку істориків, «національно-визвольна війна 1637—1638 рр. … знаменувала собою прояв найвищого піднесення всенародного руху за своє визволення у першій половині XVII ст. [Воно] підготувало революційний виступ українців на чолі з гетьманом Б. Хмельницьким у 1648 р.». Поясніть, як ви розумієте таку характеристику. Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.

§ 17. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидання

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: характеризувати розвиток шкільництва на українських землях у першій половині XVII ст.; розкривати особливості навчання в Києво-Могилянському колегіумі; називати найзначніших діячів літератури та їх твори; розповідати про досягнення українського книговидання цього періоду; пояснювати поняття й терміни «спудеї», «Києво-Могилянський колегіум», «мемуари», «епіграма».

1. Які особливості суспільно-політичного становища українських земель у першій половині XVII ст. мали впливати на розвиток культури? **2.** Як розвивалася освіта на українських землях у XVI ст.? **3.** Назвіть найзначніші досягнення українського книговидання XVI ст.

1 **Освіта.** У першій половині XVII ст. на українських землях продовжувала розвиватися шкільна освіта. Основним типом навчальних закладів, де здобували освіту діти українських міщан, козаків і духовенства, залишалися слов'яно-греко-латинські школи. Ці школи, як і раніше, засновувалися при братствах. На початку XVII ст. в Україні налічувалося близько 30 братських шкіл. У 1615 р. виникла школа при Київському, у 1620 р. — при Луцькому, у 1636 р. — при Кременецькому братствах.

Єлизавета Гулевичівна (1575—1642 рр.) була однією із засновників Київського братства, монастиря і школи при ньому. У 1615 р. вона заповіла свою садибу із землями на Подолі в Києві для заснування монастиря, шпиталю і школи. Цим було покладено початок Київській братській школі, а згодом — Києво-Могилянській академії.

У братських школах працювали відомі педагоги, вчені й діячі культури. Так, ректорами Київської братської школи були майбутній православний київський митрополит **Іов Борецький**, вчений і письменник-полеміст **Мелетій Смотрицький**, поет і церковний діяч **Касіян Сакович**. Викладачами в ній були білоруський просвітитель **Сава Андрієвич** і відомий православний богослов **Захарія Копистенський**.

Восени 1631 р. у Києво-Печерській лаврі архімандрит П. Могила заснував школу (**«гімназіон»**). За своєю програмою навчання

■ Єлизавета Гулевичівна

■ Братський монастир у Києві. Гравюра середини XIX ст.

вона нагадувала єзуїтські колегіуми, які в тогочасній Європі за якістю освіти вважалися найкращими.

У першій половині XVII ст. в Україні збільшувалася кількість єзуїтських, протестантських і греко-католицьких навчальних закладів. У 1608 р. єзуїтські колегіуми було відкрито у Львові та Луцьку, у 1615 р. — у Гуменному на Закарпатті. Протестантські школи існували в Гощі, Берестечку, Хмільнику, Крилові й Панівцях. Школу вищого типу протестанти заснували 1638 р. в селі Кисилин на Волині. За зразком єзуїтських колегіумів греко-католики організували василіянські школи в Бересті, Володимирі-Волинському, Шаргороді та Холмі.

2 **Утворення Києво-Могилянського колегіуму.** Діяльність «гімназіону» П. Могили в Києво-Печерській лаврі викликала занепокоєння Київського братства, якому не подобалася його схожість із єзуїтськими колегіумами. У **1632 р.** було досягнуто згоди про об'єднання братської та лаврської шкіл. Новий навчальний заклад, покровителем якого був П. Могила, дістав назву **Києво-Братського**, або **Києво-Могилянського колегіуму**. Згодом його стали називати академією за високий рівень викладання.

У Києво-Могилянському колегіумі повний курс навчання складав 12 років і поділявся на сім класів («шкіл»). У підготовчому класі — **фарі** та трьох нижчих класах — **інфімі**, **граматиці** й **синтаксимі** вивчали предмети циклу «семи вільних наук», церковнослов'янську, грецьку та латинську мови. Наступні два класи — **поетики** та **риторики** — були середніми. Викладання в них здійснювалося переважно

латинською мовою. У поетиці учнів знайомили з різними жанрами поезії та основами віршування. У риториці вони опановували мистецтво складання промов і написання листів.

Вищий ступінь навчання учні колегіуму здобували у дворічній **«школі філософії»** та чотирирічній **«школі богослов'я»**. Учнів цих класів називали **спудеями** (студентами).

Як і тогочасні європейські університети, Києво-Могилянський колегіум мав свої школи-філіали, що працювали за його програмою у Вінниці та Кременці. Викладачами колегіуму були видатні тогочасні вчені й просвітителі, зокрема **Сильвестр Косов, Йосиф Кононович-Горбацький, Інокентій Гізель, Єпіфаній Славинецький** та інші.

3 **Літописання і література.** Однією з найцікавіших пам'яток літописання першої половини XVII ст. був **Густинський літопис**, що дістав назву за Густинським монастирем поблизу Прилук, де було створено його єдину збережену копію. Вчені припускають, що літопис склав близько 1623—1627 рр. З. Копистенський. Використовуючи велику кількість історичних джерел, автор розповідає про події від давніх часів до 1597 р. У літописі вміщені окремі тематичні розповіді про виникнення козацтва й Берестейську церковну унію. У цей період були створені також інші літописи, зокрема **Київський літопис**, **Острозький літопис**, **Львівський літопис**. Літописні записи велися в Густинському, Межигірському та інших монастирях.

І. Гізель

У першій половині XVII ст. в Україні продовжувала розвиватися полемічна література. Так, на початку століття з'явився історико-полемічний памфлет **«Пересторога»**. У ньому невідомий автор яскраво змальовує переслідування православних католицьким і греко-католицьким духовенством. Він із великою прихильністю ставиться до культурно-освітньої діяльності братств, вбачаючи в розвитку шкільництва важливий засіб боротьби з окатоличенням та полонізацією українців.

М. Смотрицький

Видатним письменником-полемістом був **Мелетій Смотрицький**. Чільне місце серед його полемічних творів посідає **«Тренос»** (**«Плач»**). В образі скривдженої матері-вдови Смотрицький зобразив український народ, що страждав від соціального, національного та релігійного гноблення.

У першій половині XVII ст. в Україні також набули розвитку такі літературні жанри, як **ораторсько-проповідницька проза, мемуарна проза** та **поезія.** Ораторсько-проповідницька проза включала твори з тлумаченням євангельських текстів і моралістичними повчаннями. Найвидатнішим проповідником був **Кирило Транквіліон-Ставровецький**, автор творів **«Зерцало богословія», «Євангеліє учительноє»** і **«Перло многоцінноє».** Одним із перших творів української мемуарної прози стали спогади киянина Богдана Балики «Про Москву і про Дмитра, царька московського неправдивого», що розповідають про похід польського війська на Москву в 1612 р.

Мемуари — автобіографічні записки у формі спогадів про події минулого їх свідка або учасника.

Епіграма — коротка віршована характеристика предмета, побажання, дотеп тощо.

Софія Чарторийська (роки життя невідомі) була волинською княгинею, меценаткою і громадською діячкою кінця XVI — середини XVII ст. Разом зі своєю сестрою Оленою вона надавала грошову підтримку Пересопницькому монастирю, заснувала при ньому шпиталь та школу для дітей селян. Була палкою прихильницею православ'я, відкрила у своєму маєтку в селі Рахманів на Волині друкарню. Здійснювала переклади із грецької руською мовою. Саме вона надала підтримку відомому діячеві Львівського братства Кирилу Транквіліону-Ставровецькому у виданні «Євангелія учительного». У 1619 р. цей твір було видруковано у волинській друкарні С. Чарторийської в селі Рахманів її коштом.

Наприкінці XVI — на початку XVII ст. виникла **полемічна поезія.** Так, у **«Скарзі вбогих до Бога»** невідомий автор у віршованій формі гостро виступає проти окатоличення й полонізації православних українців. Засновником жанру **епіграмної поезії**, віршованих геральдичних епіграм (гербових віршів), присвят і передмов став **Герасим Смотрицький.** Серед поетів-епіграмістів цієї доби відомі також **Дем'ян Наливайко, Памво** і **Степан Беринди, Андрій Римша, Лаврентій Зизаній, Кирило Транквіліон-Ставровецький** та інші.

Із розвитком книговидання з'являються збірки віршованих творів для декламації, написаних для виконання школярами під час урочистих подій. Зокрема, у 1622 р. **Касіян Сакович** склав **«Вірші на жалісний погреб… гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного».** Хоча твір написаний у зв'язку зі смертю гетьмана, за своїм загальним настроєм він життєстверджуючий — уславлює мужність воїнів, що захищають рідну землю від ворога.

4 **Книговидання.** Із розвитком культури зростав попит на книги, що сприяло розвитку книговидання. У першій половині XVII ст. активно діяла друкарня Львівського Успенського братства, яка була справжньою школою для цілої плеяди українських друкарів. Тут було видано граматику грецької і церковнослов'янської мов, збірки віршів, драматичних творів українською мовою.

i

Орнаментальні ініціали зі Служебника П. Беринди. Стрятин, 1604 р.

Найбільшою в тогочасній Україні стала Києво-Печерська друкарня, заснована архімандритом лаври **Єлисеєм Плетенецьким**. Серед перших її видань були «**Часослов**» і збірник святкових служб «**Анфологіон**». У Києві з'являються перші приватні друкарні, засновані **Спиридоном Соболем** та **Тимофієм Вербицьким**. В Україні почали діяти також мандрівні (пересувні) друкарні, які, надрукувавши книгу в одному місті, переїздили працювати до замовника в інше місто.

Усього до середини XVII ст. на українських землях у різний час діяло понад 20 друкарень. При цьому роль друкарень не обмежувалася книговиданням. Вони були важливими осередками освіти й культури, навколо яких існували гуртки, що об'єднували діячів культури, вчених і високоосвічених людей.

! **Висновки.** Упродовж першої половини XVII ст. на українських землях збільшилася кількість навчальних закладів, що сприяло зростанню кількості освічених людей.

- Києво-Могилянський колегіум був новим навчальним закладом вищого типу, що прирівнювався до тогочасних університетів. Завдяки цьому Київ поступово перетворювався на культурний центр, значення якого виходило за межі України.
- Наявність різних жанрів в українській літературі першої половини XVII ст. свідчила про її поступальний розвиток.
- Здобутки українського книговидання сприяли розвитку культури та освіти українців, допомагали їм протистояти окатоличенню та полонізації.

? **Запитання та завдання**

1. Скільки братських шкіл існувало в Україні на початку XVII ст.? **2.** Хто був засновником школи в Києво-Печерській лаврі? **3.** Коли утворився

Києво-Могилянський колегіум? **4.** Скільки тривав повний курс навчання в Києво-Могилянському колегіумі? **5.** Хто є автором полемічного твору «Тренос»? **6.** Що таке мемуари? **7.** У якому літературному жанрі здобув визнання своєї творчості М. Смотрицький?

8. Якими були здобутки українського шкільництва першої половини XVII ст.? **9.** Розкажіть про утворення та діяльність Києво-Могилянського колегіуму. **10.** Які факти свідчать про поступальний розвиток української літератури упродовж першої половини XVII ст.?

11. Розпочніть складати в зошиті таблицю «Розвиток української культури в першій половині XVII ст.».

Галузь культури	Основні здобутки

12. Яку роль відігравав розвиток освіти, літератури й книговидання в ідеологічній боротьбі, що точилася в цей час на українських землях?

§ 18. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток театру, музики, архітектури та образотворчого мистецтва

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: характеризувати розвиток театрального мистецтва на українських землях; визначати основні риси, притаманні українському музичному мистецтву; описувати видатні пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва; називати імена діячів культури, найзначніші твори архітектури та образотворчого мистецтва; пояснювати поняття і терміни «декламація», «містерія», «інтермедія», «вертеп», «кант», «козацьке (українське) бароко», «бастіон».

1. Якими були особливості розвитку архітектури й містобудування на українських землях у XVI ст.? **2.** Назвіть тогочасні архітектурні пам'ятки. **3.** Які жанри образотворчого мистецтва існували в Україні в XVI ст.? **4.** Назвіть відомі вам пам'ятки образотворчого мистецтва цієї доби.

1 **Театр.** Наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. на українських землях виник шкільний театр. У слов'яно-греко-латинських школах учнів навчали складати й виголошувати вірші та промови. Вчителі писали вірші у формі **декламацій** на світські й духовні теми, а учні виступали з ними у школах на різдвяні, великодні, зелені та інші свята, у церквах, під час урочистих зустрічей почесних гостей тощо. Виконавці виходили й декламували

фрагменти твору, об'єднані спільною темою. Згодом декламувати твори стали у формі діалогу. У 30-х рр. XVI ст. у Львівській братській і Київській лаврській школах були започатковані **шкільна драма** і театр.

Першою відомою пам'яткою української великодньої драми вважається надрукований 1631 р. твір учителя Львівської братської школи **Іоаникія Волковича «Роздуми про муку Христа Спасителя нашого»**. Розвитку шкільного театру в Києво-Могилянському колегіумі сприяли програми навчання в класах поетики та риторики. У листах і творах його викладачів є згадки про шкільні вистави, які виконували учні колегіуму. У першій половині XVII ст. з'явилися перші **містерії** — духовні драми на біблійні сюжети. Так, у цей час на Волині або Галичині було створено **«Слово про збурення (зруйнування) пекла»**. Містерії виконувалися на площах міст і містечок мандрівними акторами в дні церковних свят. Між діями містерії, а згодом шкільної драми розігрувалися **інтермедії**. У цих комедійних сценках із побутового життя значне місце посідала імпровізація, тобто виконання без попередньої підготовки.

Декламація — мистецтво виразного читання літературних творів, зокрема віршів.
Драма — літературно-театральний твір, побудований у формі діалогу без авторської мови та призначений для сценічного виконання.
Інтермедія — коротка сценка переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалася в перервах між актами основної вистави драми тощо.
Вертеп — старовинний пересувний ляльковий театр, де виконувалися п'єси на релігійні та світські теми.

У XVII ст. в Україні значної популярності набув різдвяний ляльковий театр — **вертеп**. Вертепник мандрував зі спеціальною скринею, розділеною на два поверхи, із бічними дверцятами, через які «заводили» ляльок. На верхньому поверсі розігрували сцени, пов'язані з Різдвом, а на нижньому — казки, перекази, комедійні побутові сценки. Ляльок майстер випилював із дерева й розмальовував. Вертепник водив їх за допомогою дротиків, розмовляв і співав за них. Його помічники співали хором і грали на музичних інструментах. Зростанню популярності вертепного театру сприяли учні Києво-Могилянського колегіуму, які ходили з вертепом людними місцями, домівками й виставами заробляли собі на життя.

2 **Музика.** Відображенням високого рівня духовної культури українського народу були досягнення в музичному мистецтві. У пісенній творчості, як і в попередні століття, були поширені об-

■ Вертепна скринька

■ Ліра

■ Бандура

■ Кобза

рядові, ліричні, жартівливі, епічні, танцювальні пісні. В епічному жанрі виник ряд таких глибоко драматичних пісень про набіги татар, як «**За річкою вогні горять**». Своєрідними пісенними розповідями про найважливіші події стають історичні пісні. Так, про козацькі повстання 20—30-х рр. XVII ст. розповідається в пісні «**Про Сулиму, Павлюка, ще й про Яцька Остряницю**».

Великої майстерності досяг **партесний** (багатоголосий) **спів** без нот та музичного супроводу. Його стали використовувати у православних церквах на противагу католицькій церковній службі, що супроводжувалася грою на орга́ні. На зміну «знаменам» або «крюкам» для запису церковних наспівів прийшло нотне письмо. Співу за нотами навчали досвідчені музиканти й диригенти церковних хорів.

Виникли нові жанри світської музики. На основі віршової поезії складалися **канти** — церковні й світські пісні для триголосого ансамблю або хору. Існували урочисто-вітальні, моралістично-повчальні, жартівливі, сатиричні та інші канти. Розвивалася також **сольна пісня** із супроводом. У цьому жанрі, на відміну від канта, відображалися внутрішній світ людини, її життя та ставлення до різних явищ у суспільстві. Розвиток жанру **інструментальної музики** пов'язаний із музичними цехами на зразок ремісничих, які існували в деяких містах. Основною метою їх створення було задоволення побутових потреб населення в музиці — супровід до танців на народних гуляннях, гра на весіллях, хрестинах, похоронах тощо. Завдяки музичним цехам формувалася народна професійна музика. Тут створювалися зразки інструментальної музики, зароджувалися характерні склади ансамблів українських національних інструментів, удосконалювалася гра на багатьох інструментах.

Розвитку музичного мистецтва сприяли також козацькі військові музики. Вони грали під час походів, святкувань перемоги, різноманітних урочистостей. Серед інструментів найчастіше використовувалися сурми, труби, котли, кобзи, торбани. Козацькі музики виконували марші, танцювальну музику (гопак, козачок) і ліричні наспіви.

3 **Архітектура.** Із початком XVII ст. в українській архітектурі все виразніше застосовувалися елементи європейського стилю **бароко**, які в районах Середнього Подніпров'я поєднувалися з місцевими традиціями. У результаті цього створювалися умови для виникнення своєрідного архітектурного стилю, який називають **козацьким** (або **українським) бароко**. Так, барокові риси в архітектурі дерев'яних церков проявлялися в будівництві зрубів у формі вісімки, видовженні їхніх пропорцій та заміні наметового верху на грушоподібну баню.

До видатних пам'яток архітектури першої половини XVII ст. належать українські дерев'яні церкви, зокрема церква Параскеви в селі Радруж та церква Воздвиження в Дрогобичі. Пам'ятками тогочасної церковної мурованої архітектури є собор Мовчанського монастиря в Путивлі (перша половина XVII ст.), Покровська церква в Сулимівці (1622—1629 рр.), церква Миколи Притиска в Києві (1631 р.), П'ятницька церква у Львові (1644 р.).

Бароко — напрямок у європейському мистецтві кінця XVI — середини XVII ст., для якого характерні святково-монументальні ансамблі, театральні та музичні постанови, живопис, скульптура, що відрізняються грандіозністю та пишністю.
Козацьке (українське) бароко — назва архітектурного стилю, що був поширений на українських землях у XVII—XVIII ст. Виник унаслідок поєднання місцевих архітектурних традицій та європейського бароко.
Бастіон — старовинне укріплення у вигляді бойової споруди (форту) на розі фортечного муру.

У першій половині XVII ст. в Україні, як і раніше, будувалося багато оборонних споруд. На межі XVI—XVII ст. змінився їх зовнішній вигляд. Замість стінових замків почали споруджувати розкішні магнатські палаци, оточені **бастіонами**.

Найцікавішими зразками поєднання в одне ціле палацу й бастіонних укріплень, збудованими у цей період, вважаються замки в Збаражі та Підгірцях. Нові риси з'являються також у містобудуванні. Будівничі Бродів, Станіслава, Полонного намагалися поєднати характерну для попередніх часів шахову сітку розташування вулиць із бастіонними укріпленнями.

Церква Миколи Притиска в Києві. 1631 р. Сучасний вигляд

Каплиця Боїмів у Львові. 1609—1611 рр. Сучасний вигляд

Надгробок князя К.-В. Острозького в Успенському соборі Києво-Печерської лаври. 1579 р.

У першій половині XVII ст. за підтримки польської влади в Україні споруджуються католицькі храми. Так, 1610 р. в Києві на Подолі великий костьол збудували домініканці, а навколо спорудили будівлі домініканського монастиря. Визначною архітектурною пам'яткою того часу є костьол бернардинів у Львові, споруджений у 1600—1630 рр. До костьолу прилягають монастирські корпуси, що утворюють замкнене подвір'я. Із появою єзуїтів у Львові пов'язане спорудження в 1610—1630 рр. костьолу єзуїтів — першого в місті храму в стилі раннього бароко. У цьому стилі було збудовано в 1642—1644 рр. львівський костьол Стрітення. Цікавими архітектурними пам'ятками тогочасного Львова є каплиці Боїмів та Кампіанів — усипальні багатих купецьких родин. Їхні стіни мають багате архітектурне оздоблення, прикрашені різьбленими декоративними композиціями, виконаними в стилі бароко.

4 **Образотворче мистецтво.** У першій половині XVII ст. в українському образотворчому мистецтві тривав поступальний розвиток тих жанрів, які сформувалися в попередній період. Основними його видами залишалися настінні розписи та іконопис.

Майже повністю збереглися до наших днів розписи, виконані напередодні 1620 р. на стінах церкви Святого Духа в селі Потелич. У розписах помітне своєрідне поєднання традиційних прийомів із

Зображення Божої Матері. Фрагмент розпису церкви Воздвиження в Дрогобичі. Близько 1636 р.

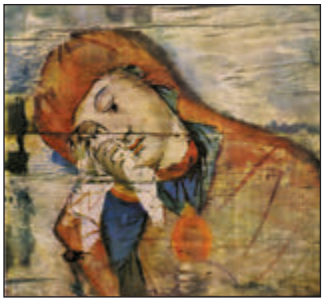

Фрагмент розпису церкви Святого Духа в селі Потелич. 1620 р.

Портрет Варвари Лангиш. 1635 р. Художник М. Петрахнович

новими реалістичними рисами. На думку дослідників, «страсний» цикл потелицьких розписів (зображення мук Христа) ніби перегукується з ідеями **«Протестації»** І. Борецького, де він описує муки та страждання українського народу й закликає його до стійкості в боротьбі. До цього часу збереглися розписи церкви Воздвиження в Дрогобичі. Їхньою особливістю є поєднання біблійних сюжетів та декоративних орнаментів із місцевих квітів — барвінку, волошок тощо.

У цей період удосконалюється техніка різьблення на камені та дереві. В орнаментах переважають рослинні мотиви. При цьому зображення рослин має певне значення. Так, поширені в орнаментах зображення виноградної лози і грон у християнстві відомі як символ віри. У другій чверті XVII ст. рослинні орнаменти поступаються місцем різним маскам, емблемам тощо.

Пам'ятками портретного різьблення того часу є надгробкові портрети. Їх композиція ускладнилася, поглибилося намагання передати риси характеру персонажа. Таким є поколінний надгробок київського воєводи Адама Киселя, установлений у його родовій церкві-усипальні в селі Низкиничі на Волині. У повний зріст, у рицарських латах зображено Яна і Станіслава Жолкевських на їх надгробку в костьолі в Жовкві.

Подальший розвиток мистецтва гравюри пов'язаний із поширенням його світського жанру. Перші світські гравюри з'явилися

в 1622 р. як ілюстрації до «Віршів на жалісний погреб... гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачного» К. Саковича. В «Євангелії учительному» (1637 р.) вміщено гравюру «Притча про багача і смерть», що зображує працю селян. Видатним гравером був майстер Ілля, який від 1636 р. працював у Києві й виконав гравюри до «Требника» П. Могили й «Печерського патерика».

В українському живописі провідне місце посідає жанр портрета. Пам'яток портретного живопису Наддніпрянщини цього часу майже не збереглося. Створити уявлення про його розвиток у першій половині XVII ст. дозволяють портрети майстрів львівської школи. Пензлю **Миколи Петрахновича** приписують портрет доньки львівського купця Варвари Лангиш, що вважається найпривабливішим жіночим образом тогочасного українського живопису. Відомий живописець **Федір Сенькович** є автором портретів української та польської знаті — львівського старости Станіслава Мнішека та підканцлера Томаса Замойського. Прикметною ознакою портретів цього періоду є прагнення передати не тільки зовнішні риси людини, але й особливості її характеру та внутрішнього світу.

! **Висновки.** В українському театральному мистецтві першої половини XVII ст. розвивалися жанри декламації, драми, містерії, інтермедії, лялькового театру — вертепу.

- У музиці набули розвитку жанри партесного (багатоголосого) співу, канта, сольної пісні із супроводом, інструментальної музики.
- В архітектурі був започаткований стиль козацького (українського) бароко.
- Новим типом оборонних споруд замість фортець і замків стали палаци з бастіонними укріпленнями.
- В українському образотворчому мистецтві першої половини XVII ст. розвиваються жанри настінного розпису, іконопису, різьблення, графіки та портрета.

? **Запитання та завдання**

1. Які жанри театрального мистецтва розвивалися в першій половині XVII ст.? **2.** Де й коли в Україні були започатковані шкільні драма і театр? **3.** Що таке інтермедія? **4.** Які музичні жанри розвивалися в тогочасній Україні? **5.** Що таке партесний спів? **6.** У чому проявлялися барокові риси в українській архітектурі? **7.** Які нові види оборонних укріплень з'явилися в цей час? **8.** Назвіть основні жанри українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст.

9. Охарактеризуйте розвиток театрального мистецтва в Україні. **10.** Якими були особливості розвитку тогочасного українського музичного мистецтва? **11.** Як відбувався розвиток української архітектури? **12.** Які пам'ятки української архітектури першої половини XVII ст. вам відомі? **13.** Якими були основні здобутки тогочасного образотворчого мистецтва України?

14. Закінчіть складати таблицю «Розвиток української культури в першій половині XVII ст.» (с. 103).

15. Відвідайте місцевий художній музей і підготуйте повідомлення про твори українського образотворчого мистецтва першої половини XVII ст., які є в його експозиції.

Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України першої половини XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «полемічна література», «латифундія», «магнат», «ясир», «Хотинська війна», «Куруківська угода», «драма», «інтермедія», «козацьке бароко», «греко-католицька церква», «героїчні походи».
3. Назвіть видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України першої половини XVII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Які нові території були заселені українцями на середину XVII ст.? 2) Покажіть українські землі, які в першій половині XVII ст. змінили свою державну належність. 3) Де в цей період була розташована Запорозька Січ? 4) Укажіть місця, до яких здійснювали свої морські походи козаки-запорожці. 5) Покажіть на карті місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду.
5. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українців у першій половині XVII ст.».
6. Складіть історичний портрет П. Конашевича-Сагайдачного або П. Могили (за вибором).
7. Розкрийте значення козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст. для боротьби українців за свої права. Обговоріть у групі.
8. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України першої половини XVII ст.? Обговоріть у групі. Поясніть свою думку.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.»

1. Який із наведених переліків містить прізвища магнатів, що мали великі маєтності в Україні?
А І. Борецький, К. Сакович, І. Гізель
Б К.-В. Острозький, Є. Вишневецький, К. Збаразький
В М. Смотрицький, З. Копистенський, Я. Остряниця
Г Т. Федорович, М. Дорошенко, І. Сулима

2. Яке місто України в першій половині XVII ст. мало найбільшу кількість населення?
А Київ **Б** Львів **В** Луцьк **Г** Чигирин

3. Який король Речі Посполитої погодився офіційно визнати (легалізувати) відновлення православної ієрархії?
А Стефан Баторій **Б** Сигізмунд II Август
В Сигізмунд III **Г** Владислав IV

4. Який митрополит греко-католицької церкви об'єднав греко-католицьке чернецтво у Василіянський орден?
А М. Рогоза **Б** І. Потій
В Й.-В. Рутський **Г** П. Скарга

5. Укажіть хронологічні межі доби героїчних походів козацтва.
А останні два десятиліття XVI ст.
Б кінець XVI — перше десятиліття XVII ст.
В перші два десятиліття XVII ст.
Г 20—30-ті рр. XVII ст.

6. Коли відбулася Хотинська війна?
А 1616 р. **Б** 1620 р. **В** 1621 р. **Г** 1624 р.

7. Хто очолював козацьке повстання в 1630 р.?
А М. Жмайло **Б** Т. Федорович
В І. Сулима **Г** П. Бут

8. Коли сейм Речі Посполитої прийняв документ, що скасовував «на вічні часи всі права й привілеї реєстровців, якими вони користувалися в нагороду за послуги, надані нашим предкам...»?
А 1617 р. **Б** 1625 р. **В** 1635 р. **Г** 1638 р.

9. Який навчальний заклад було утворено на українських землях 1632 р.?
А Острозька школа **Б** Львівська братська школа
В Києво-Могилянський колегіум **Г** Київська братська школа

10. Хто був автором видатного твору полемічної літератури «Тренос»?
А П. Могила **Б** М. Смотрицький
В З. Копистенський **Г** К. Сакович

11. Як називали короткі сценки переважно гумористично-комедійного характеру, що виконувалися в перервах між актами основної вистави?

А декламація **Б** інтермедія **В** кант **Г** містерія

12. Що таке вертеп?

А духовна драма на біблійний сюжет
Б церковна пісня для триголосного ансамблю
В пересувний ляльковий театр
Г багатоголосий спів без нот і музичного супроводу

13. Установіть відповідність між поняттями та їх визначеннями.

1 Шкільна драма	**А** Твір із моральними повчаннями та тлумаченням Святого Письма
2 Інтермедія	**Б** Коротка одноактова сценка переважно гумористично-комедійного характеру
3 Ораторсько-проповідницька проза	**В** Твір у формі записок-спогадів автора про минулі події
4 Мемуари	**Г** Твір релігійного змісту, автор якого дискутував зі своїми опонентами
	Д Вистава релігійного змісту, побудована у формі діалогу без авторської мови

14. Установіть хронологічну послідовність подій.

А Відновлення ієрархії православної церкви
Б Заснування П. Могилою Лаврської школи
В Козацьке повстання під проводом П. Бута, Я. Острянина, Д. Гуні
Г Укладання Берестейської церковної унії

15. Які твердження характеризують життя та діяльність митрополита П. Могили? (Виберіть три правильні відповіді.)

1 У 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив його на митрополита
2 Брав участь у заснуванні Богоявленського братства в Києві
3 Домігся від польської влади визнання вищої православної церковної ієрархії
4 Був автором богослужбової книги «Требник». Зобов'язав священиків проголошувати по неділях і святах виховні проповіді для парафіян
5 До обрання митрополитом був настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві
6 До обрання митрополитом був архімандритом Києво-Печерської лаври
7 Визнав право московського патріарха на Київську митрополію

РОЗДІЛ III. НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

§ 19. Початок Національно-визвольної війни

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** пояснювати, якими були передумови та причини Національно-визвольної війни; розповідати про Б. Хмельницького та його сподвижників; характеризувати події початку війни; пояснювати поняття «національно-визвольна війна».

▶▶ **1.** Наведіть факти погіршення соціально-економічного становища та національно-релігійних утисків українського населення від польської влади. **2.** Якими були причини козацько-селянських повстань у 20—30-х рр. XVII ст.?

1 **Передумови та причини Національно-визвольної війни.** Найважливішою подією української історії XVII ст. стала **Національно-визвольна війна українського народу.** Її спалах був обумовлений загостренням суперечностей у різних сферах розвитку суспільства, які спричинили формування передумов війни.

У цей час надзвичайно ускладнилася ситуація в соціально-економічній сфері. Унаслідок зростання в Україні землеволодінь польської шляхти селяни втрачали землю та ставали кріпаками. Значно погіршилося також життя міщан і реєстрових козаків. Критичним було становище в національно-релігійній сфері. Незважаючи на проголошувану владою свободу віросповідання, не припинялися утиски православних. У тогочасній Україні саме релігійне гноблення було чинником, що об'єднував представників різних верств у їхніх протестах проти польської влади.

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. — збройна боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького за визволення від польсько-шляхетського панування.

У політичній сфері відсутність власної державності, полонізація та окатоличення призвели до того, що український народ за умови подальшого перебування у складі Речі Посполитої не мав перспектив для повноцінного розвитку. Назрівали також психологічні передумови до вибуху Національно-визвольної війни. Ступінь і характер насильства в діях панів, орендарів, урядовців і католицького духовенства викликали в українському суспільстві гнів щодо гнобителів і прагнення помститися за заподіяні кривди.

На підставі передумов Національно-визвольної війни сформувалися її причини:

- незадоволення різних верств населення України швидким зростанням у країні земельних володінь польських магнатів та шляхти;
- посилення національно-релігійних утисків православних українців;
- невідповідність між фактичним набуттям козаками політичного лідерства в українському суспільстві й обмеженнями, що накладалися на них владою за «Ординацією» 1638 р.;
- слабкість вищої державної влади Речі Посполитої (короля й сейму), яка навіть за наявності бажання не мала достатніх повноважень та авторитету, щоб контролювати дії польських магнатів і шляхти в Україні.

Богдан Хмельницький про основну причину Національно-визвольної війни

Причиною, яка спонукала козаків піднятися війною проти ляхів, було не те, що ляхи несправедливо відбирали в них села й домівки, не те, що позбавляли їх земної батьківщини, не те, що обтяжували їх роботами, подібно до немилостивих фараонів (усе це ще могли б стерпіти козаки), а те, що ляхи, змушуючи козаків відступати від благочестивих догматів та приєднуватися до невірного вчення, злим юродством руйнували села й доми нетлінних душ.

? **1.** У чому Б. Хмельницький вбачав основну причину війни українців із поляками? **2.** Наведіть приклади боротьби українців за православну віру в першій половині XVII ст.

Національно-визвольну війну вважають складовою Української національної революції XVII ст. (1648—1676 рр.). Після закінчення Національно-визвольної війни українські землі охопила громадянська війна (вересень 1657 — червень 1663 р.), що спричинила поділ України на два гетьманства та боротьбу за возз'єднання Української гетьманської держави (червень 1663 — вересень 1676 р.).

У роки Національно-визвольної війни кожна з воюючих сторін намагалася надати своїм діям вигляду боротьби за віру. До Б. Хмельницького прибув із Греції митрополит Йосиф Коринфський і привіз меч, освячений у Єрусалимі на Гробі Господньому. Це означало, що православна церква в Османській імперії вбачала в українських козаках, яких очолював гетьман, борців за православну віру. Зі свого боку, до короля Речі Посполитої Яна Казимира прибув спеціальний легат, який передав йому від Папи Римського освячений меч і благословення на війну з козаками, оскільки це є боротьба за інтереси католицької церкви.

2 **Б. Хмельницький та його соратники.** Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. тривала від **лютого 1648 до серпня 1657 р.** Вона мала національно-визвольний, релігійний та соціальний характер. Її рушійною силою були козаки, міщани, селяни, православне духовенство, частина дрібної української шляхти. Очолював їх **Богдан Хмельницький.**

Створити з повсталих селян і козаків боєздатну армію, яка боролася за визволення України, Б. Хмельницький зміг, спираючись на своїх сподвижників. Серед них були представники різних станів — козацтва, української шляхти, міщан. У роки війни вони стали талановитими воєначальниками, будівничими держави, дипломатами.

Б. Хмельницький. Невідомий художник. XVIII ст.

Богдан (Зиновій) Хмельницький (1595—1657 рр.) — гетьман України, творець Української козацької держави. Місцем його народження вважається хутір Суботів (поблизу Чигирина). Він походив із дрібної української шляхти. Освіту здобув в одній із київських шкіл та у Львівській єзуїтській колегії. Із юнацьких років Б. Хмельницький перебував на військовій службі.

У 1620 р. разом із батьком брав участь у поході польського війська до Молдови проти турків. У битві під Цецорою батько загинув, а Богдан потрапив до турецького полону, із якого його викупили запорожці. Повернувшись, він вступив до реєстрового козацького війська, згодом став писарем. Брав участь у походах проти Кримського ханства, а в часи повстань 30-х рр. XVII ст. виступав на боці козаків.

У січні 1648 р. очолив Національно-визвольну війну. Під час боротьби проявив себе як досвідчений полководець, талановитий дипломат і видатний державний діяч. Осмислюючи досвід визвольних змагань, сформулював ідею створення незалежної Української держави в її етнічних межах і розпочав здійснення своєї мети. Домігся визнання Української козацької держави як суб'єкта міжнародного права. Помер у Чигирині й був похований у Суботові в Іллінській церкві.

До найближчого оточення гетьмана належали **Іван Богун, Кіндрат Бурляй, Іван Гиря, Матвій Гладкий, Філон Джеджалій, Максим Кривоніс, Іван Виговський, Антон Жданович** та інші.

Соратники Б. Хмельницького мали протилежні погляди з багатьох питань. Одні з його товаришів були досить поміркованими, інші — налаштованими радикально. Проте Б. Хмельницький зміг згуртувати їх навколо ідеї боротьби за визволення України.

■ Періодизація Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

Період	Зміст
1648—1649 рр.	Наростання визвольної боротьби. Визнання урядом Речі Посполитої певної самостійності за Україною
1650—1653 рр.	Тривала й виснажлива боротьба між козацтвом і поляками не принесла успіху жодній зі сторін
1654—1655 рр.	Надання Московською державою військової допомоги Україні. Успішне завершення українсько-московськими військами літньо-осінньої кампанії 1655 р. в Україні
1656—1657 рр.	Укладення Україною військового союзу зі Швецією та Трансильванією. Спільні дії козацтва зі шведською та трансильванською армією проти Польщі

3 **Початок війни.** Приводом до початку повстання, що переросло в Національно-визвольну війну, стала особиста кривда, заподіяна Б. Хмельницькому чигиринським підстаростою **Даніелем Чаплинським.** Зі своїми слугами він пограбував та зруйнував родинний хутір Б. Хмельницького Суботів, забрав його дружину та жорстоко побив малолітнього сина.

Звернення Б. Хмельницького до суду й навіть до короля з вимогами покарати нападника не мали результатів. Не знайшовши справедливості, він приєднався до козацької старшини, яка таємно обговорювала план повстання проти польської влади в Україні. Протягом вересня 1647 р. Хмельницький розробив план виступу проти Речі Посполитої. Повстання вирішили розпочати в листопаді 1648 р. захопленням Трахтемирова, де був урядовий комісар реєстрового козацтва **Яцек Шемберк.** Домовилися також направити послів до кримського хана й турецького султана, щоб заручитися їхньою підтримкою. Однак плани повстанців було видано полякам. Б. Хмельницького заарештували й кинули до в'язниці в Чигирині. Звідти він утік завдяки допомозі чигиринського полковника **Станіслава Кричевського** та своїх друзів і подався на Запорожжя.

■ Прапор Б. Хмельницького

На початку січня 1648 р. Хмельницький із загоном прибічників прибув на Запорожжя й розташувався недалеко від Січі. Порозумівшись із козаками, що перебували в залозі на Січі, **25 січня 1648 р.** він без бою оволодів нею. При цьому значна частина реєстровців вирішила підтримати повстанців. Ці події вважаються датою початку Національно-визвольної війни. Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Б. Хмельницького було обрано гетьманом Війська Запорозького.

Новообраний гетьман Б. Хмельницький звернувся з універсалами до українського народу, де закликав усіх небайдужих до долі своєї Вітчизни вступати до козацького війська для боротьби проти польського панування. Водночас посольство гетьмана в березні 1648 р. уклало договір про воєнно-політичний союз із кримським ханом **Іслам-Гіреєм III**. Відповідно до нього на допомогу козакам хан надсилав 6 тис. татарських кіннотників.

■ Національно-визвольна війна українського народу (події 1648—1650 рр.)

Із листа коронного гетьмана М. Потоцького до короля Владислава IV про становище в Україні в березні 1648 р.

…[мене] благали, щоб я своєю присутністю і допомогою врятував Україну і поспішав загасити згубне полум'я, яке так уже розгорілося, що не було жодного села, жодного міста, у якому б не лунали заклики до сваволі і де не чинили б замахів на життя і майно своїх панів і державців, свавільно нагадуючи про свої заслуги і часто скаржачись на кривди і утиски. Це було тільки приводом до бунтів, бо не стільки їх мучили [кривди і утиски], як ординація Речі Посполитої… управління і начальство старших, яке вони не тільки хочуть повалити, а бажають також самостійно панувати на Україні, укладати договори з іноземцями і сторонніми володарями і робити все, що тільки їм заманеться…

? **1.** Як автор оцінює ситуацію в Україні навесні 1648 р.? **2.** У чому М. Потоцький вбачає справжню причину повстання козаків?

На кінець квітня 1648 р. гетьману вдалося зібрати 5 тис. козаків та 6 тис. татар. Проти них виступило польське військо, очолюване коронним гетьманом **Миколою Потоцьким**, що налічувало близько 18 тис. вояків, із яких 6 тисяч становили реєстрові козаки.

На відміну від козацьких виступів попередніх років, у 1648 р. боротьба проти польського шляхетського панування в Україні набула великого розмаху та стала всенародною.

■ Бій Кривоноса з Вишневецьким. Художник М. Самокиш

? Складіть за картиною опис бою. Які художні засоби використав автор, щоб зобразити бій?

Висновки. На кінець 40-х рр. XVII ст. політика, здійснювана Річчю Посполитою на українських землях, призвела до появи великої кількості незадоволених серед різних верств суспільства. Це створило передумови до початку національно-визвольної боротьби.

- Б. Хмельницький став лідером повстанців і разом зі своїми сподвижниками згуртував український народ для боротьби за свої права та свободи.
- Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. розпочалася після оволодіння військами Б. Хмельницького Запорозькою Січчю.

Запитання та завдання

1. Якими були причини Національно-визвольної війни? **2.** Назвіть дату початку Національно-визвольної війни середини XVII ст. **3.** Назвіть імена соратників Б. Хмельницького. **4.** На які періоди поділяється Національно-визвольна війна? **5.** Яка подія стала приводом до початку війни? **6.** Якою була кількість повсталих, зібраних Б. Хмельницьким на кінець квітня 1648 р.?

7. Якими були передумови та причини Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.? **8.** Чому становище в національно-релігійній сфері стало головною передумовою початку війни? **9.** Розкажіть, як розпочалася війна.

10. Розпочніть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (у зошиті).

Період	Основні події		Підсумки
	воєнні	суспільно-політичні	

11. Чому на початку війни Б. Хмельницький шукав порозуміння з Кримським ханством? Які переваги отримували козаки від цього союзу?

§ 20—21. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про перебіг битв на Жовтих Водах, під Корсунем, Пилявцями та визвольного походу українського війська до Галичини; пояснювати, у чому полягала висунута Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави; характеризувати Збаразько-Зборівську кампанію, її результати та наслідки;

визначати за картою напрямки походів українського війська в 1648—1649 рр., територію Української козацької держави за Зборівським договором та її сусідні держави.

1. Яким було військове мистецтво козаків? 2. Які засоби боротьби використовували козаки під час козацько-селянських повстань 20—30-х рр. XVII ст.? 3. Яка подія спричинила Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст.?

1 **Битви на Жовтих Водах та під Корсунем.** Військо Речі Посполитої, зібране для боротьби з повстанцями та очолюване коронним гетьманом Миколою Потоцьким і польним гетьманом Мартином Калиновським, розташувалося в таборі між Корсунем та Чигирином. Коронний гетьман планував здійснити каральний похід на Запорожжя силами двох угруповань. Перше, очолюване сином М. Потоцького Стефаном, мало просуватися суходолом, а друге, що складалося переважно з реєстрових козаків на чолі з осавулами І. Барабашом та І. Караїмовичем,— на човнах по Дніпру.

Завдяки чудово організованій розвідці Б. Хмельницький вчасно довідався про цей план і вирушив із Січі навперейми С. Потоцькому. **19 квітня 1648 р.** загони татарської кінноти, очолювані перекопським беєм Тугаєм, вступили в бій із поляками у верхів'ї **річки Жовті Води**, лівої притоки Інгульця. Невдовзі з основними силами підійшов гетьман і розпочав облогу польського табору. Військо Б. Хмельницького складало 14 тис. козаків, татарської орди — 20 тис. осіб, у поляків було 10 тис. вояків.

Зустріч Тугай-бея і Б. Хмельницького під Корсунем. Художник Ю. Коссак

? Опишіть за ілюстрацією зустріч гетьмана із Тугай-беєм.

Через облогу С. Потоцький не мав можливості повідомити батька про напад. У той самий час у флотилії реєстровців, що підходила до Січі, прихильники гетьмана підняли повстання. Вони вбили Барабаша та Караїмовича і приєдналися до Б. Хмельницького. На бік гетьмана перейшли також реєстровики з табору С. Потоцького.

Опинившись у критичному становищі, поляки в ніч із **5 на 6 травня 1648 р.** спробували прорвати оточення. Однак козаки й татари опівдні 6 травня розгромили їх вщент. Важко пораненого С. Потоцького взяли в полон татари, і дорогою до Криму він помер.

Здобувши блискучу перемогу на Жовтих Водах, Б. Хмельницький вирішив негайно рухатися під **Корсунь**, щоб завдати удару основним силам коронного та польного гетьманів. Магнатські загони поповнилися новими силами, і кількість польського війська досягла 12—14 тис. вояків.

Дізнавшись про наближення Б. Хмельницького, поляки вирішили під прикриттям табору рухатися з-під Корсуня до Богуслава. На їхньому шляху в урочищі Горохова Діброва козаки, очолювані М. Кривоносом, влаштували засідку.

На світанку **16 травня 1648 р.** польський табір, оточений возами у вісім рядів, рухався богуславським шляхом і натрапив на завали з дерев та викопані рови. Козацько-татарське військо атакувало табір і прорвало його оборону в трьох місцях. Чотиригодинна жорстока січа завершилася цілковитою поразкою поляків.

За повідомленням українського літописця М. Гунашевського, після завершення битви під Корсунем відбулася зустріч Б. Хмельницького з М. Потоцьким. Імовірно, щоб якось дошкулити переможцю, коронний гетьман із неприхованим презирством і злою іронією запитав: «Хлопе… чим же так зацному рицарству орд татарських заплатиш?» На що отримав відповідь: «Тобою… й іншими з тобою». Дійсно обидва польські гетьмани й майже всі полонені були передані Тугай-бею як воєнна здобич.

2 **Наростання визвольної боротьби. Битва під Пилявцями.** Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким у перших битвах на Жовтих Водах і під Корсунем, мали важливе значення для розгортання визвольної боротьби. Вони були болючим ударом для польської армії, сприяли послабленню позицій влади Речі Посполитої в Україні. Повстанське військо швидко зростало. Протягом літа 1648 р. від польсько-шляхетського панування повстанці звільнили Лівобережжя.

Війна поширилася також на Правобережжя. Черкаський полковник М. Кривоніс, якого направив сюди Б. Хмельницький, за

короткий час організував на Поділлі та півдні Волині 20-тисячну повстанську армію із селян і міщан. Вони визволили від поляків Полонне, Заслав, Острог, Тульчин, Вінницю, Брацлав, Немирів і десятки інших міст.

У цей самий час Україну охопила жорстока стихія селянської війни. Сповнені ненависті до своїх гнобителів, селяни винищували панів та їхні сім'ї, убивали орендарів та урядників, не зважаючи на їхню національну належність і віросповідання. Селяни громили шляхетські маєтки, захоплювали орні землі та майно.

Із листа брацлавського воєводи Адама Киселя до архієпископа Матвія Лубенського (правителя Речі Посполитої на час «міжкоролів'я» після смерті Владислава IV) про ситуацію в Україні після Корсунської битви

Військо наше розгромлене й розбите вщент… Раби тепер панують над нами; зрадник засновує нове князівство… Безумна чернь радіє з того, що Хмельницький оберігає її, піддаючи вогню й мечу один лише шляхетський стан, відчиняє міста, замки і, уводячи його туди, як тріумфуючого переможця, вступає в його підданство. Київ оголосив він своєю столицею… Орда стоїть проти нас; татарський кіш і табір цього нечестивого Тамерлана ще стоять під Білою Церквою. Одначе дійшли до нас вісті й чутки, що він бажає ще далі збільшити наші біди і свої успіхи. Уже й так воєводства Київське, Брацлавське, Чернігівське вважає своїми, погрожує Волині й Поділлю, а також і Руським землям…

? **1.** Настрої якої верстви населення відображає автор документа? Якими вони є? Поясніть свою думку. **2.** Наведіть факти з документа, що свідчать про ставлення українського населення до Б. Хмельницького. **3.** Якими, за повідомленням автора документа, були подальші плани Б. Хмельницького?

Після безплідних мирних переговорів у вересні 1648 р. воєнні дії відновилися. На Волині під Чолганським Каменем зосередилася 80—90-тисячна польська армія, у якій було 40 тис. вояків, а всі інші — обозні та слуги. Командували цим військом три воєначальники: **Владислав-Домінік Заславський, Миколай Остророг** та **Александр Конецпольський.**

Хмельницький рушив їм назустріч із військом, кількість якого сягала 100—110 тис. осіб, серед яких 50—60 тис. становили досвідчені вояки, а решта — «селяни від плуга». Битва розпочалася **11 вересня 1648 р.** під містечком **Пилявці** поблизу Старокостянтинова боєм за греблю через річку Іква. Надвечір греблю захопили поляки. Наступного дня обидві сторони готувалися до вирішальної битви.

■ Битва під Пилявцями. Художник М. Добрянський

? Яку інформацію про перебіг битви під Пилявцями можна отримати за ілюстрацією?

На допомогу Б. Хмельницькому 12 вересня прибула 5—6-тисячна орда буджацьких татар. Проте гетьману вдалося ввести в оману поляків, вдавши, що до нього приєдналися 30 тис. татар.

Вранці 13 вересня битва продовжилася. Українсько-татарське військо захопило греблю й, переправившись на лівий берег, стало тіснити поляків. У другій половині дня перевага була на боці війська Б. Хмельницького. Надвечір серед поляків поширилися чутки, що українсько-татарські загони з'явилися в тилу табору. Виникла паніка. Кидаючи поранених, зброю та майно, поляки почали тікати, причому командувачі війська Заславський, Остророг і Конецпольський потай залишили табір першими.

Козакам дісталися десятки тисяч возів із майном, 92 гармати й навіть гетьманська булава Заславського, загублена під час його втечі. Перемога в битві під Пилявцями відкрила шлях для визволення з-під польського панування західноукраїнських земель.

3 **Визвольний похід українського війська в Галичину.** Звільнивши 16 вересня 1648 р. від поляків Старокостянтинів, Б. Хмельницький скликав Старшинську раду, де було ухвалено рішення рухатися до Львова. Облогу міста Б. Хмельницький розпочав 26 вересня, а вже 5 жовтня полк М. Кривоноса захопив Високий Замок. У ході переговорів, які в цей час розпочали з гетьманом міщани, Б. Хмельницький погодився зняти облогу за відносно невеликий викуп.

Ян II Казимир. Художник Д. Шульц

16 жовтня Б. Хмельницький рушив на Замостя — важливе місце на шляху до польської столиці Варшави. Підійшовши до стін міста, він запропонував жителям здати Замостя за викуп, але отримав відмову й наказав брати його штурмом. Проте три штурми міста були невдалими. Ситуацію ускладнювала загальна втома українсько-татарської армії, наближення зими, нестача коней, артилерії, боєприпасів та спалах епідемії чуми, від якої в грудні помер М. Кривоніс.

У цей час у Варшаві замість померлого в травні 1648 р. короля Владислава IV на престол було обрано його брата **Яна Казимира**. Невдовзі від нього до Б. Хмельницького прибув посланець із пропозицією укласти перемир'я. 10 листопада спочатку Старшинська рада, а потім Загальна військова рада ухвалили рішення припинити воєнну кампанію й відступити «на Україну». 14 листопада військо гетьмана залишило околиці Замостя й рушило додому.

4 **Програма побудови Української козацької держави.** Керуючи визвольною боротьбою, у Б. Хмельницького одночасно формувалося уявлення про те, якою має бути майбутня вільна Україна. Уперше ідею створення автономної Української козацької держави, хоча й на обмеженій території, він висунув після Корсунської битви наприкінці травня 1648 р. Через кримсько-татарського воєначальника Тугай-бея гетьман передав коронному гетьману М. Потоцькому програму вимог до польської влади. Вона передбачала створення удільної держави Військо Запорозьке, підпорядкованої безпосередньо лише королю Речі Посполитої, із визначеними кордонами до Білої Церкви й Умані включно з Лівобережжям. Влада воєвод і старост щодо «королівщин», міст і містечок на її території скасовувалася. Потоцький відмовився передавати ці вимоги до Варшави, пояснивши, що влада ніколи їх не задовольнить.

Наприкінці **грудня 1648 р.** Б. Хмельницький після завершення походу в Галичину урочисто в'їхав до Києва. Його зустрічали київський митрополит **Сильвестр Косов**, єрусалимський патріарх **Паїсій**, що перебував тоді в Києві, тисячі киян та козаків. Через кілька днів єрусалимський патріарх у Софійському соборі благословив гетьмана на війну з поляками.

На переговорах із польськими комісарами в Переяславі **(лютий 1649 р.)** і московським посольством **Г. Унковського** в Чигирині

(квітень 1649 р.) Б. Хмельницький у цілому оприлюднив програму побудови Української держави.

Він проголошував: «Я... виб'ю з лядської неволі весь народ руський. А що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу віру православну». Гетьман вважав, що Українська держава має стати незалежною від Речі Посполитої, стверджуючи, що «нас Бог від них (Польщі й Литви) увільнив — короля ми не обирали й не коронували і хреста йому не цілували... і ми волею Божою цим від них вільними стали».

Майбутня Українська держава, на думку Б. Хмельницького, мала виникнути в етнічних межах розселення українського народу. На переговорах із польськими комісарами він казав: «За границю на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму. Досить нам в Україні й Поділля, і Волині; тепер досить достатку і прожитку в землі та князівстві своєму по Львів, Холм і Галич, а ставши на Віслі, скажу дальшим ляхам: сидіте, мовчіте, ляхи».

Основою устрою Української козацької держави мали стати порядки Війська Запорозького, поширені на все її населення. «Не постоїть мені нога жодного князя і шляхотки тут, в Україні,— виголошував гетьман,— а якщо захоче хтось хліба з нами їсти, нехай же Війську Запорозькому послушний буде...». На думку Б. Хмельницького, Українська козацька держава є правонаступницею Русі-України. За словами московського посла Г. Унковського, гетьман вважав, що польська влада має визнати Українську державу «по

■ Посли Львівського магістрату в таборі Б. Хмельницького

? Опишіть за ілюстрацією зустріч гетьмана із послами львівського магістрату.

тих кордонах, як володіли благочестиві великі князі, а ми в підданстві та в неволі бути в них не хочемо».

На думку Б. Хмельницького, правити Українською козацькою державою мав монарх. «Правда то є,— казав гетьман,— що я лихий і малий чоловік, але мені то Бог дав, що я є єдиновладцем і самодержцем руським».

5 **Збаразько-Зборівська кампанія.** У лютому 1649 р. на переговорах між польськими комісарами та Б. Хмельницьким було досягнуто угоди про перемир'я. Однак уряд Речі Посполитої розробив новий план — завдати козацькій Україні удару об'єднаними силами польської та литовської армій. **20 травня 1649 р.** поляки, порушивши укладений мир, переправилися через річку Горинь, вторглися до південно-східної частини Волині та дійшли до Старокостянтинова. Довідавшись про відновлення воєнних дій, Б. Хмельницький рушив свої полки на Волинь. Уже 16 червня гетьман зупинився під Пилявцями. Раптова поява гетьмана спричинила відступ поляків під захист стін Збаразького замку.

Тим часом із боку Білорусії на українські землі розпочали наступ війська литовського гетьмана **Януша Радзивілла**. Наказний гетьман **Михайло Кричевський** за розпорядженням Б. Хмельницького спробував зупинити литовське військо біля міста Річиця, але зазнав поразки. Отримавши важке поранення, М. Кричевський помер, а козаки відступили. Однак завдання Хмельницького було виконано. Унаслідок величезних втрат Радзивілл відмовився від вторгнення в Україну.

i

Я. Радзивілл. Художник Д. Шульц

Під місто **Збараж** до Б. Хмельницького прибула 30—40-тисячна татарська орда під проводом хана Іслам-Гірея. 3 липня, маючи у своєму розпорядженні 80—90 тис. вояків, гетьман розпочав приступ. Кількість польського війська становила 15 тис. осіб, а зі слугами досягала 28 тисяч. Облога Збаража й запеклі бої під його стінами тривали майже півтора місяця.

Від розвідки Б. Хмельницький та Іслам-Гірей дізналися, що на допомогу обложеним рухається 35-тисячне військо короля Яна Казимира. Було вирішено не дати полякам об'єднатися й розбити королівське військо на марші. У ніч із 3 на 4 серпня 1649 р. майже 40 тис. козаків і 20 тис. татар, очолюваних гетьманом і ханом, рушили назустріч королю в напрямку Зборова.

Битва під **Зборовом** відбулася **5—6 серпня 1649 р.** Лише надвечір 6 серпня розпочалися переговори. За посередництва Іслам-Гірея **8 серпня 1649 р.** було укладено **Зборівський договір**. За його умовами під владу гетьмана переходили Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Із цієї території виводилися польські війська. Кількість козацького реєстру обмежувалася 40 тис. осіб, а не включені до нього козаки поверталися під владу панів. Підтверджувалися давні права і привілеї Війська Запорозького. На землях, що переходили під владу гетьмана, польський уряд зобов'язувався призначати на адміністративні посади лише православних шляхтичів.

З «Історії війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє (1663 р.)

Коли його величність польський король погодився на переговори і було обрано для цього місце між двома арміями, туди прибули візир і канцлер Оссолінський… Візир зажадав, щоб було задоволено вимоги запорозьких козаків, а також щоб на відшкодування за понесені татарами втрати у цьому поході і за загибель їхніх людей татарським загонам можна було на зворотній дорозі цілком вільно нападати та грабувати… Наступного дня, тобто 17 серпня… до уповноважених приєднався Хмельницький; він вимагав амністії для себе, своїх козаків і селян-повстанців, а також гарантування свободи козакам і грецькій церкві. Нарешті після деяких суперечок укладено того самого дня мир із козаками і татарами на таких умовах…

? **1.** Яку роль відіграла татарська сторона в укладанні Зборівського миру?
2. Які вимоги до польської сторони висував гетьман Б. Хмельницький?

Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта, маєтки якої були розташовані на підвладній гетьману території, могла повернутися до них, а її піддані мали виконувати всі ті повинності, що й раніше. Київському православному митрополиту було обіцяно місце в сенаті. Питання про ліквідацію церковної унії та повернення православній церкві її майна мало вирішитися на найближчому сеймі. У володіння гетьмана переходив Чигирин, що ставав його резиденцією.

! **Висновки.** Перемоги, здобуті Б. Хмельницьким під час воєнної кампанії 1648 р., засвідчили полководницький талант гетьмана.

▸ Проголошена Б. Хмельницьким програма побудови Української козацької держави була шляхом до створення незалежної Української держави в межах розселення українців.

Підсумком Збаразько-Зборівської кампанії 1649 р. стало визнання польською стороною автономного статусу козацької України. Це не відповідало висунутій Б. Хмельницьким програмі побудови Української козацької держави, але створювало основу для продовження визвольної боротьби.

Запитання та завдання

1. Яким був кількісний склад козацьких і татарських військ у битві на Жовтих Водах? **2.** Яку хитрість використали козаки, щоб перемогти в битві під Корсунем? **3.** Якими були результати битви під Пилявцями? **4.** Чим завершилася облога Львова військами Б. Хмельницького? **5.** Коли вперше Б. Хмельницький висунув ідею створення автономної Української козацької держави? **6.** Коли відбулася облога козацько-татарським військом Збаража? **7.** Як розпочалася Зборівська битва? **8.** Які воєводства переходили під владу гетьмана за умовами Зборівського договору?

9. Як військове мистецтво козаків допомогло їм здобути перемоги в битвах на Жовтих Водах та під Корсунем? **10.** Як відбувалася битва під Пилявцями? **11.** Якими були результати визвольного походу українського війська в Галичину? **12.** Охарактеризуйте висунуту Б. Хмельницьким програму побудови Української козацької держави. **13.** Назвіть основні події Збаразько-Зборівської кампанії. **14.** Якими були умови Зборівського договору?

15. Прослідкуйте за картою атласу, якими були основні напрямки дій учасників війни в кампаніях 1648 та 1649 рр. **16.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 119).

17. Український історик В. Липинський писав про наказного гетьмана М. Кричевського, що він своєю смертю врятував повстанське військо від катастрофи потрапити між двох вогнів. Поясніть наведену думку.

§ 22—23. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: характеризувати політичний та адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини; показувати на карті територію Гетьманщини за Зборівським договором, її полки та сусідні держави; пояснювати, якими були військо, фінанси та судочинство Української козацької держави; визначати основні зміни в соціально-економічному житті українського народу, які відбулися внаслідок утворення Гетьманщини; пояснювати поняття і терміни «Гетьманщина»,

«генеральна старшина», «Генеральна військова рада», «Старшинська рада», «полк», «сотня», «універсал».

1. Як і коли виникла територіально-полкова система реєстрового козацтва? 2. Назвіть полки реєстрового козацтва за Куруківською угодою. 3. Якими були особливості політичного й військового устрою Війська Запорозького?

1 **Політичний устрій.** На звільненій в роки Національно-визвольної війни із-під польсько-шляхетського панування території формувалася й міцніла Українська козацька держава. Її офіційна назва в цей час була Військо Запорозьке. Унаслідок того, що землі, на яких вона була розташована, підпорядковувалися гетьманській владі, неофіційно її називали **Гетьманщиною**. Сучасні дослідники називають її також Українською гетьманською (козацькою) державою. Зародком новоствореної держави стали традиції і звичаї козацької демократії Запорозької Січі та основні засади устрою Війська Запорозького.

В основу політичного устрою Української гетьманської держави була покладена система органів влади довоєнного Війська Запорозького. За козацькою (січовою) традицією найвищим органом влади в Гетьманщині була **Загальна (Генеральна) військова рада**. У ній брало участь усе козацтво, а іноді й представники міщан і духовенства.

Гетьману належала вища військова, адміністративна й судова влада, що поширювалася на всі стани. Він був головою держави

■ Політичний устрій Війська Запорозького середини XVII ст.

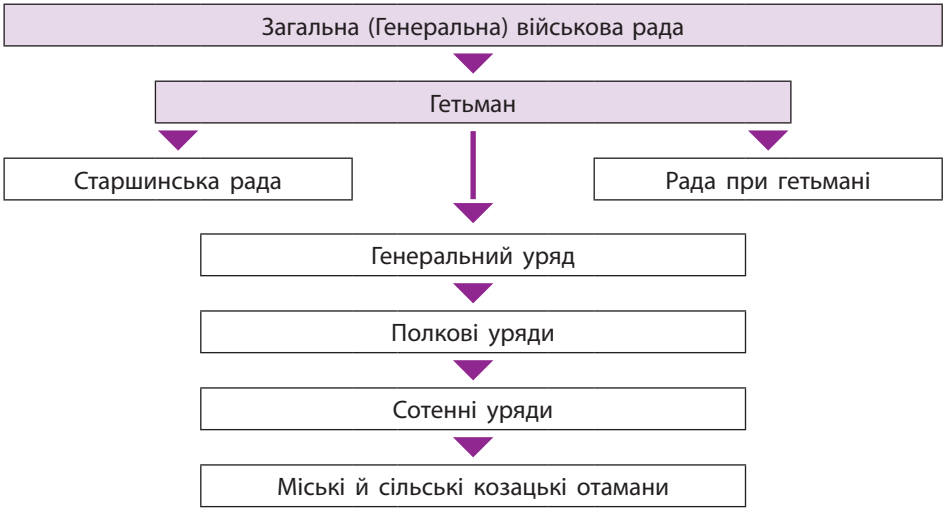

й обирався на свою посаду Загальною військовою радою безстроково. Гетьман очолював **Генеральний уряд**, скликав Загальну військову та Старшинську ради, втілював у життя прийняті ними рішення. За його підписом «рукою власною» виходили універсали, накази й розпорядження. Гетьман розглядав скарги на рішення полкових і сотенних судів, відав фінансами, за рішенням ради розпочинав війну й укладав мир, командував армією, підтримував дипломатичні відносини з іншими державами.

Поступово зростав вплив **Старшинської ради**, що складалася з генеральної старшини й полковників. Вона розв'язувала військові, адміністративні, господарські, правові й зовнішньополітичні питання, її рішення були обов'язковими для гетьмана. Вона постійно перебувала в резиденції гетьмана.

Із повідомлень венеціанського посла А. Віміни про устрій Української козацької держави (1650 р.)

Із вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони не дурні і не позбавлені меткого розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди і способу врядування. Бо обміркування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість… Із цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи; обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого…

? Які особливості устрою Української козацької держави визначав автор?

Рада при гетьмані була дорадчим органом, що складався з його довірених осіб. Вона обговорювала з гетьманом можливі шляхи розв'язання найважливіших питань державного життя й готувала проекти рішень для Старшинської ради.

Центральним органом виконавчої влади був **Генеральний уряд**. Він вирішував усі поточні справи внутрішнього управління й закордонних відносин Війська Запорозького. Генеральний уряд складався з **генеральної старшини**, яка спочатку обиралася, а з часом стала призначатися гетьманом. До генеральної старшини входили: **писар** (очолював Генеральну військову канцелярію, займався закордонною політикою й вів усі справи Генерального уряду), **суддя** (один або двоє); здійснював керівництво вищим судом при Генеральному уряді), **обозний** (забезпечував матеріальне постачання армії та артилерії), **підскарбій** (завідував державним скарбом і фінансами; до

запровадження цієї посади в 1654 р. ці функції виконував гетьман), **керівник розвідки** (займався розкриттям змов проти гетьмана, боротьбою проти таємної польської агентури, збиранням розвідувальної інформації тощо).

При гетьмані також була генеральна старшина з особливих доручень — два **осавули** (військові ад'ютанти гетьмана), **хорунжий** (охоронець військової хорогви), **бунчужний** (охоронець гетьманського бунчука) і **наказний гетьман** (тимчасовий керівник збройних сил для проведення воєнних операцій).

У полках існували власні уряди, що складалися з **полковників** і **полкової старшини** (писар, суддя, обозний, осавул, хорунжий). Полковник був головним представником центральної влади на території полку. Полковника обирали на полковій раді, але часто його призначав уряд. Полк складався із сотень, у кожній із яких був сотенний уряд із **сотника**, **писаря**, **отамана**, **осавула** та **хорунжого**. У містах і містечках козацькі громади обирали «**городових отаманів**», а міщанами керував **війт**, якого затверджував гетьман. У селах владу над селянами здійснював **староста**, а над козаками — **сільський отаман**.

2 **Адміністративно-територіальний устрій.** За умовами Зборівського договору Українська гетьманська держава охоплювала територію колишніх Київського, Чернігівського і Брацлавського

? Опишіть зовнішній вигляд представників різних верств козацкого суспільства за ілюстраціями, наведеними на с. 131, 133.

■ Полковник реєстрових козаків. Художник С. Васильківський

■ Хорунжий. Художник С. Васильківський

■ Писар. Художник С. Васильківський

воєводств. На цих землях площею понад 200 тис. км^2 на той час проживало більше 3 млн осіб.

Державу було поділено на **полки**, що були одночасно адміністративно-територіальними одиницями й підрозділами козацького війська. У 1649 р. на Лівобережжі існувало сім полків (**Полтавський, Ніжинський, Чернігівський, Миргородський, Прилуцький, Переяславський** і **Кропивненський**), а на Правобережжі — дев'ять (**Київський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Чигиринський, Черкаський, Кальницький, Корсунський** і **Брацлавський**). Кількість полків не була сталою, а змінювалася відповідно до військово-політичної ситуації в Гетьманщині. У 1649 р. налічувалося 16, у 1650 р. — 20, а в 1654 р. — 18 полків. У кожному полку залежно від території і кількості населення було 10—20 і більше **сотень**. У сотні могло бути від кількох десятків до 200—300 козаків.

Територія Запорозької Січі з її володіннями становила окрему адміністративну одиницю. Функції столиці держави виконував Чигирин, що був резиденцією гетьмана.

Новий адміністративно-територіальний поділ, запроваджений в Українській гетьманській державі, відрізнявся від старого поділу на воєводства й повіти тим, що полки й сотні були відносно невеликими військово-адміністративними одиницями. Унаслідок цього влада ставала ближчою до потреб людей, а керівництво на місцях здійснювалося простіше та ефективніше.

3 **Українське військо.** Після битви під Корсунем Б. Хмельницький розпочав створення українського козацького війська. Його ядром стали реєстрові та запорозькі козаки, до яких приєдналися повсталі «покозачені» селяни та міщани. Для подальшого формування й організації українських збройних сил Б. Хмельницький запровадив територіальну полково-сотенну систему: певна територія виставляла декілька сотень вояків, які об'єднувалися в полк. Завдяки цьому гетьман залучив до збройної боротьби з ворогом населення всієї Гетьманщини.

Незважаючи на повідомлення деяких джерел про величезний кількісний склад армії Б. Хмельницького в роки війни, насправді регулярне боєздатне військо, на думку дослідників, налічувало 40—60 тис. осіб. На той час це була могутня армія. Основу армії становила оснащена вогнепальною зброєю піхота. Нестача власної кінноти (у якій мала перевагу польська армія), особливо на початку війни, компенсувалася за рахунок союзної татарської кінноти.

Військо Б. Хмельницького мало значну артилерію. Було створено полкову артилерію та окрему артилерію головного командування (гетьмана). Для цього було використано гармати, захоплені повстанцями у визволених містах та замках, а також налагоджено виготовлення гармат у Ніжині.

Керівні посади в українському війську посіли представники реєстрової козацької старшини, української шляхти й почесні козаки.

Козак

4 **Фінанси та судочинство.** Фінансова система Гетьманщини до 1654 р., як уже зазначалося, контролювалася особисто Б. Хмельницьким. На звільненій від польсько-шляхетського панування території було ліквідовано всі старі державні податки та введено нові. Основними джерелами поповнення державної скарбниці стали податки, порубіжні торгові мита, доходи від промислів та із земельного фонду. Так, установлювалися податки з млинів, за виробництво та продаж горілки, збори з торгів і ярмарків тощо. Селяни, які жили на колишніх державних і приватних землях, відтепер сплачували «чинші на Хмельницького». Лише останні забезпечували надходження до державної скарбниці Гетьманщини 100 тис. злотих щорічно.

Вершник

В Українській гетьманській державі існувала власна система судочинства. Під час війни було знищено всі станові (гродські, земські й підкоморські) суди і створено Генеральний військовий суд, полкові та сотенні суди. Козацьким судам підлягали не лише козаки, але й шляхтичі, міщани та селяни, особливо за тяжкі злочини (убивства, розбій тощо).

Генеральний військовий суд був вищою судовою інстанцією при уряді Гетьманщини. До нього входили два генеральні судді та судовий писар, що вів справи. Генеральний військовий суд розглядав скарги на рішення судів нижчих інстанцій, а також виняткові справи, із якими зверталися безпосередньо до гетьмана.

Гармаш. Художник С. Васильківський

Окрім того, у містах із магдебурзьким правом, як і раніше, існували суди магістратів. Справи духовенства розглядалися в церковних судах.

Із повідомлень венеціанського посла А. Віміни про устрій Української козацької держави (1650 р.)

По містах існують начальники, які чинять суд у цивільних справах і накладають легкі карні побори, тому що рішення важливих справ належить гетьманові, тому мені здається, що він справжній володар. Про військову силу козаків дають поняття випадки минулих походів. Що стосується точної кількості війська, яке може бути зібране, то кому воно відоме? Скільки голів, стільки, можна сказати, і вояків, бо всі вони більш охоче беруться за зброю, ніж за плуга…

? Які особливості устрою Української козацької держави визначав автор?

5 **Зміни в соціально-економічному житті.** Складовою Національно-визвольної війни була боротьба селян за право бути вільними господарями на власній землі. Після укладення Зборівського договору селяни, які жили на колишніх державних землях («королівщинах»), на території Гетьманщини здобули особисту свободу та право володіти землею. Їхні маєтки стали називатися вільними військовими селами, підпорядкованими Військовому скарбу. За володіння землею вони сплачували державі фіксований податок.

Набагато складнішою була ситуація із селянами, які жили на приватних землях. За Зборівським договором шляхта отримала право повернутися до своїх маєтків, а селяни були зобов'язані виконувати всі ті повинності, що й до початку війни. Селяни з обуренням сприйняли спроби шляхти відновити своє панування і заявляли про невизнання Зборівського договору.

Хмельницький за скаргами окремих шляхтичів видавав їм **універсали**, де вимагав від селян, щоб вони своєму панові «всіляку покору й підданство, як раніше, так і зараз віддавали, і в усьому пана свого… слухалися, ніяких бунтів, свавільств не чинили». Однак, незважаючи на гетьманські універсали, які були спрямовані проти повстанців, каральні загони не могли приборкати селянські невдоволення. Гетьман також розумів, що боротьба проти польського панування не завершена і без участі в ній селянства марно розраховувати на перемогу.

Універсал — розпорядчий акт адміністративно-політичного характеру, який видавався гетьманом.

Уряд Гетьманщини у своїй внутрішньополітичній діяльності всіляко підтримував інтереси козацтва. Особи, які були вписані до реєстру, разом зі своїми родинами звільнялися від кріпацтва й отримували права вільно жити в містах і селах, володіти землею, мати власне козацьке самоврядування й судочинство. Провідне місце серед козаків посідала старшина, яка зосереджувала у своїх руках владу й багатства.

Висновки. На звільненій від польського панування території сформувалася Українська гетьманська держава — Військо Запорозьке. Історичні обставини її виникнення обумовили напіввійськовий характер української державності.

- Важливою складовою й гарантом успішної розбудови Української держави стала її армія, створена на організаційних засадах Запорозької Січі.
- Наявність власних фінансів і судочинства свідчила про повноцінний характер державності Війська Запорозького.
- Значні зміни відбувалися в соціально-економічному житті українського народу.

Запитання та завдання

1. Якою була офіційна назва Української козацької держави? **2.** Що було покладено в основу політичного устрою Української гетьманської держави? **3.** Які посадовці входили до Генерального уряду? **4.** Скільки полків налічувалося в Гетьманщині в 1649 р.? **5.** Яке місто було столицею Гетьманщини? **6.** Який вид військових підрозділів становив основу української армії? **7.** Якою була кількість регулярної армії Б. Хмельницького в роки війни? **8.** Назвіть основні джерела поповнення державної скарбниці Гетьманщини. **9.** Якою була вища судова установа Гетьманщини?

10. Якими були особливості політичного устрою Гетьманщини? **11.** Охарактеризуйте повноваження вищих органів влади Української гетьманської держави. **12.** Як в адміністративно-територіальному устрої Війська Запорозького втілювалися традиції козацького самоврядування? **13.** Назвіть особливості організації українського війська доби Б. Хмельницького. **14.** Поясніть, як були організовані системи фінансів і судочинства Гетьманщини. **15.** Які зміни відбулися в соціально-економічному житті українського народу?

16. Визначте за картою атласу центри полків Гетьманщини в 1649 р. **17.** Складіть розгорнутий план за темою «Політичний та адміністративно-територіальний устрій Української гетьманської держави».

18. Історики В. Смолій і В. Степанков вважають, що здобута за Зборівським договором автономія дозволяла уряду продовжити боротьбу за реалізацію державної ідеї. Поясніть, яким шляхом це відбувалося.

§ 24. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про розгортання воєнних дій у 1651 р.; порівнювати умови Зборівського та Білоцерківського договорів; визначати, завдяки чому українська армія здобула перемоги в битві під Батогом та облозі Жванця; пояснювати, чому і як були здійснені молдавські походи Б. Хмельницького; характеризувати внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.; визначати за картою напрямки воєнних походів української армії та місця найважливіших битв у 1650—1653 рр.

1. Назвіть найважливіші битви Національно-визвольної війни 1648—1649 рр. **2.** Якими були найважливіші політичні події цього періоду війни? **3.** Якими були умови Зборівського мирного договору?

1 **Відновлення воєнних дій. Битва під Берестечком.** Із листопада 1650 р. польський уряд активно готувався до воєнних дій проти України. На початку 1651 р. король наказав командуванню розпочати нову воєнну кампанію. 8 лютого командувачі польських військ польний гетьман **Мартин Калиновський** і брацлавський воєвода **Станіслав Лянцкоронський** розгорнули наступ на українські землі. **10—12 лютого** загони М. Калиновського після жорстокої січі захопили містечко **Красне** на Східному Поділлі. У бою з ворогом загинув один із найближчих сподвижників Б. Хмельницького, брацлавський полковник **Данило Нечай**. Намагаючись оволодіти Східним Поділлям, М. Калиновський і С. Лянцкоронський **1—10 березня** вели облогу **Вінниці**. Незважаючи на значну кількісну перевагу ворога, козаки, очолювані полковником **Іваном Богуном**, не дали захопити місто. 10 березня на допомогу обложеним прийшов уманський полк Йосипа Глуха та завдав удару польським частинам, які в паніці відступили. Розвиваючи наступ, козацькі війська захопили Бар, Хмільник, Шаргород, Меджибіж та інші міста. Спроба поляків оволодіти Східним Поділлям завершилася провалом.

Вирішальна битва воєнної кампанії відбулася на Волині, неподалік міста Берестечка. Польське військо, очолюване королем Яном Казимиром, налічувало 100—120 тис. осіб, а зі слугами — близько 220—240 тис. осіб. 15 червня 1651 р. з-під Тернополя до Берестечка рушило військо Б. Хмельницького, яке налічувало близько 100 тис. осіб. До нього приєдналося 30—40-тисячне татарське військо на чолі з ханом Іслам-Гіреєм.

Битва під **Берестечком** розпочалася **18 червня 1651 р.** Перший бій між польською й татарською кіннотами завершився поразкою останньої. Наступний день не виявив переваги жодної зі сторін.

Переламним днем стало 20 червня. Поляки вийшли зі свого табору й розгорнули війська на лінії у 8—9 км, захищаючи центр і фланги сильною артилерією. Головними силами в центрі командував Ян Казимир, угрупованням на правому фланзі — С. Лянцкоронський, на лівому — Є. Вишневецький. Навпроти них, під прикриттям укріплених таборів, розташував свої війська Б. Хмельницький. На лівому фланзі розмістилася татарська кіннота Іслам-Гірея. Однак напередодні хан повідомив гетьмана, що наступного дня буде мусульманське свято, під час якого татари не можуть воювати, а також попередив про пригніченість його воїнів попередньою поразкою. У такій ситуації Б. Хмельницький спробував уникнути вирішального бою в цей день.

Зранку 20 червня польський король Ян Казимир розпочав наступ. Близько 15 години поляки зрозуміли, що Б. Хмельницький не бажає вступати в бій. Із дозволу короля Є. Вишневецький атакував правий фланг козацького війська, яким керував І. Богун. Іслам-Гірей наказав своїй кінноті завдати удару по Вишневецькому та військам короля, які намагалися його підтримати. Від гарматного й мушкетного вогню в бік ставки хана, який у відповідь розгорнули поляки, серед татар зчинилася паніка, і вони почали тікати. Іслам-Гірей не зміг їх зупинити та приєднався до свого війська.

■ Битва під Берестечком. Художник А. Орльонов

? Як наведена ілюстрація відображає перебіг битви під Берестечком?

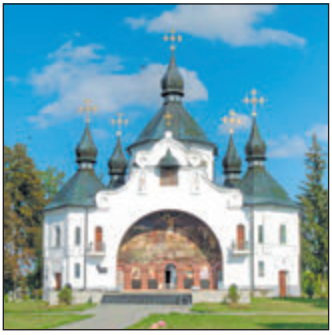

Георгіївська церква, споруджена на місці героїчної загибелі козаків у битві під Берестечком у селі Пляшева Рівненської області. Сучасний вигляд

Усвідомлюючи, що битва програна, Б. Хмельницький вивів армію до укріпленого табору, влаштованого в долині річки Пляшівка, притоки Стиру. Залишивши наказним гетьманом Ф. Джеджалія, він рушив за ханом. Наздогнавши Іслам-Гірея, Б. Хмельницький був змушений визнати, що повернути на поле битви виснажене втечею і зневірене татарське військо неможливо. Подальші події свідчать, що поки хан приводив до ладу своє військо, гетьман вирішив відступити до Білої Церкви й Корсуня. Поповнивши тут новими силами виведені з оточення з-під Берестечка залишки української армії, Б. Хмельницький збирався разом з Іслам-Гіреєм зупинити просування поляків під Білою Церквою.

У той час укріплений козацький табір під Берестечком перебував в облозі поляків. Вивести війська з оточення було доручено І. Богуну. За його наказом через болото та Пляшівку з підручних засобів збудували переправу, якою й було виведено основні сили української армії та всю полкову артилерію.

З «Історії війни козаків проти Польщі» секретаря французького посольства у Варшаві П. Шевальє (1663 р.)

…Дві тисячі козаків відступили на малий пагорб, замкнулися у своєму таборі і вирішили боротися, і як люди, що не мали більше надій на порятунок, хотіли дорого продати своє життя. Деякі з козаків, побачивши, що вони не втримаються перед величезною кількістю поляків, кинулися в річку, а інші на болото; в одному місці серед болота скупчилися триста козаків і хоробро оборонялися проти великого числа атакуючих, які натискали на них звідусіль; щоб довести своє зневажливе ставлення до життя, яке їм обіцяли дарувати [поляки], та до всього, що є найціннішим, крім життя, вони витягали зі своїх кишень та чересів усі свої гроші і кидали їх у воду. Нарешті, повністю оточені, вони майже всі загинули один за одним, [але] довелося із кожним з них вести бій…

? Як наведений уривок свідчить про настрій українського козацтва під час битви?

2 **Укладення Білоцерківського договору.** На кінець серпня 1651 р. Б. Хмельницькому вдалося зібрати 60-тисячну армію, до якої приєдналося 40-тисячне татарське військо. Українсько-татарська

армія розмістилася на добре укріплених позиціях під містом **Біла Церква**. Сюди з-під Берестечка прибуло 35-тисячне польське військо, очолюване **М. Потоцьким**. До нього приєдналися війська **Я. Радзивілла** (20 тис. осіб) і **М. Калиновського** (15 тис. осіб).

Бої **13—15 вересня** були невдалими для поляків і змусили Потоцького відмовитися від намагань провести битву й отаборитися. Через нестачу продовольства в польському таборі розпочалися голод і хвороби. Стали поширюватися чутки, що з Криму на допомогу Хмельницькому днями прибуде Іслам-Гірей з великим військом.

У цій ситуації поляки погодилися на пропозицію Б. Хмельницького розпочати мирні переговори, однак висунули умови, які перекреслювали більшість здобутків Національно-визвольної війни. Це викликало бунт «черні» в козацькому війську, який підтримала частина татар. Жорстоко придушивши його, гетьман погодився підписати договір на досить важких для Гетьманщини умовах.

■ Національно-визвольна війна українського народу (події 1651—1657 рр.)

Імовірно, він розумів слабкість свого війська, краща частина якого полягла під Берестечком, і значні втрати татар.

За **Білоцерківським договором** територія Гетьманщини обмежувалася Київським воєводством, а козацький реєстр скорочувався до 20 тис. осіб. Козаки мали право селитися тільки на державних землях Київського воєводства, а ті, хто залишився поза реєстром, знову йшли до своїх панів. Магнатам і шляхті поверталися їхні маєтки, а до Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація. Гетьман мав підпорядковуватися королю й коронному гетьману, позбавлявся права дипломатичних відносин з іншими державами й повинен був розірвати союз із Кримським ханством. Пани не мали права притягати своїх підданих до суду за участь у війні. Права і привілеї православної церкви зберігалися. Польським військам заборонялося розміщуватися на території Київського воєводства. Гетьман мав призначати генеральну старшину й полковників за згодою короля. Б. Хмельницький зберігав посаду гетьмана, але після його смерті право призначати та звільняти гетьмана переходило до короля.

Польська сторона вважала, що Білоцерківським договором вона остаточно приборкала Україну. Однак під час затвердження його умов сеймом Речі Посполитої виникла нездоланна перешкода: один із литовських шляхтичів своїм вето наклав заборону на прийняття рішення. Оскільки це було рівнозначно розірванню договору, Б. Хмельницький став вважати його недійсним.

3 **Битва під Батогом.** Поразка української армії під Берестечком стала приводом для молдавського господаря **Василя Лупу** відмовитися від союзу з Б. Хмельницьким (докладніше про відносини Гетьманщини з Молдавським князівством йтиметься в пункті 5). Гетьман направив свого сина **Тимоша** з військом, щоб відновити союз. Оскільки це не відповідало інтересам Речі Посполитої, польний гетьман М. Калиновський вирішив перешкодити цьому походу. Біля гори Батіг поблизу Ладижина на шляху українського війська М. Калиновський розташував укріплений табір із військами. Б. Хмельницький порадив йому не перешкоджати походу. М. Калиновський сприйняв це як виклик.

Із листа Б. Хмельницького до польного гетьмана М. Калиновського

…Не хочу таїти від вашої милості, що зухвалий мій син Тиміш зібрав кілька тисяч війська для того, щоб змусити до шлюбу дочку молдавського господаря. Застерігаю вас, ваша милість, аби ви відступили з військом до

польського кордону і звільнили волоське порубіжжя, яке займаєте; син мій за характером запальний і на вашій особі може зробити першу пробу свого воєнного щастя.

? **1.** Про що повідомляв польного гетьмана Б. Хмельницький? **2.** Чому, на вашу думку, М. Калиновський вважав зміст листа образою його гідності?

У середині травня 1652 р. Б. Хмельницький зі своїм сином Тимошем вирушив із Корсуня в напрямку Батога. Його військо складалося з 15 тис. козаків та 20 тис. татарської кінноти. В армії Калиновського налічувалося 35 тис. осіб, із яких лише 20 тисяч були вояками, а решта — слугами.

Вранці **22 травня 1652 р.**, прибувши під **Батіг** та оцінивши ситуацію, Б. Хмельницький з'ясував, що розміри польського табору значно перевищують кількість війська Калиновського. Він наказав атакувати табір з усіх боків, оскільки у противника не було можливості захищати весь табір одночасно. Атаки козаків і татар на табір тривали впродовж 22—23 травня й завершилися повним розгромом польської армії. У битві загинуло близько 10 тис. польських вояків і сам М. Калиновський.

Звістка про загибель польської армії під Батогом приголомшила уряд Речі Посполитої. Б. Хмельницький після здобутої перемоги став вимагати від Варшави поновлення Зборівської угоди.

4 **Облога Жванця.** У 1653 р., відновивши кількісний склад війська після поразки під Батогом, поляки продовжили боротьбу проти Гетьманщини. У лютому на Брацлавщину вторглася 12—14-тисячна польська армія під проводом **Стефана Чарнецького**, спустошуючи міста й села. Ворог дійшов до Умані. Однак тут підрозділи Чарнецького зазнали поразки від козацьких загонів І. Богуна й залишили межі Брацлавщини.

У травні 1653 р. Б. Хмельницький із 30 тис. козаків та 12—15 тис. татар вирушив з Умані в новий похід проти поляків. Однак гостра нестача продовольства, наростання невдоволення козаків грабунками татар, звістка про провал четвертого молдавського походу спричинили виступ козаків проти гетьмана в червні 1653 р. Як наслідок, уперше за роки війни похід Б. Хмельницького був зірваний.

У той самий час польська армія, очолювана королем Яном Казимиром, просуваючись українськими землями, восени 1653 р. дісталася Жванецького замку, що розташувався поряд із Хотином, і зупинилася там в укріпленому таборі. Її кількість разом зі слугами становила 60 тис. осіб.

У середині **жовтня 1653 р.** сюди прибули війська Б. Хмельницького та хана Іслам-Гірея. Розпочалася облога українсько-татарською армією польського табору. У підпорядкуванні гетьмана було близько 30—40 тис. козаків, приблизно такою ж була кількість татарської кінноти. На початок грудня в кільці облоги від голоду, холоду і хвороб загинуло близько 10 тис. осіб. Під тиском цих обставин поляки розпочали переговори про мир.

Посередником у переговорах між козаками й поляками знову виступив кримський хан. **5 грудня 1653 р.** поблизу міста **Кам'янця-Подільського** хан Іслам-Гірей та король Ян Казимир уклали в усній формі кримсько-польський договір. Умови **Кам'янецької угоди** передбачали припинення воєнних дій та згоду поляків виплатити кримському хану викуп (так звані «поминки»). Щодо визначення в договорі правового статусу Гетьманщини однозначної інформації немає. Одні джерела стверджують, що відновлювалися умови Зборівського договору, інші,— що козаки залишалися лише при своїх давніх (до початку війни) правах і привілеях.

Гетьман Б. Хмельницький, який не брав участі в укладенні договору, дізнавшись про його зміст, скликав Старшинську раду. На ній він заявив про необхідність повного розриву з Річчю Посполитою.

5 **Молдавські походи.** У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький та його син Тиміш у **1650, 1652** і **1653 рр.** здійснили чотири походи до Молдавського князівства, яке було союзником Речі Посполитої. Метою походів було ударемнити наміри поляків використати територію Молдавії як плацдарм для наступу на українські землі та домогтися якомога більшої політичної ізоляції Речі Посполитої. При цьому Хмельницький намагався схилити Молдавське князівство до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною та зміцнити її становище.

У **серпні-вересні 1650 р.** відбувся перший молдавський похід, очолюваний Б. Хмельницьким і татарським калга-султаном **Крим-Гіреєм.** Українсько-татарське військо (60 тис. козаків і 30 тис. татар) оволоділо столицею Молдови — містом Ясси. Молдавський господар Василь Лупу уклав договір, за яким вступав у союз із Б. Хмельницьким і відмовлявся допомагати Речі Посполитій. Гарантією цього союзу мав стати шлюб його доньки Розанди й сина гетьмана Тимоша.

Як ви вже знаєте, після поразки українського війська в битві під Берестечком В. Лупу розірвав угоду 1650 р. У **липні-серпні 1652 р.** Т. Хмельницький на чолі 35-тисячного козацько-татарського

■ Молдавський господар В. Лупу

■ Розанда Лупу. 1653 р.

■ Т. Хмельницький. Невідомий художник. Близько 1653 р.

війська вирушив до Ясс. Українсько-молдавський союз було поновлено, відбулося вінчання Тимоша та Розанди Лупу. У **квітні 1653 р.** В. Лупу внаслідок державного перевороту втратив престол і звернувся по допомогу до Б. Хмельницького. До Молдавії гетьман направив 8-тисячний загін козаків на чолі з Т. Хмельницьким. Після повернення влади В. Лупу умовив Тимоша на похід проти Валахії, який завершився поразкою та став приводом до створення антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії і Трансильванії.

У липні 1653 р. В. Лупу знову втратив владу, і до антиукраїнської коаліції приєдналося Молдавське князівство. Останній молдавський похід відбувся в **серпні-вересні 1653 р.** За наказом гетьмана Тиміш повів 6-тисячний козацький загін на допомогу В. Лупу. Однак похід завершився поразкою. Козаки опинилися в облозі в Сучавській фортеці. Тиміш був важко поранений і через кілька днів помер. За умовами почесної капітуляції козаки припинили опір, залишили Сучаву й повернулися додому.

6 **Внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.** На кінець 1653 р. становище Гетьманщини стало критичним. Цілі райони Правобережжя, де відбувалися воєнні дії, були спустошені. Десятки тисяч людей потрапили в полон до татар, загинули в боях, померли від голоду, епідемій холери й чуми. Протягом 1648—1653 рр. кількість населення України зменшилася на 30—40 %. Розгорталося масове переселення українців з охоплених війною територій на Лівобережжя, Слобожанщину, до Московії та Молдавії.

Поглиблювався занепад сільського господарства, ремесел, промислів і торгівлі, що унеможливлювало подальше ведення війни. У 1653 р. вперше від початку боротьби Б. Хмельницький не зміг набрати заплановану кількість вояків до своєї армії й зіткнувся з виступами невдоволених козаків. У рядах козаків натхнення й піднесення перших років війни поступалося місцем зневірі й розчаруванню.

Помітно погіршилося також зовнішньополітичне становище Гетьманщини. Воно ускладнилося через помилки, допущені гетьманом в оцінці співвідношення сил у Південно-Східній Європі. Спроби Б. Хмельницького установити династичні зв'язки з Молдавським князівством урешті-решт призвели до появи антиукраїнської коаліції Речі Посполитої, Валахії, Трансильванії та Молдавії.

Уряд Речі Посполитої не вважав війну з Гетьманщиною завершеною й готувався до її продовження. Внутрішньополітичні проблеми робили очевидним той факт, що перемогти в ній Україна зможе лише за допомогою сильних союзників. При цьому турецький султан і московський цар висловлювали принципову згоду надати захист і покровительство Гетьманщині.

Висновки. Битва під Берестечком стала гірким, але повчальним уроком для Б. Хмельницького. Подальші успіхи гетьмана (зокрема, блискуча перемога в битві під Батогом) продемонстрували велику волю й неабиякі організаторські здібності Б. Хмельницького.

- Завдяки молдавським походам Б. Хмельницький прагнув зміцнити становище своєї держави в тогочасній Європі.
- На кінець 1653 р. в Гетьманщині загострилися кризові явища, викликані тривалою війною. Вони ставили під сумнів можливість подальшої успішної боротьби з Річчю Посполитою та примушували Б. Хмельницького шукати допомоги в турецького султана або московського царя.

Запитання та завдання

1. Яким був кількісний склад армій супротивників у битві під Берестечком? **2.** Хто керував виведенням з оточення з-під Берестечка залишків української армії? **3.** Якою була кількість козацького реєстру за Білоцерківським договором? **4.** Якими були причини битви під Батогом? **5.** Укладенням якого договору завершилася облога Жванця? **6.** Скільки походів до Молдавії здійснили українські козаки? **7.** Якими були результати четвертого молдавського походу? **8.** Як змінилася кількість населення українських зе-

мель за роки Національно-визвольної війни? **9.** Які держави пропонували надати захист Гетьманщині в її війні проти Речі Посполитої?

10. Як відбувалася битва під Берестечком? **11.** Порівняйте умови Зборівського та Білоцерківського договорів. **12.** Охарактеризуйте причини й наслідки битви під Батогом. **13.** Як відбувалися воєнні дії в 1653 р.? **14.** Якими були причини здійснення й основні події молдавських походів? **15.** Чому внутрішньо- і зовнішньополітичне становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. вважають кризовим?

16. Прослідкуйте за картою атласу, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1651—1653 рр. **17.** Продовжте складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 119).

18. Влітку 1652 р. Б. Хмельницький запропонував королю Речі Посполитої визнати право Війська Запорозького на самостійне існування, застерігаючи, що інакше козаки будуть змушені «шукати собі іншого стороннього пана і чужої сили», які зможуть їх захистити. Чому, на вашу думку, гетьман звернувся з такою пропозицією до короля? Які можливості для обох сторін конфлікту вона відкривала?

§ 25. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: пояснювати, яким було місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи; визначати особливості зовнішньої політики Гетьманщини; характеризувати розвиток відносин між Українською державою й Московією в роки війни; аналізувати основні положення українсько-московського договору 1654 р.

1. Якими були особливості міжнародних відносин у Західній Європі на середину XVII ст.? **2.** Охарактеризуйте релігійну ситуацію в тогочасній Європі. **3.** Назвіть європейські країни, які належали до католицького та протестантського таборів.

1 Місце Гетьманщини в міжнародних відносинах тогочасної Європи.

Події, які з 1648 р. розгорталися на українських землях у складі Речі Посполитої, викликали велику зацікавленість урядів тогочасних країн Західної і Центральної Європи. Проте у Європі, де в рік початку Національно-визвольної війни українського народу завершилася перша загальноєвропейська Тридцятилітня війна,

визначальним залишався релігійний чинник. Саме тому ставлення до подій в Україні суттєво відрізнялося залежно від того, до якого табору — католицького або протестантського — належала держава.

Більшість держав католицького табору — Франція, Іспанське королівство, Австрійські Габсбурги, Папська держава, князівства Південної Німеччини — відразу взяла негативну позицію щодо національно-визвольної боротьби українського народу й підтримала свого союзника — Річ Посполиту. Особливо активно висловлювали своє несхвалення подій в Україні представники папського Рима. Так, папський нунцій у 1648—1652 рр. **Іоанн Торрес**, повідомляючи Рим про події в Україні й характеризуючи дії польських військ, писав, що це «наші перемоги» або «наші невдачі», а справу, за яку вів боротьбу на цих землях король Речі Посполитої, вважав справою католицької церкви.

Нунцій — представник папи римського при уряді якої-небудь держави.

Папа Римський **Інокентій X** закликав католицькі держави надати допомогу Речі Посполитій у боротьбі з українськими козаками й застерігав польський уряд від найменших поступок їм. Він надіслав королю й сейму Речі Посполитої такий різкий протест проти укладення Зборівської угоди, що Ян Казимир не наважувався оголосити цей документ сейму. Папа заспокоївся лише тоді, коли польський уряд пояснив йому, що Зборівська угода є вимушеним кроком і дотримуватися її Річ Посполита не збирається.

? Яку інформацію про місце Гетьманщини в міжнародних відносинах можна отримати за ілюстрацією?

■ Дари в Чигирині. Художник Т. Шевченко. XIX ст.

Австрійські Габсбурги, ослаблені Тридцятилітньою війною та протистоянням із протестантською Швецією, не мали можливості надати збройну допомогу Речі Посполитій, але дозволили їй набирати вояків-найманців у своїх володіннях.

Серед католицьких держав позитивним було ставлення до подій в Україні Венеціанської республіки, яка вбачала в українському козацтві вагому й корисну для себе антитурецьку силу. Після укладення Зборівської угоди венеціанці спробували створити антитурецький союз із козаками. Влітку 1650 р. із цією пропозицією до Б. Хмельницького прибуло венеціанське посольство **Альберто**

Віміни. Однак у тогочасній ситуації виступ козаків проти турецького султана був приреченим на невдачу, і гетьман відмовився.

Серед держав **протестантського табору** — Швеції, Англії, Нідерландів та князівств Північної Німеччини — переважало позитивне ставлення до боротьби українців проти Речі Посполитої. Вони були зацікавлені в ослабленні останньої як однієї з найбільших католицьких країн. Швеція внаслідок перемоги в Тридцятилітній війні набула великого впливу на європейську політику. Саме позиція Швеції перешкодила Австрійським Габсбургам надати збройну допомогу Речі Посполитій. Шведський уряд уважно стежив за подіями в Україні та стягував війська до польського кордону, розраховуючи вторгнутися в ослаблену війною країну. У 1655 р. Швеція розпочала війну з Річчю Посполитою, більшість армії якої брала участь у воєнних діях в Україні.

Скористатися послабленням Речі Посполитої зумів курфюрст бранденбурзький **Фрідріх Вільгельм**, який у цей час правив об'єднаною Бранденбурзько-Прусською державою. Пруссія була васалом короля Речі Посполитої. Він відмовився виконувати свої васальні обов'язки, виступати на боці короля у війнах і домігся звільнення Пруссії з-під польської залежності.

Найбільш приязне ставлення серед протестантських держав до подій в Україні спостерігалося в Англії. Лідер Англійської революції **Олівер Кромвель** вбачав у визвольній війні «козацького генерала» Б. Хмельницького проти католицької Речі Посполитої важливу ділянку загальноєвропейської боротьби з «латинниками» й «папістами».

Зберігся лист, написаний представниками англійського уряду Б. Хмельницькому в роки Національно-визвольної війни. Дехто з дослідників вважає, що його автором був О. Кромвель. У ньому гетьман титулувався як «генералісімус війська і стародавньої грецької релігії і церкви, володар усіх запорозьких козаків, страх і знищувач польської шляхти, завойовник фортець, викорінювач римських священиків, переслідувач язичників».

Автор листа висував ідею створення «великої антиримської, антигабсбурзької, антиконтрреформаційної коаліції» європейських країн, до якої, крім Англії, мали увійти Швеція, Московська держава й Гетьманщина.

2 **Зовнішня політика Гетьманщини.** У роки Національно-визвольної війни Б. Хмельницький здійснював активну зовнішньополітичну діяльність — листувався з урядами інших країн, відправляв послів до інших держав, приймав іноземні посольства тощо. Головне

завдання зовнішньої політики гетьмана полягало у створенні умов для успішного завершення війни з Річчю Посполитою та зміцненні становища Гетьманщини. При цьому Б. Хмельницькому необхідно було враховувати ситуацію навколо українських земель на середину XVII ст. Річ Посполита, Московська держава й Османська імперія не були зацікавлені у виникненні Гетьманщини, вважаючи, що це порушить рівновагу сил між ними, й одночасно мали власні претензії на українські землі.

■ Зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщини за часів Б. Хмельницького

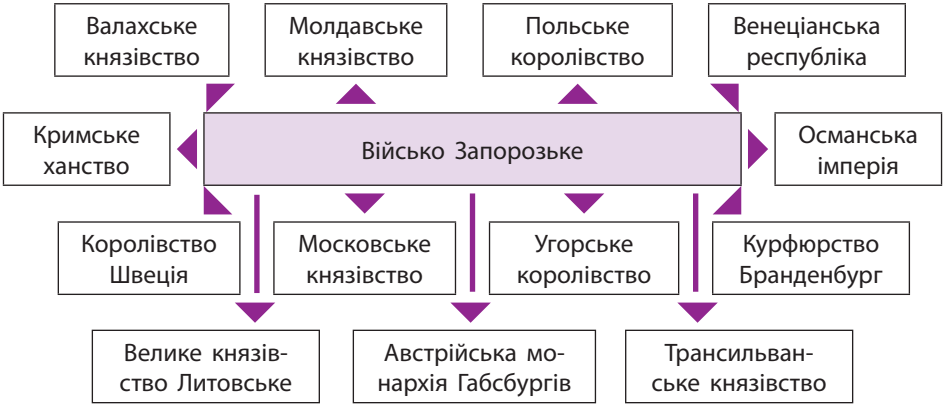

У зовнішній політиці Гетьманщини головними були кілька напрямків.

1) Отримання воєнної допомоги для ведення збройної боротьби з Річчю Посполитою. Із цією метою в роки війни гетьман уклав із Кримським ханством, Московською державою і Трансильванським князівством угоди про воєнну допомогу.

2) Ослаблення Речі Посполитої та намагання завадити будь-яким її спробам утворити антиукраїнські союзи. Так, під час зустрічі в Києві наприкінці 1648 р. з єрусалимським патріархом Паїсієм, що прямував до Москви, Б. Хмельницький докладав багато зусиль для розриву Поляновського миру (1634 р.) між Річчю Посполитою й Московською державою. Він просив Паїсія та свого спеціального посла, якого відправив із ним до Москви, зробити для цього все можливе. Гетьман також пропонував укласти союз проти Польщі шведському уряду й курфюрсту бранденбурзькому.

3) Пошуки держави-протектора (захисника) Гетьманщини. У роки війни Б. Хмельницький вів переговори про можливість

узяти Українську гетьманську державу під протекцію турецького султана або московського царя.

4) Зміцнення становища Гетьманщини як нової незалежної держави. Для реалізації цієї мети Б. Хмельницький приймав послів, укладав угоди, підтримував дипломатичне листування з іншими країнами, інформуючи про події в Україні. Він домігся від турецького султана укладення угоди, за якою українським купцям дозволялося вільно плавати Чорним морем і на 100 років звільнитися від сплати мита. Сучасники повідомляли, що в гетьманській резиденції в Чигирині одночасно перебували посли: австрійський, два шведські, два трансильванські, турецький, татарський, три молдавські, три валахські, польського короля, польської королеви, литовський і московський. Домогтися визнання іншими державами Гетьманщини та своєї влади Б. Хмельницький хотів шляхом одруження сина Тимоша з донькою В. Лупу із законної молдавської правлячої династії. Тим більше, що друга донька В. Лупу була одружена з литовським князем Радзивіллом. Завдяки цьому шлюбу гетьман також розраховував принаймні забезпечити нейтралітет Литви в його подальшій боротьбі з Польщею.

3 **Відносини між Українською державою та Московією.** Розпочавши війну з Річчю Посполитою, Б. Хмельницький розумів необхідність підтримання добрих відносин із Московською державою. По-перше, участь московської армії як союзниці поляків у їх боротьбі з українцями для останніх мала б катастрофічні наслідки. По-друге, у тогочасному світі надзвичайно важливе значення мала належність до однієї релігії. Українці разом із московитами належали до одного православного народу, тому очікували від братів по вірі допомоги у війні проти влади католицької Польщі. Унаслідок цього в українському суспільстві в роки Національно-визвольної війни поширювалися промосковські настрої.

■ Цар Олексій Михайлович

У 1648—1653 рр. гетьман Б. Хмельницький постійно підтримував зв'язки з правлячими колами Московської держави. Відразу після битви під Корсунем гетьман звернувся з листом до московського царя **Олексія Михайловича**. Хмельницький повідомив про перші перемоги козаків і спробував заручитися його підтримкою у війні з поляками. Проте союзниками Б. Хмельницького були кримські татари — вороги Московської

держави. Річ Посполиту й Московію поєднував Поляновський мирний договір (1634 р.), і московський уряд не хотів його порушувати.

На початку повстання на кордоні з Україною були зосереджені московські війська, які могли в разі прохання польського уряду рушити в наступ проти козаків. Після отримання московським урядом листа Б. Хмельницького запланований похід в Україну було скасовано.

30 грудня 1648 р. гетьман відправив до Москви посольство, очолюване полковником С. Мужиловським, із проханням надати військову допомогу та прийняти Військо Запорозьке у складі Чернігівського, Київського, Брацлавського, Подільського, Волинського воєводств і Мозирського повіту московським царем «під свою руку». Проте московський уряд через власну неготовність до війни з Польщею відмовився обговорювати питання щодо військової допомоги. Було заявлено, що лише після того як Б. Хмельницький і козаки самостійно звільняться з-під польської влади, вони можуть, якщо побажають, перейти в підданство до московського царя.

У наступні роки гетьман неодноразово повторював своє бажання прийняти протекцію московського царя, але той не поспішав давати відповідь та уважно спостерігав за ситуацією в Україні. У середині 1650 р. московський уряд звинуватив ослаблену війною з козаками Річ Посполиту в систематичних порушеннях Поляновського договору й розірвав його.

Сторінка з постанови Земського собору від 1 жовтня 1653 р.

Із серпня 1651 до травня 1653 р. в Москві майже безперервно працювали українські посольства, які за наказом гетьмана вели переговори, вимагаючи згоди на прийняття Гетьманщини під «государеву руку». У червні 1653 р. Б. Хмельницький попередив московську сторону, що в разі затягування переговорів прийме протекцію турецького султана.

1 жовтня 1653 р. на скликаному в Москві **Земському соборі** було ухвалено рішення «Військо Запорозьке з містами і з землями прийняти під государеву високу руку» та оголошено війну Речі Посполитій. Для реалізації цього рішення до Гетьманщини вирушило спеціальне московське посольство, очолюване боярином **Василем Бутурліним**.

4 **Українсько-московський договір 1654 р.** За розпорядженням Б. Хмельницького **8 січня 1654 р.** в **Переяславі** для вирішення питання про прийняття протекції московського царя було скликано військову раду. У ній брали участь старшина та представники всіх полків. Вислухавши промову гетьмана, рада підтримала його пропозицію перейти в підданство одновірного московського царя.

Гетьман, старшина й московські посли рушили до Успенської соборної церкви Переяслава. Б. Хмельницький планував, що там обидві сторони за європейською традицією складуть присягу. Однак Бутурлін заявив, що цар своїм підданим не присягає. Б. Хмельницький владнав конфлікт, заявивши, що Військо Запорозьке згодне скласти присягу.

Із промови Б. Хмельницького на раді в Переяславі 8 січня 1654 р.

…зібралися ми на раду явну всьому народові, щоб ви з нами обрали собі володаря з чотирьох, кого ви хочете. Перший є турецький цар, який багато разів через своїх послів закликав нас під своє володіння; другий — кримський хан; третій — польський король; четвертий є православний государ Великої Росії… Турецький цар це бусурман: всім вам відомо, якої біди зазнають наші браття, православні християни, греки, і в якому утиску вони від безбожних. Кримський хан також бусурман: ми його поневолі прийняли до дружби і якого нестерпного лиха ми зазнали! Яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові, які утиски від польських панів,— нікому з вас розповідати не треба: самі ви всі знаєте, що краще… собаку, ніж християнина, брата нашого, вони поважали. А православний християнський… цар східний є з нами одного благочестя грецького закону, однієї віри…

? Як гетьман пояснював народу обраний ним союз із московським царем?

Після ради в Переяславі московські посли вирушили до міст і містечок Гетьманщини, де, за їхніми даними, присягу склали 127 338 осіб. Водночас серед козацької старшини відмовилися присягати Іван Богун, Іван Сірко та деякі інші. Тривалий час не хотіли присягати козаки Запорозької Січі. Незадоволені прийняттям присяги були серед козаків Кропив'янського, Корсунського, Полтавського, Уманського і Брацлавського полків. Із «великою неохотою», небезпідставно побоюючись обмеження своїх прав, приймало присягу вище православне духовенство. Відмовлявся присягати київський митрополит Сильвестр Косов.

У лютому 1654 р. до Москви прибули українські посли й подали царю «Просительні статті про права всього малоросійського народу». Узгоджений у ході переговорів варіант угоди був оприлюднений

у **березні 1654 р.** й дістав назву **Березневі статті**, оригінал яких до наших днів не зберігся.

Згідно з досягнутими домовленостями цар обіцяв зберігати й ніколи не порушувати права та привілеї Війська Запорозького, надані польськими королями й великими князями литовськими. Установлювалася 60-тисячна кількість козацького реєстру. Податки мали збирати українські урядники й передавати їх до царської скарбниці. Гетьман і старшина обиралися козаками на раді. Гетьману дозволялося підтримувати відносини з іншими державами лише з відома царя. Відносини з польським королем і турецьким султаном заборонялися. Залишався давній поділ на стани, кожний із яких зберігав свої права і привілеї. Судитися українське населення мало на основі місцевих законів та звичаїв. Посади в адміністративному апараті заміщувалися представниками місцевого населення. Підтверджувалися права православного духовенства на маєтності, якими вони володіли.

Українська сторона визнавала за царем право тримати в Києві воєводу з військовою залогою й розташувати свої війська на кордоні з Річчю Посполитою. У разі нападів татар на українські землі передбачалася організація спільних українсько-московських

? Який момент Переяславської ради відображено на картині?

■ Переяславська рада (8 січня 1654 р.). Художники М. Дерегус, С. Рєпін, В. Савєнков

походів. Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Річчю Посполитою навесні 1654 р.

Історичне значення українсько-московської міждержавної угоди 1654 р. полягало в тому, що вона юридично закріпила відокремлення від Речі Посполитої Війська Запорозького та визнання московським царем його окремою державою. Березневі статті відкрили перед Україною можливість за допомогою Московської держави довести війну з Річчю Посполитою до перемоги і в той самий час зробили можливим майбутнє московське просування на українські землі.

Висновки. Утворення Української гетьманської держави стало помітною подією міжнародних відносин, що змінило рівновагу сил між державами Центрально-Східної Європи.

- Завдяки гнучкій зовнішній політиці Б. Хмельницького в роки війни Україна змогла сформувати та зберегти свою державність.
- Відносини з Московською державою мали важливе значення для Гетьманщини. Допомога московського уряду була необхідна гетьману, щоб довести до перемоги боротьбу за визволення з-під влади Речі Посполитої.
- Українсько-московська міждержавна угода 1654 р. юридично визначила перехід Гетьманщини під протекторат Московської держави.

Запитання та завдання

◆ **1.** Як сприймали Гетьманщину країни Європи, належні до католицького табору? **2.** Яка з країн протестантського табору найбільш приязно ставилася до України? **3.** Назвіть держави, із якими підтримувала зовнішньополітичні зв'язки Гетьманщина за часів Б. Хмельницького. **4.** Коли відбулася Переяславська рада? **5.** Що таке Березневі статті?

⅄ **6.** Охарактеризуйте ставлення католицьких держав Європи до Гетьманщини. **7.** Наведіть приклади прихильності до Гетьманщини протестантських держав. **8.** Охарактеризуйте основні напрямки зовнішньої політики Гетьманщини в роки війни. **9.** Як розвивалися в роки війни відносини між Гетьманщиною та Московією? **10.** Як відбулося оформлення протекторату Московської держави над Гетьманщиною?

✦ **11.** Складіть розгорнутий план за темою «Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин».

★ **12.** Оцінюючи українсько-московський договір 1654 р., історик О. Апанович зазначала, що він не був для України ні трагедією, ні ганьбою. Поясніть, як ви розумієте думку дослідниці.

§ 26. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр.

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** розповідати про перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр.; пояснювати, як і чому відбулася зміна зовнішньополітичної орієнтації Б. Хмельницького; характеризувати дії українського війська в Польщі в 1657 р.; давати оцінку Б. Хмельницькому як людині, політику й полководцю.

▶▶ **1.** Які перемоги були здобуті українською армією в 1652 р.? **2.** Яким було становище Гетьманщини на кінець 1653 р.? **3.** Назвіть причини прийняття Гетьманщиною протекторату московського царя.

1 **Воєнні дії в 1654—1655 рр.** У січні 1654 р. уряд Речі Посполитої, дізнавшись про події в Переяславі, став готуватися до нової великої війни. Московська держава розірвала дипломатичні відносини з Річчю Посполитою та вступила у війну з нею на боці Гетьманщини.

У **лютому 1654 р.** 20-тисячне польське військо вторглося на Поділля та Брацлавщину. Так, місто Немирів було взяте в облогу і знищене поляками, оскільки ніхто із жителів у полон не здався. Проте дійшовши до Брацлава й Умані, через опір населення та протидію козацьких військ на чолі з В. Томиленком та І. Богуном поляки були змушені відступити.

У той час головні воєнні дії розгорталися на території Білорусі та Смоленщини. На вимогу царя в травні 1654 р. Б. Хмельницький направив туди 18-тисячне козацьке військо, очолюване наказним гетьманом **Іваном Золотаренком**. Унаслідок успішних дій на кінець 1654 р. південь Білорусі та всю Смоленщину було звільнено від польсько-литовських військ.

Кримське ханство негативно поставилося до рішень Переяславської ради. Після того як Б. Хмельницький проігнорував вимогу Іслам-Гірея розірвати союз із Московією, татари пішли на союз із поляками, уклавши **10 липня 1654 р. «Вічний договір»**, що передбачав взаємну допомогу «проти будь-якого ворога».

У жовтні-листопаді 1654 р. 30-тисячне польське військо на чолі з коронним гетьманом Стефаном Потоцьким вступило на Поділля. Поляки діяли з надзвичайною жорстокістю, безжально знищуючи все населення.

На початку грудня 1654 р. в Україну вторглося та приєдналося до польської армії 20-тисячне військо татар на чолі з ханом

Менглі-Гіреєм. Болісно переживаючи спустошення поляками й татарами Поділля, Б. Хмельницький очікував на прибуття московських військ. 13 січня 1655 р. до нього приєдналися 10—12 тис. вояків воєводи Василія Шереметьєва. Гетьман із 40—42-тисячною українсько-московською армією прямував до Умані.

Вирішальна битва відбулася **19—21 січня 1655 р.** неподалік села **Охматів**. Противники билися посеред поля в лютий мороз, обидві сторони втратили до 30 тис. осіб. Ніхто з них не здобув переваги, але й не мав сил продовжувати воєнну кампанію. Просування польсько-татарського війська в глиб України було зупинено.

Намагаючись зруйнувати кримсько-польський союз, гетьман повідомив турецького султана, що згодний прийняти його протекцію. У відповідь султан **Мехмед IV** наказав кримському хану утримуватися від нападів на Гетьманщину. Становище Речі Посполитої ускладнилося. Українські війська наказного гетьмана І. Золотаренка захопили Мінськ, а пізніше разом із московськими полками — Вільно і Гродно. Із півночі на Польщу рушив шведський король **Карл X Густав**, що претендував на польську корону, і швидко здобув Варшаву та Краків.

Хмельницький вирішив скористатися сприятливою ситуацією та звільнити з-під польської влади західноукраїнські землі. 19 вересня українсько-московська армія взяла в облогу Львів. Пізніше вона захопила Ярослав, Люблін, Яворів, Янів та інші міста, вийшовши подекуди до Вісли і за Сян. Однак це не сподобалося шведському королю, який став вимагати від Б. Хмельницького зняти облогу Львова й відступити до Гетьманщини. До того ж гетьман дізнався, що кримський хан Мехмед-Гірей, порушивши заборону турецького султана, разом з ордою вдерся в Україну та просувається до Львова. У цих умовах наприкінці жовтня Б. Хмельницький наказав своєму війську відступати. Напередодні він зустрівся з послом польського короля й заявив про готовність укласти мир і надати допомогу в боротьбі з ворогами. В обмін на це гетьман пропонував полякам відмовитися від претензій на володіння «усім Руським князівством» та визнати входження до нього західноукраїнських земель, хоча, на думку гетьмана, польська шляхта на це ніколи не погодиться, а козаки не відступлять від своєї умови.

Карл X Густав. Художник С. Бурдон

Під час відступу українсько-московські війська були двічі атаковані татарами, але успішно відбили

напад. З огляду на це **12 листопада 1655 р.** під **Озерною** Мехмед-Гірей уклав угоду з Б. Хмельницьким про невтручання Кримського ханства в боротьбу Гетьманщини та Московії з Річчю Посполитою, відновлення українсько-татарської дружби та заборону татарам чинити напади на українські й московські землі.

2 **Віленське перемир'я. Зміна зовнішньополітичних орієнтирів Б. Хмельницького.** Суперечності, що загострювалися між Московською державою та Швецією через Прибалтику, призвели в травні 1656 р. до війни між ними. Воювати на два фронти для московського уряду було обтяжливо, і він погодився на пропозицію виснаженої війною Речі Посполитої про перемир'я. У **серпні-жовтні 1656 р.** у Вільні відбулися московсько-польські переговори, унаслідок яких було укладено **Віленське перемир'я**. За його умовами воєнні дії між Московською державою та Річчю Посполитою припинялися. Обидві держави домовлялися, що вестимуть спільні воєнні дії проти Швеції та не розпочинатимуть із нею переговорів про мир. Польські посли висунули пропозицію обрати царя Олексія Михайловича на престол Речі Посполитої після смерті Яна Казимира. Територія Гетьманщини визначалася за умовами Білоцерківського договору в межах Київського воєводства. У разі обрання царя королем Речі Посполитої Гетьманщина залишалася в її складі.

Відверте нехтування московською стороною інтересами Гетьманщини обурило гетьмана та старшину. В укладенні Віленського перемир'я вони вбачали порушення Березневих статей 1654 р. Б. Хмельницький активізував зусилля з укладення воєнно-політич-

■ Атака кавалерії. Художник Ю. Брандт

? Опишіть за наведеною ілюстрацією, як відбувалася атака кавалерії.

ного союзу зі Швецією та Трансильванією, спрямованого проти Речі Посполитої і Кримського ханства.

У **грудні 1656 р.** в угорському місті **Радноті** було підписано договір про союз між Швецією і Трансильванією. Розподіл території Речі Посполитої за його умовами передбачав перехід західноукраїнських земель до Трансильванії. Раднотський договір засвідчив, що трансильванський князь і шведський король, потребуючи допомоги Гетьманщини, водночас не хотіли її зміцнення за рахунок приєднання Західної України.

3 **Дії українського війська в Польщі 1657 р.** Наприкінці грудня 1656 р. Б. Хмельницький без відома московського уряду вирішив підтримати вторгнення в Польщу трансильванського князя **Дьєрдя II Ракоці**. Гетьман вислав йому на допомогу козацьке військо на чолі з наказним гетьманом **Антоном Ждановичем**, а згодом ще кілька полків під проводом І. Богуна. Загальна кількість українського війська сягала 18—20 тис. осіб.

i

Трансильванський князь швидким маршем пройшов Галичину. Під Перемишлем до нього приєдналося козацьке військо. Союзники взяли Краків і рушили на з'єднання з армією шведського короля. Після об'єднання за наполяганням Карла X Густава було вирішено завдати рішучого удару полякам. Союзники перейшли Віслу, захопили Замостя, Люблін і рушили на Варшаву. 9 червня місто було здобуто.

Однак у середині червня становище союзників погіршилося. У Польщі розгортався широкий визвольний рух. Після нападу Данії на Швецію Карл X Густав змушений був залишити Польщу. Польські війська вторглися до Трансильванії, а до Польщі як союзник прибув із великою ордою кримський хан. Охоплений панікою Дьєрдь II Ракоці розпочав переговори з польським командуванням і здався.

До козаків Ждановича в цей час прибув московський посланець і попередив, що вони воюють без згоди царя. До того ж серед них поширювалися чутки, що Б. Хмельницький тяжко хворий і доживає останні дні. Жданович, ураховуючи настрої козаків, наказав повертатися додому. Поразка українсько-трансильванського походу до Польщі стала важким ударом для хворого гетьмана.

4 **Б. Хмельницький як особистість, політик і полководець.** **27 липня 1657 р.** в Чигирині помер Б. Хмельницький. Поховали гетьмана в рідному хуторі Суботові в Іллінській церкві.

Б. Хмельницький небезпідставно вважається однією з найвизначніших постатей української історії. Незважаючи на всі

Смерть Б. Хмельницького. Художник Т. Шевченко. 1836 р.

прорахунки та помилки, допущені гетьманом, значення його діяльності важко переоцінити. Він був єдиним у вітчизняній історії загальнонаціональним лідером, який зміг підняти весь народ на боротьбу за незалежність. Життєвий шлях Б. Хмельницького був тісно переплетений із долями багатьох тисяч українців, сповнений блискучими перемогами й гіркими поразками, глибокими роздумами й важкими рішеннями, особистими втратами й здобутками.

Гетьман Б. Хмельницький очолив Національно-визвольну війну українського народу середини XVII ст., яка стала ключовою подією історії України XVI—XVII ст. Він виявив себе блискучим полководцем, створив боєздатну національну армію, одну з кращих у тогочасній Європі.

В умовах розгортання визвольної боротьби Б. Хмельницький висунув програму виборення незалежності козацької України як її кінцевої мети, навколо якої об'єдналися всі патріотичні сили. Завдяки гнучкій політиці Б. Хмельницького Гетьманщина змогла подолати чимало соціальних заворушень і не загинути у вирі громадянської війни. Однак складна історична ситуація та прорахунки гетьмана перешкодили йому втілити в життя свою програму створення українцями власної держави в етнічних межах їх проживання.

Гетьман організував дипломатичну службу, яка сприяла досягненню визнання Української гетьманської держави урядами інших країн. Сучасники вважали Б. Хмельницького одним із найкращих тогочасних дипломатів. Він вміло керував зовнішньою політикою Гетьманщини, знаходячи союзників для продовження боротьби й нейтралізуючи дії ворогів.

Висновки. Воєнна кампанія 1654—1655 рр. була дуже важкою для української армії. Її перебіг упевнив Б. Хмельницького в тому, що жоден із його союзників не бажає зміцнення Української гетьманської держави.

- Укладення польсько-московської Віленської угоди спонукало Б. Хмельницького до спроби змінити напрямок зовнішньої політики Гетьманщини.
- Поразка українсько-трансильванського походу 1657 р. унеможливила здійснення плану гетьмана об'єднати українські землі в межах однієї держави.
- Діяльність Б. Хмельницького та сформульована ним державна ідея мали велике значення для розвитку визвольних змагань українців упродовж наступних століть.

Запитання та завдання

1. Яким був результат битви під Охматовом? **2.** Що передбачала угода між Б. Хмельницьким і кримським ханом, укладена 12 листопада 1655 р. під Озерною? **3.** Якими були умови Віленського перемир'я? **4.** Які держави підписали Раднотський договір? **5.** Чому А. Жданович вирішив припинити похід до Польщі й повернутися додому? **6.** Де було поховано Б. Хмельницького?

7. Охарактеризуйте перебіг воєнних дій у 1654—1655 рр. **8.** Чому Б. Хмельницький вважав укладення Віленського перемир'я порушенням Московською державою українсько-московської угоди 1654 р.? **9.** У чому полягала зміна зовнішньополітичної орієнтації Хмельницького після Віленського перемир'я? **10.** Як відбувався похід української армії до Польщі в 1657 р.? **11.** Охарактеризуйте історичне значення діяльності Б. Хмельницького.

12. Прослідкуйте за картою атласу перебіг воєнних дій у 1654—1657 рр. **13.** Закінчіть складання таблиці «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» (с. 119).

14. Визначте, якими були досягнення та прорахунки Б. Хмельницького, здійснені ним у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Поясніть свою думку.

Практичне заняття. Богдан Хмельницький як політик і людина

1. Які факти з біографії Б. Хмельницького до початку війни відомі історикам? **2.** Наведіть факти, що свідчать про організаторський, дипломатичний і військовий таланти гетьмана.

Мета: сформувати уявлення про гетьмана Б. Хмельницького як людину та політика.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторіть матеріал підручника (§ 26, п. 4) та підготуйте есе* на тему «Моє ставлення до гетьмана Богдана Хмельницького як політика і людини».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть свої есе та презентуйте класу висновки, яких ви дійшли.
2. Поясніть, як ви розумієте наведені висловлювання українських істориків. Чи поділяєте ви їхню оцінку діяльності Б. Хмельницького? Обґрунтуйте свою точку зору.
   1) Великий рух народний, піднятий Хмельницьким, дав новий лад усій східній Україні-Гетьманщині. (*М. Грушевський*)
   2) Він... завдав аристократичному устрою Польщі такого удару, після якого цей устрій вже не міг триматися у моральній силі. (*М. Костомаров*)
   3) Хмельницький став керівником Визвольної війни завдяки тому, що здобув довір'я мас. Він ріс і жив серед козацтва, розумів його прагнення й інтереси. Народні маси зустріли Хмельницького з цілковитим довір'ям, розуміючи, що він є справжнім захисником їх інтересів. (*І. Крип'якевич*)
   4) Він поводився так, наче був монархом суверенної держави, й розвинув широку дипломатичну акцію на міжнародному полі для зміцнення свого становища. (*Д. Дорошенко*)
   5) Великий гетьман назавжди залишиться у пам'яті вдячного українського народу. Адже за його гетьманства українська земля вперше стала широко відома у світі, а до його резиденції в Чигирині звертали погляди володарі багатьох країн. (*В. Петровський, Л. Радченко, В. Семенченко*)
   6) Він уперше протягом XIV—XVII ст. спромігся спрямувати енергію народу на розбудову соборної держави і виборення незалежності, а також сформулював наріжні принципи державної ідеї, що стала знаменом визвольних змагань українців наступних століть. (*В. Смолій, В. Степанков*)
3. Ознайомтеся із точкою зору зарубіжних істориків щодо діяльності Б. Хмельницького і дайте відповіді на запитання.
   1) Польський історик Л. Кубаля порівнював Б. Хмельницького з вождем Англійської революції середини XVII ст. Олівером Кромвелем і стверджував, що, на відміну від останнього,

* Есе — твір із коротким викладом думок автора за певною проблемою в довільній формі.

гетьман «не мав у своєму розпорядженні вишколеної інтелігенції й засобів старої сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами — все це треба було створити... Він мусив добирати і вчити людей. Була то людина з кожного погляду надзвичайних вимірів, він переростав талановитих людей настільки, що переступав межі збагненного».
Порівняйте діяльність О. Кромвеля та Б. Хмельницького. Чи поділяєте ви наведену характеристику? Чому?

2) Американський історик П. Магочій у праці «Україна. Історія її народів» називає Б. Хмельницького центральною постаттю української історії XVII ст., звертаючи увагу на те, що Б. Хмельницькому вдалося встановити контроль над більшістю центральноукраїнських земель й управляти цією територією як незалежною державою. Наведіть факти, що доводять це твердження.

3) Історик з Єльського університету в США Г. Вернадський в біографії Б. Хмельницького писав: «Богдана можна назвати батьком модерної України. Звичайно, українська революція відбулася б і навіть без нього, але саме завдяки його вправному керівництву різні складники цього руху — політичні, соціальні, національні, релігійні — було об'єднано разом для створення чи радше відродження української нації. Хоча держава, яку він збудував, протривала не більше століття, самий лише факт її існування протягом цього часу дав великий поштовх українському національному духу». У чому вбачає дослідник значення діяльності Б. Хмельницького? Поясніть, як ви розумієте твердження автора, що гетьман є «батьком модерної України».

4. Зробіть висновки відповідно до мети заняття.

Наш край у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю.

1. Покажіть на карті населений пункт, у якому ви живете. На території якого району, області він розташований?

2. До якого історико-етнографічного регіону України він належить?

3. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою цього регіону напередодні Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.
4. Які населені пункти існували на той час у вашому регіоні? Порівняйте їх із тими, що існують сьогодні. Чи зазнали змін їхні назви, розміри?
5. Чи є у вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями першої половини XVII ст.? Наведіть їх і поясніть походження цих назв.

II. Соціально-економічне життя.

1. Що ви знаєте про господарське життя краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан торгівлі й ремесел?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
5. Що вам відомо про соціальне становище населення краю в цей період?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю напередодні війни середини XVII ст. та події війни на цій території.

III. Культурне й духовне життя.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю в середині XVII ст.?
2. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури другої половини XVII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне в культурному й духовному житті краю порівняно з іншими регіонами в цей період.
5. Пригадайте твори української літератури, де розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований. Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

IV. Воєнно-політичні події.

1. Чи відбувалися на території вашого краю й регіону воєнні дії в роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст.?
2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці буремні роки?

3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків — учасників Національно-визвольної війни.

Узагальнення знань за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»

1. Складіть перелік найважливіших битв Національно-визвольної війни. Порівняйте їхні наслідки та значення.
2. Які суспільно-політичні події Національно-визвольної війни ви вважаєте найважливішими? Обґрунтуйте свій вибір.
3. Поясніть значення понять і термінів: «Національно-визвольна війна», «Військо Запорозьке», «Гетьманщина», «гетьман», «генеральна старшина», «Генеральна військова рада», «Старшинська рада», «універсал», «полк», «сотня».
4. Який вплив на перебіг війни і розбудову Української козацької держави мала діяльність гетьмана Б. Хмельницького та його сподвижників? Наведіть факти, що підтверджують вашу думку.
5. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Які територіальні зміни спричинила Національно-визвольна війна? 2) Які українські землі входили до складу Української козацької держави за Зборівським і Білоцерківським договорами? 3) Покажіть напрямки воєнних походів української армії та місця найважливіших битв на різних етапах війни. 4) Покажіть столицю Української козацької держави та центри полків.
6. Охарактеризуйте зовнішню політику гетьмана Б. Хмельницького в роки Національно-визвольної війни. Обговоріть у парах і зробіть спільний висновок.
7. Проаналізуйте зміни в політичному та соціально-економічному становищі українців, спричинені Національно-визвольною війною. Обговоріть у групі.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.»

1. Яка подія вважається датою початку Національно-визвольної війни?
   А зруйнування Д. Чаплинським родинного хутора Б. Хмельницького

Б втеча Б. Хмельницького із в'язниці в Чигирині
В оволодіння Б. Хмельницьким без бою Запорозькою Січчю
Г обрання Б. Хмельницького гетьманом Війська Запорозького

2. Із яким кримським ханом у березні 1648 р. Б. Хмельницький уклав договір про воєнно-політичний союз?
А Гаджі-Гірей **Б** Девлет-Гірей
В Шагін-Гірей **Г** Іслам-Гірей

3. Коли відбулася битва під Пилявцями?
А 5—6 травня 1648 р. **Б** 16 травня 1648 р.
В 11—13 вересня 1648 р. **Г** 5—6 вересня 1649 р.

4. Яка кількість козацького реєстру встановлювалася за Зборівським договором?
А 20 тис. осіб **Б** 40 тис. осіб
В 60 тис. осіб **Г** 70 тис. осіб

5. Назвіть вищий орган влади в Гетьманщині з виконавчо-розпорядчими функціями.
А Загальна (Генеральна) військова рада
Б Генеральний уряд
В гетьман
Г Старшинська рада

6. Територію яких колишніх воєводств охоплювала Українська гетьманська держава за Зборівським договором?
А Київське, Подільське, Брацлавське воєводства
Б Київське, Чернігівське, Брацлавське воєводства
В Волинське, Чернігівське, Подільське воєводства
Г Руське, Київське, Волинське воєводства

7. Коли відбулася битва під Берестечком?
А 1—10 березня 1650 р.
Б 18—30 червня 1651 р.
В 22—23 травня 1652 р.
Г 11 жовтня — 5 грудня 1653 р.

8. Під час якого з молдавських походів української армії, здійснених у роки Національно-визвольної війни, загинув Т. Хмельницький?
А першого **Б** другого
В третього **Г** четвертого

9. Яка з наведених держав католицького табору позитивно ставилася до боротьби українців проти влади Речі Посполитої в роки Національно-визвольної війни?
А Французьке королівство **Б** Іспанське королівство
В Папська держава **Г** Венеціанська республіка

10. Яка кількість козацького реєстру встановлювалася відповідно до українсько-московських Березневих статей 1654 р.?

А 40 тис. осіб
Б 50 тис. осіб
В 60 тис. осіб
Г 70 тис. осіб

11. Із якою державою 10 липня 1654 р. уклав «Вічний договір» кримський хан?

А Московська держава
Б Річ Посполита
В Гетьманщина
Г Трансильванське князівство

12. Коли було укладено Віленське перемир'я між Річчю Посполитою та Московською державою?

А 1654 р. **Б** 1655 р. **В** 1656 р. **Г** 1657 р.

13. Установіть відповідність між історичними постатями та їхніми характеристиками.

1 В. Бутурлін
2 В. Шереметьєв
3 М. Потоцький
4 Д. Чаплинський

А Коронний гетьман Речі Посполитої, який керував польською армією в битвах на Жовтих Водах і під Корсунем
Б Московський воєвода, який у січні 1655 р. приєднався зі своїми військами до гетьмана
В Наказний гетьман, який у 1654—1655 рр. очолював козацьке угруповання, що діяло в Білорусі та на Смоленщині
Г Чигиринський підстароста, який напередодні війни захопив родинний хутір Б. Хмельницького Суботів
Д Боярин, який очолював московське посольство на раді в Переяславі в 1654 р.

14. Установіть хронологічну послідовність подій.

А Битва під Охматовом
Б Облога Жванця
В Загибель Т. Хмельницького під Сучавою
Г Укладання Віленського перемир'я

15. Землі яких колишніх воєводств, згідно з умовами Зборівського договору, складали територію Української козацької держави? (Виберіть три правильні відповіді.)

1 Київське воєводство
2 Подільське воєводство
3 Волинське воєводство
4 Брацлавське воєводство
5 Руське воєводство
6 Чернігівське воєводство
7 Белзьке воєводство

РОЗДІЛ IV. **УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НАПРИКІНЦІ 50-х рр. XVII — НА ПОЧАТКУ XVIII ст.**

§ 27. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманської держави. Андрусівське перемир'я

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** дати оцінку правління гетьмана І. Виговського, Андрусівського перемир'я; пояснити причини і наслідки українсько-московської війни 1658—1659 рр.; з'ясувати причини громадянської війни, що спалахнула в Україні та призвела до її розколу на Правобережну і Лівобережну Гетьманщину; пояснювати поняття і терміни «Гадяцька угода», «українсько-московська війна», «громадянська війна», «Руїна», «Правобережна Гетьманщина», «Лівобережна Гетьманщина», «Андрусівське перемир'я».

▶▶ **1.** У якому становищі перебувала Українська держава на момент смерті Б. Хмельницького? **2.** Якими були соціальні наслідки Національно-визвольної війни?

1 **Внутрішня і зовнішня політика І. Виговського. Гадяцька угода.** Політична та соціально-економічна ситуація в Україні після смерті Б. Хмельницького була вкрай складною. Поразка українсько-трансильванської воєнної кампанії 1657 р. проти Речі Посполитої негативно вплинула на морально-психологічний стан суспільства. До того ж загострилися українсько-московські відносини через нехтування царським урядом інтересами України. Тривала війна викликала різке погіршення матеріального становища селянства і козацтва. Чимало козаків, що не отримували плату за службу, зосередилися на Запорозькій Січі, яка перетворилася на осередок можливого соціального вибуху.

■ Гетьман І. Виговський

У середовищі козацької старшини сформувалися угруповання, що не поділяли принципу спадковості гетьманату та розгорнули боротьбу за владу. У протистоянні за гетьманську булаву найуспішніше діяв **Іван Виговський** (1657—1659 рр.), якого 15 вересня 1657 р. на Старшинській раді в Чигирині було обрано гетьманом до повноліття Юрія Хмельницького, а в жовтні

козацька рада в Корсуні призначила його вже повноправним гетьманом. Проте чимало козаків недолюблювали Виговського, називали «ляхом», дорікаючи йому за шляхетське походження.

Кошовий отаман Я. Барабаш

Ставши гетьманом, І. Виговський продовжував зовнішньополітичний курс Б. Хмельницького. Він підтримував союзницькі відносини зі Швецією і Трансильванією, Кримським ханством та Московською державою. Зміст своєї політики щодо Московії І. Виговський сформулював лаконічно: «Нехай Великоросія буде Великоросією, Україна — Україною, ми є військо непереможне». Звичайно, таке ставлення й така політика не могли сподобатися Москві.

На час обрання гетьманом Виговський уже був досвідченим державним діячем, однак припустився досить серйозних помилок у своїй соціально-економічній політиці. По-перше, гетьман усіляко підтримував козацьку старшину й шляхту, нехтуючи при цьому інтересами простих козаків, селян і міщан. По-друге, згубним для Української держави стало те, що для боротьби з антигетьманськими виступами Виговський шукав підтримки за кордоном.

Прорахунки гетьмана призвели до того, що із жовтня 1657 р. в Україні розпочалися козацькі заворушення, які очолили кошовий отаман запорожців **Яків Барабаш** та полтавський полковник **Мартин Пушкар.** Керівники повстанців звернулися до московського уряду, який офіційно в події в Україні не втручався, але підтримував відносини з повстанцями та надавав їм матеріальну допомогу.

Для придушення повстання Виговський вперше в історії України використав кримських татар і розплатився за їхню допомогу дозволом брати ясир із Полтавщини. Під час відчайдушних боїв, які відбувалися у травні-червні 1658 р. між прихильниками та противниками гетьмана, в Україні загинуло і було взято в ясир близько 50 тис. осіб, серед яких і керівники повстання. Фактично ці події започаткували період **громадянської війни.** В українській історії його також називають добою **Руїни.**

Громадянська війна — форма політичної боротьби, що являє собою збройну сутичку між класами, соціальними групами, націями задля досягнення повноти державної влади.

Руїна — термін, яким позначають процес занепаду й спустошення України під час громадянської війни, гострої боротьби старшини за владу й постійної агресії сусідніх держав.

Із листа полтавського полковника М. Пушкаря до царя Олексія Михайловича (19 лютого 1658 р.)

Перше, забувши страх Божий і присяжне вічне підданство вашій царській величності, государеві нашому, інших собі царів знайшли і вашу царської величності милість тільки через посланців своїх Іван Виговський загоджує і дійшов до того, що уже з ордами і з ляхами договорився і нині січня в 25 день, із-за Дунаю найманий люд затягши, волохів, сербів, і яничар, і козаків охочих взявши, і при тих найманих людях старших Івана Богуна, колишнього полковника брацлавського, і Івана Сербина, полковника над тими людьми іноземними, і Яцька Черкаса, жителя голтвянського, своїх помічників прислав був до міста Опішні на Ворсклу-ріку. І ми, почувши про Виговського неправду і зраду вашій величності, відповідно до присяги нашої вічної справедливої вашій царській величності, веліли те місто заперти і Полтаву, місто окраїнне вашої царської величності, через це ж заперли.

…Утрьох проти тих неприятелів пішли, і, коли ми стрінулися з ними в полі, то в скорому часі нас почали перемагати яничари… В той же час за щастям вашої царської величності перемогу над супостатом здобули і тих іновірних супостатів відігнали.

А нині Виговський з Грицьком Лісницьким, полковником Миргородським, і з помічниками своїми після тієї військової ради і від вашої царської величності начальників, таємно з Карач-беєм у Чигирині присягнув і з деякими мурзами, скупивши полк чигиринський, разом з ордою хоче воювати міста українські, які присягли вашій царській величності… І хотіли ми в місто Переяслав іти до ради посполитої… але Іван Виговський заступив з людьми іноземними, і ми не можемо пройти… Ми, бачачи ту зраду… таємно послали до ближнього окольничого і оружейного і намісника іжевського, до Богдана Матвійовича Хитрово з товаришами, про то сповіщаючи, щоб він обережний був і Виговському не вірив.

? **1.** Про які дії Виговського повідомляє царя полковник? Чому він кваліфікує їх як зраду? **2.** Чим пояснює Пушкар свій виступ проти Виговського? **3.** Які дії проти Виговського здійснює полтавський полковник? На чию допомогу він розраховує?

Основні причини виникнення Руїни:

- Загострення суперечок у середовищі української державної еліти.
- Виникнення гострих соціальних конфліктів.
- Охоплення значної частини народних мас і насамперед козацтва бунтівними настроями та небажанням підпорядковуватися будь-якій владі.
- Активне втручання у внутрішні справи і пряма агресія щодо Гетьманщини з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

Остаточно авторитет гетьмана підірвали його прагнення відновити союз із Річчю Посполитою. Починаючи з весни 1658 р. тривали переговори про умови повернення козацької України до складу Речі Посполитої. За результатами цих переговорів **16 вересня 1658 р.** на козацькій раді неподалік міста Гадяча було укладено українсько-польську угоду. Одним з авторів цієї угоди був **Юрій Немирич.**

Юрій Немирич народився в 1612 р., найімовірніше — у маєтку Черняхові на Житомирщині, у давній родині бояр Немиричів, що згадуються в київських актах від початку XVI ст. Юрій був старшим із шістьох дітей (трьох синів і трьох дочок). Початкову освіту за бажанням батька він здобув у Раковській соцініанській академії в Польщі, а в 1630—1633 рр., як на той час було заведено серед юнаків його суспільного статусу, здійснив освітню мандрівку за кордон. Він слухав лекції в університетах Лейдена, Амстердама, Оксфорда й Кембриджа. Завершуючи освіту в Сорбонні, талановитий юнак, якому пророкували велику наукову кар'єру, видав у Парижі власний твір, написаний латиною, під назвою «Розвідка про Московитську війну», який присвятив порівняльному аналізу політичного устрою Московської і польсько-литовської держав. Перу Немирича належить також ряд праць теологічно-протестантського змісту, зокрема виданий так само в Парижі латиномовний трактат «Опис і виклад духовного арсеналу християн», низка молитов і гімнів, складених для потреб соцініанських громад. Повернувшись додому, молодий освічений шляхтич почав вести звичний для свого кола спосіб життя, де почесними вважалися два заняття — війна та політика.

На початку Національно-визвольної війни Немирич воював на боці поляків. У 1655 р. він перейшов на бік трансильванського князя Дьєрдя II Ракоці, який підтримував протестантів, а в 1657 р. — на бік козаків. Одночасно прийняв православну віру.

Після смерті Б. Хмельницького Немирич став правою рукою І. Виговського у планах примирення України з Польщею через федеративний союз трьох держав. У серпні 1659 р. Немирич трагічно загинув.

За умовами **Гадяцької угоди:**

- Україна в межах Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств під назвою Руське князівство входила до складу Речі Посполитої як третя складова федерації — нарівні з Польським королівством і Великим князівством Литовським;
- Федерація об'єднувалася особою спільного короля, обраного представниками всіх трьох держав;
- на чолі Руського князівства був гетьман, якого затверджував король, обираючи із чотирьох кандидатів, що були представниками козацької старшини; гетьман обирався довічно;

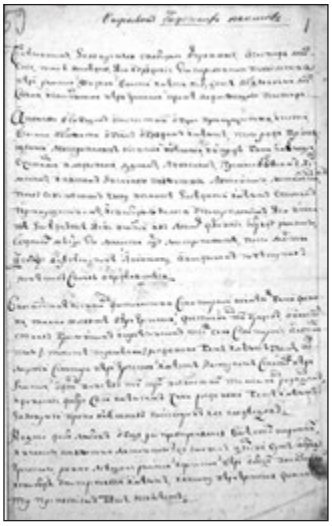

Сторінка Гадяцької угоди

- гетьману заборонялися будь-які зовнішньополітичні відносини з іншими державами;
- польські й литовські війська не мали права перебувати в Україні;
- реєстр мав становити 30 тис. осіб; гетьман мав право представляти королю щорічно по 100 козаків із кожного полку для надання їм шляхетської гідності;
- церковна унія мала бути скасована; водночас п'ять православних ієрархів отримували місце в сенаті;
- дозволялося заснувати в Руському князівстві дві академії й необмежену кількість гімназій, шкіл і друкарень.

Проте положення Гадяцької угоди не були втілені в життя. Хоча польський сейм і ратифікував її (крім пункту про скасування церковної унії), виконувати умови угоди поляки не збиралися. Гадяцькі пункти за всіх їхніх позитивних моментів спізнилися щонайменше років на сто. Після тривалої боротьби з поляками вони не сприймалися в українському суспільстві.

На думку сучасних українських істориків В. Смолія та В. Степанкова, «Гадяцький договір зводив нанівець суверенітет козацької України й істотно змінював її політичний лад… унеможливлював досягнення незалежності й соборності (лише частина українських земель входила до князівства), ліквідував соціально-економічні завоювання селян, міщан і нереєстрових козаків, його основні положення запізнилися щонайменше на 100 років». Проте існують й інші думки. Зокрема, історик В. Шевчук вважає, що «саме Гадяцький договір став вищою політичною ідеєю українців, які змагалися за свою державність і хотіли відстояти політичну суверенність України».

2 **Українсько-московська війна 1658—1659 рр. Конотопська битва.** Гадяцька угода стала приводом до відкритої агресії Московської держави. Восени 1658 р. розпочалася **українсько-московська війна**. Скориставшись існуючими в Україні суперечностями, Москва закликала український народ не підкорятися гетьману. Московська армія на чолі з воєводою Г. Ромодановським силою схиляла населення до підданства московському царю. Частина лівобережних козацьких полків перейшла на бік царя. Тим часом І. Виговський

розіслав європейським правителям лист-звернення, у якому повідомляв про розрив із Москвою та його причини.

На початку квітня 1659 р. московське військо на чолі з князем О. Трубецьким підійшло до Конотопа та взяло його в облогу. Місто захищали 4 тис. козаків на чолі з наказним гетьманом **Григорієм Гуляницьким.** Героїчна оборона дала змогу І. Виговському зібрати сили і разом із поляками й татарами рушити на допомогу обложеним.

8—9 липня 1659 р. під **Конотопом** відбулася вирішальна битва, у якій І. Виговський завдав нищівної поразки 100-тисячній московській армії. У битві поліг цвіт московської кінноти, переляканий цар навіть залишив Москву, боячись походу козаків на місто.

Конотопська битва розгорталася таким чином. Вранці 8 липня І. Виговський з українськими та польськими полками рушив до переправи через річку Куколка біля села Соснівка, що за 12 км від Конотопа. Тим часом татари й українська кіннота пішли в обхід Соснівки. Назустріч українському війську рушила добірна московська кіннота. У районі переправи зав'язалася запекла битва. Українські полки вдавано відступили, заманивши частину московської кінноти на протилежний берег річки. Тим часом у тил московського війська вдарила татарська й українська кіннота. У московитів почалася паніка, й вони кинулися тікати, але не багатьом це вдалося. У полон потрапили князі Семен Пожарський, Семен Львов та інші. Вночі О. Трубецькой дав наказ знімати облогу з міста та відступати. У цей момент із Конотопа вдарив Г. Гуляницький і захопив частину обозу московського війська. Згодом наспіли Виговський з Іслам-Гіреєм і завдали московитам ще більшої поразки; їх переслідували ще три доби. Вцілілим частинам московського війська вдалося дістатися Путивля.

Проте через гостру внутрішньополітичну ситуацію скористатися результатами перемоги гетьман не зміг. Рух проти влади Виговського охопив Лівобережжя й частково Правобережжя. До того ж в Україну знову посунули московські війська. У цей час гетьмана зі своїм військом залишив кримський хан, оскільки вінницький полковник І. Сірко разом із запорожцями здійснив військовий похід на Акерман.

Незадоволена політикою І. Виговського козацька старшина на чолі з І. Богуном об'єдналася навколо **Юрія Хмельницького** й висунула його на гетьманство. 21 вересня **1659 р.** відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом було обрано Ю. Хмельницького. Виговський врятувався втечею до поляків, але в 1664 р. його було звинувачено у змові проти Польщі й страчено.

■ Україна в 1657—1659 рр.

Із таємного донесення в Розрядний приказ Московської держави (літо 1659 р.)

…Довірився мені… полковник переяславський, що має [намір] на раду чорну вдарити, вибравши час, і тут скоро до князя Григорія Григоровича [Ромодановського] про це давати знати, щоб, знаючи про це, давав князь Ромодановський поміч. А ту раду з тієї причини хоче учинити, що бачить, як через Виговського сталося спустошення землі ордою і ляхами. І що від його царської величності відступивши без усякої важливої причини, Виговський хоче і всіх до свого умислу залучити…

Чув я… що пані гетьманова дорікає панові Виговському, мужеві своєму, кажучи, що «і сам пропадеш, і людей погубиш»; те ж і Антон Жданович в очі панові Виговському говорив…

Чув я… що говорив пан Виговський, як би, раз чи два побившись із військом московським, мир учинити.

…Вся чернь, як козаки, так і міщани ніжинські, хочуть під рукою його царської величності бути, тільки гетьманича Гуляницького через своїх людей всяко схиляла на бік задуму Виговського…

…Хан нібито Виговському переказав, що без нього… на государеві міста… не йде… Як тільки татари коней відгодують, а він… Ромни візьме, то вони підуть на Сейм-ріку на государеві міста разом.

? **1.** Яку інформацію про змову проти Виговського передає документ? **2.** Хто стоїть на чолі змовників? Які звинувачення він висуває проти Виговського? **3.** Що на основі документа можна сказати про становище Виговського та його оточення в цей час? Які свідчення слабкості позицій гетьмана містяться в документі?

3 **Гетьманство Ю. Хмельницького. Поділ українських земель на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину.** Ставши гетьманом, Ю. Хмельницький вирішив укласти мир із Москвою. Під час переговорів у Переяславі московські воєводи відхилили український проект і нав'язали новий договір на основі Березневих статей, що отримав назву **Переяславські статті 1659 р.** Згідно із договором:

- старшина була позбавлена права без дозволу царя переобирати гетьмана;
- гетьман втрачав право самостійно призначати, звільняти або засуджувати до страти старшину й полковників;
- московське військо, крім Києва, розміщувалося в Переяславі, Ніжині, Чернігові, Брацлаві та Умані;
- Київська митрополія підпорядковувалася московському патріарху (цю статтю пізніше було скасовано);
- українському уряду було заборонено підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами й організовувати військові походи без дозволу Москви.

Нові обмеження, що містилися у Переяславських статтях, викликали глибоке обурення в більшості козаків. У той самий час Річ Посполита та Московська держава готувалися до нової війни, щоб остаточно завершити боротьбу за українські землі. У воєнній кампанії 1660 р., вирішальна битва якої відбулася в районі міста Чуднова (тому її назвали **Чуднівська**), на Правобережній Україні польсько-татарська армія завдала поразки українсько-московській. Політичним наслідком цього став перехід Ю. Хмельницького на бік поляків і підписання **Слободищенського трактату 1660 р.** Його було укладено на основі Гадяцької угоди, але з деякими змінами:

- було вилучено статтю про Руське князівство;

■ Гетьман Ю. Хмельницький

Україна в 1659—1667 рр.

- гетьман був зобов'язаний надавати військову допомогу Речі Посполитій у її війнах з іншими державами;
- підтверджувалася заборона гетьману вести самостійну зовнішню політику;
- польській шляхті й магнатам поверталися всі маєтності на українських землях.

Підписання Слободищенського трактату призвело до політичного розколу українського суспільства. Якщо на Правобережжі козацька рада, що відбулася восени 1660 р. в Корсуні, схвалила його, то козаки деяких лівобережних полків відмовилися підтримати трактат й обрали своїм наказним гетьманом переяславського полковника **Якима Сомка**. Ю. Хмельницький за допомогою татар спробував відновити свою владу на Лівобережжі й усунути від влади Сомка. Проте це лише погіршило ситуацію: у травні 1661 р. майже

■ Гетьман П. Тетеря

все Лівобережжя визнало владу Москви. Наприкінці 1662 р., зневірившись у можливості об'єднати під своєю булавою всю Україну, Ю. Хмельницький зрікся гетьманства й постригся в ченці під ім'ям Гедеона.

У цей час остаточно склався поділ території України на Правобережну, яка визнавала польську владу, і Лівобережну, підвладну Московській державі. В обох частинах козацької держави в 1663 р. було встановлено окремі гетьманати: на Правобережжі в січні 1663 р. козацька рада в Чигирині обрала гетьманом **Павла Тетерю** (1663—1665 рр.), на Лівобережжі після короткого гетьманування Якима Сомка (1662 р.), якого не визнала Москва, 27 червня 1663 р. на Чорній раді в околицях міста Ніжина гетьманом обрали **Івана Брюховецького** (1663—1668 рр.).

Отже, у козацькій державі виникла глибока криза. Щоб об'єднати Україну, кожен гетьман покладався на силу.

■ Наслідки підписання Слободищенського трактату

Політичний розкол в українському суспільстві	
1660 р. Чорна рада (загальна рада) правобережного козацтва в Корсуні схвалила умови Слободищенського трактату	**1660 р.** Рада лівобережних козацьких полків, що проходила в Переяславі, відмовилася визнати Слободищенський трактат
▼	▼
Фактичний поділ території Гетьманщини на дві частини	
Правобережна Україна поверталася до складу Речі Посполитої	Лівобережна Україна визнавала залежність від московського царя
▼	▼
Політичне закріплення територіального поділу Української козацької держави виникненням двох окремих гетьманатів	
Січень 1663 р. Рада правобережного козацтва в Чигирині обрала П. Тетерю гетьманом Правобережжя	**Червень 1663 р.** Чорна рада в околицях Ніжина обрала І. Брюховецького гетьманом Лівобережжя
▼	▼
Українська козацька держава як єдиний суспільно-політичний організм припинила існування. На її території виникли два державні утворення з окремими урядами, військами, фінансами, політикою, причому обидва перебували у стані війни	

4 **Спроби об'єднати Правобережну і Лівобережну Гетьманщину. Андрусівське перемир'я 1667 р.** У жовтні 1663 р. на територію Лівобережної України вторглося польське військо на чолі з королем Яном Казимиром, татари та правобережні козацькі полки на чолі з П. Тетерею. Цей похід тривав до березня 1664 р. і зазнав цілковитої поразки.

Повернувшись із невдалого походу, польська шляхта завзято почала відновлювати шляхетські порядки на Правобережжі. У відповідь спалахнуло антипольське повстання. Новим гетьманом Правобережжя було обрано П. Дорошенка. Він зумів покінчити з безвладдям, що панувало в краї, відновити діяльність органів влади та зміцнити свою владу. Першочерговим завданням П. Дорошенко вважав об'єднання двох частин України.

Обрання гетьманом Лівобережжя кошового отамана Запорозької Січі І. Брюховецького відбулося перш за все завдяки московській підтримці. Іншим претендентом на булаву був Я. Сомко, який виступав за сильну гетьманську владу й засуджував свавільні дії московських воєвод в Україні. Москва вирішила зробити ставку на Брюховецького, який не приховував своїх відверто промосковських настроїв. Новообраний гетьман неодноразово висловлювався за ліквідацію гетьманату в Україні й перетворення її на князівство, очолюване московським царевичем Федором.

У листопаді 1663 р. новий гетьман підписав із представниками царського уряду **Батуринські статті**. Порівняно з попередніми вони містили п'ять нових пунктів:

- гетьманський уряд зобов'язувався безоплатно забезпечувати продуктами харчування московські гарнізони, розташовані в Україні;
- гетьманський уряд зобов'язувався здійснювати заходи для затримання й повернення московських втікачів (їх переховування каралося смертю);
- установлювалася заборона для українських купців у Московській державі продавати вино й тютюн, оскільки це завдавало збитків царській монополії на продаж цих товарів;
- заборонявся продаж хліба на Правобережну Україну й кримським татарам;
- необхідно було скласти перелік козаків, міщан і поселян та зазначити розміри їх земельних володінь.

■ Гетьман І. Брюховецький

У вересні 1665 р. І. Брюховецький першим з українських гетьманів здійснив візит до Москви, де

підписав нові статті, що значно посилювали залежність козацької України від царського уряду.

Згідно з **Московськими статтями:**

- українські землі й міста проголошувалися володіннями московського царя, а з їх населення (крім козаків) стягувалися до царської скарбниці податки;
- вибори гетьмана відбувалися в присутності московських представників, а гетьманські клейноди новообраний гетьман отримував від царя;
- дипломатичні відносини гетьмана з іншими державами заборонялися;
- київську митрополію мав очолити московський ставленик;
- гетьман позбавлявся права надавати українським містам самоврядування, відтепер це здійснював тільки цар;
- збільшувалася кількість московських гарнізонів, вони розміщувалися в усіх основних містах, а повноваження московських воєвод суттєво зростали (збирання податей із некозацького населення, хліба на утримання гарнізонів, податків із купців, грошових зборів із винних оренд тощо).

Сам І. Брюховецький за виявлену поступливість отримав від московського царя титул боярина та великі маєтки, навіть був одружений із московською бояринею.

У цей період також тривала війна між Московською державою та Річчю Посполитою. Виснаживши матеріальні й людські ресурси, обидві держави схилялися до примирення. Коли про початок переговорів довідався П. Дорошенко, він зрозумів, що розраховувати на допомогу Польщі в боротьбі проти Москви не варто. Тоді він за допомогою татар розгромив під **Браїловом** польське військо (19 грудня 1666 р.), тим самим не давши йому розміститися на Правобережжі.

У той самий час у результаті тривалих переговорів **30 січня 1667 р.** у селі **Андрусово**, що під Смоленськом, між Росією та Польщею було досягнуто угоди про перемир'я на 13,5 року. На підписання **Андрусівського перемир'я** не запросили ні лівобережного гетьмана І. Брюховецького, ні новообраного правобережного гетьмана П. Дорошенка, що вкотре засвідчувало ставлення Москви

Сторінка з Андрусівського договору між Московією і Річчю Посполитою

й Варшави до України. Згідно з умовами перемир'я закріплювався поділ України: Правобережна Україна (без Києва) відійшла до Польщі, а Лівобережжя та тимчасово Київ (на два роки) залишилися за Московією. Запорожжя мало визнавати владу обох держав.

Із літопису Григорія Грабянки

Гетьман Брюховецький повернувся з Москви… і привіз із собою воєвод великоросійських у всі начальні гради українські… а саме: в Гадяч, в Полтаву, в Миргород, в Лубни, в Прилуки, в Стародуб, в Новгород, в Глухів, в Батурин і інші; від тих же воєвод послані були в менші гради і належні їм повітові села прикажчики… А воєводи по всій Україні… наклали податок…

Того ж (1666) року, по весні, прислані були з Москви в усю Україну спищики, які всіх людей по градах і селах… переписавши, від усього… податок давати наклали.

Того ж року, восени, постали бунти на присланих воєвод за великі їх здирства і напасті і переписи.

? **1.** Що свідчить про розширення московського панування в Україні? **2.** Що викликало народне повстання проти царських воєвод?

Висновки. У період гетьманства І. Виговського через внутрішні й зовнішні чинники в Україні спалахнула громадянська війна.

- Укладена з поляками Гадяцька угода не знайшла підтримки в більшої частини населення, що стало головною причиною втрати І. Виговським гетьманської булави. Його авторитет навіть не врятувала перемога під Конотопом.
- Обрання гетьманом політично несамостійного Ю. Хмельницького не могло врятувати Україну від громадянської війни. Політичні хитання від Московії до Польщі зрештою призвели до усунення його від влади, а наступна боротьба за гетьманську булаву призвела до розколу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну.
- Річ Посполита й Московська держава, уклавши між собою Андрусівське перемир'я, юридично оформили поділ України. Андрусівське перемир'я завдало тяжкого удару по Українській державі. Воно стало гальмом на шляху політичного об'єднання Правобережжя й Лівобережжя та призвело до політичного занепаду козацької України.

Запитання та завдання

1. У результаті яких подій І. Виговський став гетьманом? **2.** Хто очолював антигетьманське повстання, яке було жорстоко придушене І. Виговським за

допомогою татар? **3.** Із якою державою І. Виговський підписав Гадяцьку угоду? **4.** Де відбулася вирішальна битва українсько-московської війни 1658—1659 рр.? **5.** Які договори та з якими державами були підписані за гетьманства Ю. Хмельницького? **6.** Коли стався поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну Гетьманщину та як це було закріплено?

7. Які прорахунки політики І. Виговського призвели до загострення соціально-політичного становища в Україні восени 1657 — взимку 1658 р.? **8.** Охарактеризуйте зміст Гадяцької угоди. У чому полягала відмінність цього документа від Зборівського договору 1649 р. і Березневих статей 1654 р.? Умови договорів із якими державами були більш прийнятними для України: із Московською державою чи Річчю Посполитою? Свою думку обґрунтуйте. **9.** Чому перемога під Конотопом не додала авторитету гетьману І. Виговському? **10.** Поясніть, у чому полягає недалекозорість політики Ю. Хмельницького. **11.** Чому похід польського короля Яна Казимира на Лівобережжя в 1663 р. зазнав поразки?

12. Прослідкуйте за картою в атласі перебіг воєнних дій українсько-московської війни 1658—1659 рр. **13.** Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Договори, укладені Україною із сусідніми державами». Питання для порівняння визначте самостійно.

14. Який рік слід вважати роком розколу Української держави на Лівобережну і Правобережну Гетьманщину: 1660, 1663 чи 1667? Обґрунтуйте свою відповідь.

§ 28—29. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповісти про гетьманство П. Дорошенка та його спроби об'єднати під гетьманською булавою всі українські землі; дізнатися про втручання у внутрішні справи України сусідніх держав; охарактеризувати запеклу боротьбу за Правобережжя; пояснювати поняття і терміни «сердюки», «протекторат», «компанійці».

1. Коли і в результаті яких подій відбувся розкол України на Лівобережну й Правобережну? **2.** Які держави прагнули заволодіти українськими землями?

1 **Гетьман П. Дорошенко. Возз'єднання України.** Ситуація, що склалася після підписання Андрусівського перемир'я, вимагала від українства згуртованості у відстоюванні власних інтересів. Для здійснення такого кроку потрібна була сильна особистість. Такою людиною став гетьман **Петро Дорошенко** (1665—1676 рр.).

Постать гетьмана **Петра Дорошенка** є найяскравішою серед провідників козацької держави тієї доби. Його навіть називали в народі «Сонцем Руїни». П. Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині в козацькій родині. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом Війська Запорозького (трагічно загинув), а батько — полковником за часів Б. Хмельницького. П. Дорошенко здобув добру освіту, знав латинську й польську мови. Героїчна смерть діда була для нього блискучим прикладом беззастережної відданості своєму народу. У неповні 30 років він став полковником Прилуцького полку, потім — Черкаського й Чигиринського полків у війську Б. Хмельницького. Деякий час він співпрацював із гетьманом І. Виговським, а потім і з Ю. Хмельницьким. Перебуваючи в Чигирині, він мав нагоду познайомитися з державними проблемами та виробити власний погляд на становище в Україні. А ставши гетьманом, дістав нагоду втілити своє бачення в життя.

Сердюки — наймане піхотне військо, яке набирав гетьман; становило його особисту гвардію. Військо складалося переважно з козаків, частково з волохів, сербів, поляків. Сердюцькі полки були ліквідовані в 1726 р.

Спочатку П. Дорошенко підпорядкував своїй владі все Правобережжя та за допомогою суворих заходів навів лад: відбудовувалися міста, відновлювалися господарство й органи влади. Було створено 20-тисячне військо **сердюків**. Проте для здійснення далекоглядних планів ресурсів Правобережжя було недостатньо. Війна, що точилася тут від 1648 р., забрала життя 65—70 % населення.

Для проведення об'єднавчої політики П. Дорошенко, як колись Б. Хмельницький, вирішив заручитися підтримкою Кримського ханства. Спочатку він намагався підкорити своїй владі Волинь, Західне Поділля, Галичину, що створило б базу для подальшої боротьби. Тут були значні людські ресурси, й ця територія відносно мало постраждала від бойових дій. Проте його **Західний похід** (вересень-жовтень 1667 р.) разом із татарами виявився невдалим. Татари не проминали нагоди брати ясир і грабувати, що викликало опір населення. Цим скористався польський коронний гетьман **Ян Собеський**, який вміло налагодив оборону.

Гетьман П. Дорошенко

Проте остаточно зірвав план П. Дорошенка похід харківського полку І. Сірка із запорожцями на Крим. У вирішальний момент (Я. Собеський перебував в облозі українсько-татарського війська в укріпленому таборі біля Підгайців) татари уклали мир із поляками та повернулися в Крим. П. Дорошенко був змушений

підписати з поляками **Підгаєцький договір** (1667 р.), згідно з яким визнавав підданство короля та дозволив польській шляхті повернутися до своїх маєтків.

Я. Собеський — гетьман, а від 1674 р. — король Речі Посполитої

Гетьман звернувся з пропозицією до московського царя прийняти його протекцію за умови об'єднання козацької України. Для Москви це означало розрив Андрусівського договору, на що вона не бажала йти через внутрішні негаразди: вирувало повстання С. Разіна (1667—1671 рр.).

У той самий час на Лівобережжі спалахнуло антимосковське повстання. У лютому 1668 р. Брюховецький, розчарований московським підданством, прагнучи втримати владу, оголосив про розрив із Москвою. Невдовзі з більшої частини Лівобережної України було вигнано царських воєвод. Спалахнуло повстання і на Слобожанщині, очолюване І. Сірком.

Такою ситуацією вирішив скористатися П. Дорошенко. Заручившись підтримкою лівобережної старшини та Кримського ханства, він у червні 1668 р. вступив на Лівобережжя. Козаки лівобережних полків убили І. Брюховецького та приєдналися до Дорошенка. На загальній козацькій раді П. Дорошенка обрали гетьманом усієї козацької України. Сподвижник гетьмана київський митрополит Й. Тухальський наказав згадувати в церквах Лівобережжя не царя, а «благочестивого і Богом даного гетьмана Петра». Це був беззаперечний успіх гетьмана, але такий розвиток подій не влаштовував сусідні держави.

Гетьман Д. Многогрішний

Тим часом польські підрозділи вдерлися на Брацлавщину. Для організації опору Польщі П. Дорошенко був змушений повернутися на Правобережжя, залишивши на Лівобережжі наказним гетьманом **Дем'яна Многогрішного**. Відбивши наступ поляків, Дорошенко опинився перед небезпекою нової міжусобиці. Запорожжя, яке підтримало Кримське ханство, проголосило гетьманом запорозького писаря **Петра Суховія** (1668—1669 рр.). Він визнав зверхність кримського хана над Україною. Два запеклі противники, Крим і Запорожжя, об'єдналися, проте кожен мав власну мету. Крим був обтяжений залежністю від Стамбула та прагнув знайти собі союзника, Запорожжя намагалося зберегти свою самостійність і вважало, що саме Січ повинна відігравати провідну роль в Україні.

Із розповіді козака Ф. Тихонова в Малоросійському приказі про становище в Україні (14 травня 1669 р.)

…Присилав, кажуть, до гетьмана лубенський полковник Пилип Плис… сповіщаючи… що він зо всім своїм Лубенським полком і з містами хочуть бути у великого государя, під його царської величності високою державною рукою… а Миргородський, кажуть, полк жде того ж, що вчинить Лубенський полк; а Гамалію, кажуть, Лубенського полку старшина, і козаки, і все поспільство полковником своїм мати не захотіли тому, що він, будучи, кажуть, у Корсуні на раді в Дорошенка, присягав турецькому султанові і султанський кафтан і лист, які до них прислані, цілував… а Гамалія хотів виступити проти полків гетьмана Дем'яна Ігнатова (Многогрішного), і полковник, кажуть, Михайло Кіяшко зі свого полку козаками під Ромном Гамалію побив і загнав у Ромен, і багатьох козаків його полку побили… полковник, кажуть, Гладкий, із запорозькою піхотою, яких прислав Дорошенко на цю сторону Дніпра для війни, а зимували в Березані, і він, кажуть, зо сім полком великому государеві присягу приніс… Суховієнко із запорожцями і татарами стоїть під Чорним лісом, від Чигирина в 30 верстах, а татар, кажуть, 40 тисяч, а хочуть прийти під Чигирин на Дорошенка і на інші міста тієї сторони Дніпра; а щоб їм, татарам, поставити тієї сторони гетьманом Суховія і міста всі привернути до себе, і тепер, кажуть, татари всі розсваволились і турецького султана не слухають, і дорошенкових посланців, яких він послав до турецького султана з листами, піймавши на дорозі, повісили.

? **1.** Які події описані в документі? **2.** За яких умов відбувалося приєднання Лівобережжя до Московської держави? Чи було воно одностайним? **3.** Як описуються наміри Суховія і поведінка союзних йому татар? **4.** Як, виходячи з документа, можна визначити становище Дорошенка?

2 **Міжусобна боротьба. Прийняття турецького протекторату (1668—1669 рр.).** Намагаючись уникнути міжусобиці та війни з Кримом, П. Дорошенко направив посольство до Стамбула із пропозиціями, на яких Україна погоджувалася прийняти **турецький протекторат.** Умови були такими: у межах держави мають перебувати всі українські землі від річки Вісли й міст Перемишль і Самбір на заході до Севська й Путивля на сході; населення звільнялося від сплати податків і данини; православна церква мала отримати автономію; туркам і татарам заборонялося в межах України руйнувати поселення, брати ясир, зводити мечеті тощо. На більшість із цих умов турецький султан Мехмед IV погодився.

На Лівобережжя тим часом рушило московське військо на чолі з князем Г. Ромодановським. Д. Многогрішний не витримав наступу та під тиском частини старшини і духовенства перейшов на

бік Москви, склавши присягу царю. У грудні **1668 р.** на Старшинській раді Чернігівського, Ніжинського й Стародубського полків він був проголошений гетьманом.

Із цієї ситуації скористався П. Суховій, який узяв під контроль південь Лівобережжя. Спалахнули бойові дії. Д. Многогрішний із московськими військами витіснив загони Суховія й татар, що його підтримували, на Правобережжя.

Протекторат — форма залежності однієї держави від іншої, більш сильної. Держава, що перебуває під протекторатом, користується певною автономією у внутрішніх справах, у той час як питання оборони, зовнішньої політики, а також найважливіші питання внутрішньої політики підлягають контролю з боку сильнішої сторони.

Компанійці — наймані підрозділи кінноти, які виконували переважно поліцейську функцію. Набиралися з козаків або з іноземців (волохів, сербів тощо). Від 20-х рр. XVIII ст. компанійці — це наближені до гетьмана особи, що мали певні привілеї.

На загальній козацькій раді в березні 1669 р. у Глухові під час обрання Д. Многогрішного гетьманом були ухвалені нові договірні статті з Москвою. Підписуючи **Глухівські статті**, царський уряд, наляканий розмахом антимосковських настроїв, пішов на деякі поступки. Зокрема, московські воєводи мали перебувати лише в п'яти містах (Київ, Переяслав, Ніжин, Чернігів, Остер), а їхні функції обмежувалися лише військовими справами. Збір податків із місцевого населення переходив до гетьманських урядників. Гетьману, як і раніше, заборонялося вести зовнішньополітичні справи, але його представникам дозволялося бути присутніми на посольських з'їздах, де вирішувалися питання, пов'язані з козацькою Україною. Гетьман отримав право на створення найманого кінного війська **компанійців** кількістю 1 тис. осіб. На них покладалися функції підтримання порядку. Окрема стаття передбачала повернення в Україну гармат, дзвонів, срібних речей і книг, захоплених Г. Ромодановським. Перехід селян у козаки обмежувався. Українцям заборонялося торгувати тютюном і горілкою в московських містах.

Гетьман переніс свою резиденцію із Гадяча до Батурина. Для охорони він узяв ще тисячу московських стрільців. Відтоді московські війська завжди були прикомандировані до резиденції лівобережного гетьмана.

На той час повернулося посольство зі Стамбула. У березні П. Дорошенко провів у **Корсуні** розширену Старшинську раду, у якій взяли участь представники Лівобережжя та Запорожжя. Вона ухвалила прийняти

■ Турецький султан Мехмед IV

Гетьман М. Ханенко

протекторат Туреччини (без складання присяги султану) та підтвердила довічне право гетьманства П. Дорошенка по обидва боки Дніпра. Проти такого рішення виступили запорожці, частина городового козацтва, селяни та міщани, у свідомості яких Туреччина лишалася запеклим ворогом.

У травні запорожці знову проголосили П. Суховія гетьманом, на бік якого перейшли козаки Корсунського й Уманського полків. Розгорнулися запеклі бої, у яких П. Суховій зазнав поразки. У серпні частина козаків проголосила гетьманом уманського полковника **Михайла Ханенка** (1699—1670 рр.), якого підтримала Польща, і збройне протистояння продовжилося. Суховій став генеральним писарем в уряді новообраного гетьмана.

У вересні 1670 р. М. Ханенко підписав **Острозькі статті**, за якими козаки поверталися в підданство до польського короля та відмовлялися від будь-яких зносин з іншими державами. Натомість козаки зберігали давні вольності, проголошувалася «безпека, вольності і повага на вічні часи» до православного духовенства.

Три підходи до вирішення питання про майбутнє Гетьманщини (угоди, укладені правобережною і лівобережною козацькою старшиною у 1669 і 1670 рр.)

Правобережна Гетьманщина		Лівобережна Гетьманщина
Острозькі статті 1670 р., укладені гетьманом М. Ханенком з Річчю Посполитою	Корсунські статті 1669 р., укладені гетьманом П. Дорошенком з Османською імперією	Глухівські статті 1669 р., укладені гетьманом Д. Многогрішним із Московською державою

Із «реляції» львівського єпископа Йосипа Шумлянського (березень 1671 р.)

П. Дорошенко дуже зміцнився, абсолютно у них панує й користується всенародною любов'ю. Перебуваючи там [у Чигирині]… а також під час повернення, не чув про нього жодного поганого слова. Ці люди не хлопи, а самостійний народ. Зникли вже там грубіянство, тиранство, пияцтво й інші варварства. Наради з Тукальським проводить уночі або вранці. Достатки, пишність помітні — усе це не як у козацького гетьмана, а як у найбільшого польського пана.

? **1.** Як описує єпископ становище на Правобережжі? На що він звертає увагу? **2.** Яку оцінку дає П. Дорошенку єпископ?

3 **Усунення від влади гетьмана Д. Многогрішного. Конотопські статті 1672 р.** Невдовзі після підписання Глухівських статей лівобережний гетьман узяв курс на відновлення прав козацької України часів Б. Хмельницького й перестав узгоджувати свою політику з Москвою. Він відновив зв'язки з П. Дорошенком і став надавати йому військову допомогу, позбавив посад багатьох промосковськи налаштованих старшин. У 1672 р. саме ці старшини сфабрикували справу про «зраду» гетьмана, змовившись із московськими стрільцями, заарештували Многогрішного та його соратників і відправили до Москви. Після катувань Д. Многогрішного засудили до страти, яку останньої хвилини замінили на заслання до Сибіру.

Новим гетьманом Лівобережжя призначили лояльно налаштованого до Москви **Івана Самойловича** (1672—1687 рр.). При його обранні було ухвалено **Конотопські статті**, які здебільшого повторювали Глухівські статті 1669 р., але містили й нові обмеження влади гетьмана:

- гетьман не мав права звільняти з посад і судити старшину без ради з усією старшиною;
- гетьману заборонялося без царського указу та згоди Старшинської ради писати до іноземних государів й особливо до гетьмана П. Дорошенка;
- положення про необхідність присутності представників гетьмана на з'їзді послів при обговоренні справ, що стосувалися України, були вилучені.

4 **Боротьба за Правобережжя.** Наприкінці 60-х рр. XVII ст. ситуація на Правобережжі була дуже складною. До міжусобної боротьби додалося військове суперництво за цей регіон Польщі, Московії та Туреччини.

Польський уряд визнав правобережним гетьманом М. Ханенка та влітку 1671 р. розпочав воєнні дії проти П. Дорошенка. Восени коронний гетьман Я. Собеський захопив Брацлавщину. У 1672 р. на боці П. Дорошенка виступила Туреччина. Вона вимагала від Польщі передати їй Західне Поділля з Кам'янцем-Подільським. Найстрашнішим було те, що українці брали участь у цьому протистоянні з обох боків, нищачи одне одного у братовбивчій війні.

У липні 1672 р. турецьке військо на чолі із султаном розташувалося під Хотином. Тим часом П. Дорошенко вів успішні дії проти

М. Ханенка й поляків на Брацлавщині. Невдовзі він з'єднався із силами турків. Об'єднане військо взяло в облогу Кам'янець-Подільський і після штурму здобуло його. Далі об'єднане військо підійшло до Львова.

Отримані поразки змусили поляків підписати в **жовтні 1672 р.** у **Бучачі** угоду з Османською імперією. За **Бучацьким мирним договором** Річ Посполита визнавала існування Української козацької держави під протекторатом турецького султана в межах Брацлавщини та Південної Київщини. Західне Поділля переходило під владу Туреччини, а решта Правобережжя (Північна Київщина) залишалася під польською владою. Польща зобов'язувалася сплачувати данину. Бучацький мир засвідчив помилковість політики П. Дорошенка, який у боротьбі за об'єднання України розраховував на підтримку Туреччини.

Польський сейм відмовився ухвалити Бучацький мир, і війна продовжилася. Восени 1673 р. польське військо на чолі з Я. Собеським розгромило турецьку армію під Хотином. Проте Ян III Собеський, проголошений королем Речі Посполитої, не поспішав із вирішенням долі українських земель, зосередившись на європейських справах. У **1676 р.** він уклав **Журавненський мирний договір**, за яким Польща визнавала за Туреччиною Поділля, а за гетьманом П. Дорошенком — більшу частину Правобережжя, крім Білоцерківського й Паволоцького полків. Натомість скасовувалася щорічна данина Туреччині. Проте й цей договір не був схвалений сеймом, і згодом бойові дії відновилися.

Московська держава сприйняла Бучацький договір як відмову Речі Посполитої від Правобережної України й наприкінці 1673 р. розпочала воєнні дії проти П. Дорошенка. До початку березня 1674 р. 70-тисячне українсько-московське військо захопило основні міста Правобережжя. На Старшинській раді в Переяславі 17 березня 1674 р. І. Самойловича проголосили гетьманом «**обох боків Дніпра**».

Однак об'єднання всієї України під однією булавою не було тривалим. Турки й татари, які прийшли на допомогу П. Дорошенку, змусили українсько-московське військо відступити на Лівобережжя. Турецькі загони руйнували церкви, вимагали сплати данини, грабували й забирали в полон населення. До того ж Брацлавщину знову захопили поляки. П. Дорошенко опинився в скрутному становищі. Його влада поширювалася лише на Чигирин та околиці міста. Тоді він вирішив відмовитися від турецького протекторату

й визнати владу московського царя. Дорошенко присягнув йому перед кошовим отаманом І. Сірком, а той доповів про це І. Самойловичу. Оскільки Запорожжя не приймало законності гетьманства Самойловича, з'явилася надія навесні 1676 р. скликати Генеральну раду для обрання гетьмана всієї України. Проте московський уряд не визнав цей акт присяги й вимагав присягнути повторно. У вересні 1676 р., коли московська армія оточила Чигирин, П. Дорошенко, щоб уникнути кровопролиття, поклав перед брамою булаву та склав присягу царю.

Зі зреченням гетьмана П. Дорошенка, на думку деяких істориків, завершився останній етап Української національної революції, що почалася 1648 р.

5 **Гетьманство І. Самойловича.** Гетьманування І. Самойловича тривало 15 років. Він намагався возз'єднати козацьку Україну силою, спираючись на московські війська. Проте за прихильність Москви він платив новими поступками царській владі. Так, він сприяв підпорядкуванню Київської православної митрополії Московському патріархату в 1686 р.

Щоб виснажити своїх противників, Самойлович руйнував правобережні міста й села, а їхнє населення примушував переселятися на лівий берег Дніпра (**«Великий згін»** 1678—1679 рр.). Проте приєднати Правобережжя І. Самойлович так і не зміг, оскільки в боротьбі за нього стикалися інтереси Речі Посполитої, Московської держави й Османської імперії.

Рішучими заходами гетьман протидіяв спробам Запорозької Січі відігравати роль самостійної політичної сили. Гетьман, по суті, поклав край скликанню загальних козацьких рад і називав себе «верховним володарем і господарем вітчизни». І. Самойлович започаткував інститут **«бунчукових товаришів»**, до якого належали діти старшини, які з юнацьких років, перебуваючи в оточенні гетьмана, готувалися в майбутньому обійняти керівні посади. Гетьман сприяв становленню старшинського землеволодіння.

Гетьман І. Самойлович

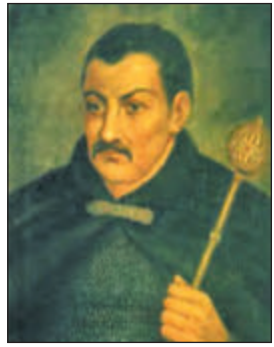

Прагнення І. Самойловича одноосібної влади, тяжіння до запровадження монархічної форми правління в Україні непокоїли царський уряд. Серед лівобережної старшини було чимало незадоволених жадобою та здирництвом гетьмана. Саме за доносом старшини, що

нібито І. Самойлович збирається зрадити царя, його й було усунуто з посади. Новим гетьманом став **Іван Мазепа** (1687—1709 рр.).

Історик Д. Дорошенко про І. Самойловича

Гетьман був, безперечно, українським патріотом і мріяв про якнайбільшу самостійність України, був добрим політиком і адміністратором, але занадто честолюбною людиною, яка не вміла й не хотіла жертвувати інтересами особистої кар'єри для загального добра.

? На які сильні й слабкі риси І. Самойловича вказує історик?

6 **Повернення до влади на Правобережжі Ю. Хмельницького. Чигиринські походи турецької армії.** Після зречення гетьманства П. Дорошенком турецький уряд за допомогою Ю. Хмельницького спробував утримати під своїм протекторатом Правобережжя. У 1677 р. султан Мехмед IV вручив йому булаву з гучним титулом «князя Сарматії та України, володаря Війська Запорозького». Навесні 1677 р. разом із турецькою армією Ю. Хмельницький з'явився в Україні. Проте населення з недовірою поставилося до його закликів підкоритися туркам і не виявило готовності йти за новим гетьманом.

На початку серпня 1677 р. відбувся перший **Чигиринський похід.** 100-тисячне турецько-татарське військо разом із загоном прибічників Ю. Хмельницького підійшло до Чигирина та взяло його в облогу. Спроби Ю. Хмельницького схилити козаків на свій бік були марними. Штурм міста теж виявився невдалим. Після того як на допомогу гарнізону Чигирина прибуло 57-тисячне українсько-московське військо, очолюване князем Г. Ромодановським і гетьманом І. Самойловичем, турки змушені були зняти облогу й відійти.

Із «Літопису Самійла Величка» про перший Чигиринський похід турецько-татарського війська (1677 р.)

Тоді наступили на Україні від турчина замість Божої благодаті і бажаної тиші… остаточне і всеконечне розорення й запустіння. А турчин після Кам'янецької, Хотинської, Ладижано-уманської війни відпочивав тільки один рік і відразу замислив через свою гординю постати війною для всеконечного захоплення чи розорення тогобічної козако-руської малоросійської України, маючи до того дві причини. Одну проти великого російського государя, що звелів добувати в Чигирині Дорошенка, його турецького союзника, другу проти Чигирина, що, відкинувши його союз і протекцію, схилився під високу руку православного російського монарха.

Отож він постановив у своїй думі спершу розорити війною Чигирин, а потім за одним заходом учинити те саме й богоспасенному місту Києву… виставивши в полі під Константинополем свою Махметову хоругву на війну, свиснув грізним своїм наказом на обидва далеко розлеглі пропонтійські береги, закликаючи під ту хоругву своє зміїне кодло магометан. А коли їх, кінних і піших, зібралося під ту хоругву величезне число, тоді він, придавши їм багато гармат, можчирів, бомб і великих муроломних картарів, також порохів і різних куль превеликий достаток, узапасив до того їх усіляким достатнім провіантом і численними грошовими мільйонами і наказав їм повезти від Візантії на Україну під Чигирин, а тоді під Київ. На чолі всіх тих військ він виправив при найвищому своєму вейзирі Ібраїма-сагран-пашу трапезонтського з товаришами… приверстано було до них в допомогу на власне злоумисля і розстригу-венжика козацького Юрія Хмельниченка.

? **1.** Як літопис характеризує наміри турків? Чим їхне вторгнення загрожувало Україні? **2.** Які причини турецької агресії виділяються в документі? **3.** Як у документі характеризуються приготування турків до війни? Хто стояв на чолі війська?

У липні 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія знову увірвалася в Україну та вдруге спробувала захопити Чигирин. На допомогу обложеним прибули московське й козацьке війська загальною кількістю 120 тис. осіб. Зрештою турки за допомогою підкопів підірвали вал та увірвалися в нижнє місто. Козаки відступили до фортеці. Московське військо відмовилося прийти на допомогу. Цар вважав, що, віддавши туркам Чигирин, він збереже за собою Лівобережжя.

Турки вщент зруйнували місто. Проте виснажені тривалою облогою, вони вже не змогли продовжити наступ і повернулися до Молдавії. Другий Чигиринський похід, як і перший, завершився невдачею. Захопити все Правобережжя турки не змогли. Водночас для українців знищення козацької столиці стало болючою втратою.

■ Чигиринські походи 1677, 1678 рр.

Передумови		
Прагнення турецького уряду зберегти свій вплив в Україні після зречення П. Дорошенком гетьманства в 1676 р.	Повернення турецьким султаном із константинопольського монастиря Ю. Хмельницького і проголошення його гетьманом і князем малоросійської України	Ю. Хмельницький із невеликим загоном з'явився на Поділлі, закликав визнати його владу і повернутися під протекторат турецького султана

Наслідки походів		
Було зруйновано гетьманську столицю Чигирин	Османська імперія назавжди припинила завойовницькі походи в Україну	Уся влада на Правобережжі від Брацлавщини до Чигирина до 1681 р. перейшла до рук Ю. Хмельницького

Висновки. П. Дорошенко, ставши гетьманом Правобережжя, повів рішучу боротьбу за возз'єднання Української козацької держави. Однак цей успіх був нетривалим.

- Сусідні держави не були зацікавлені в сильній Українській державі. До того ж її єдність підривала боротьба старшинських угруповань за владу. Це призвело до панування в Україні кількох гетьманів одночасно.
- Ні спроби П. Дорошенка за допомогою турецького протекторату, ні намагання І. Самойловича за сприяння Московії відновити єдність України не мали успіху.

Запитання та завдання

◆ **1.** У результаті яких подій П. Дорошенко став гетьманом? **2.** У якому році гетьману П. Дорошенку вдалося об'єднати Українську козацьку державу під своєю владою? **3.** Із яким гетьманом Москва уклала Глухівські статті? **4.** Між якими державами було укладено Бучацький мир? **5.** Скільки відбулося Чигиринських походів турецької армії? **6.** У якому році та за яких обставин П. Дорошенко склав гетьманську булаву? **7.** Коли і на яких умовах була припинена боротьба між Туреччиною та Московією за Правобережну Україну?

⅄ **8.** Якою була мета політики гетьмана П. Дорошенка? Чи досяг він її? **9.** Чому частина селян і міщан західноукраїнських земель відмовилася підтримувати П. Дорошенка й перейшла на бік поляків? **10.** Поміркуйте, чому військово-політичний союз гетьмана П. Дорошенка з Туреччиною призвів до нового спалаху громадянської війни в Україні. **11.** Чому повернення Ю. Хмельницького до влади завершилося невдачею? **12.** Які основні політичні цілі ставив собі І. Самойлович? Чому він був позбавлений гетьманської булави?

✦ **13.** Прослідкуйте за картою в атласі, якими були основні напрямки воєнних походів та де відбувалися битви в 1667—1681 рр. **14.** Порівняйте Глухівські статті 1669 р. з Московськими статтями 1665 р. Що було між ними спільного, а що відмінного?

★ **15.** Якою, на вашу думку, була роль гетьмана П. Дорошенка в подіях Руїни? Чи справедливо його називають «Сонцем Руїни»? **16.** Які здобутки Української національної революції середини XVII ст. вдалося зберегти після подій, що увійшли в історію під назвою «Руїна»?

§ 30—31. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу Української козацької держави між Московським царством і Річчю Посполитою

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: пояснювати, як відбулося закріплення поділу Української козацької держави між Річчю Посполитою та Московським царством; розповідати про відродження правобережного козацтва в останній чверті XVII ст.

1. Який період історії України називають Руїною? **2.** Як гетьмани намагалися об'єднати Українську козацьку державу?

1 Укладення Бахчисарайського миру між Московською державою та Османською імперією. Після підписання з поляками Журавненського миру (1676 р.) і розорення Чигирина (1678 р.) Османська імперія закріпила за собою Поділля й більшу частину Правобережжя, крім північної частини Київщини. Проте ці території були спустошені тривалими бойовими діями.

Правителем Правобережжя турки залишили Ю. Хмельницького. Резиденцією він обрав місто Немирів. Контроль над ним здійснював турецький паша з Кам'янця-Подільського. Проте влада Ю. Хмельницького тривала недовго. За однією з версій, він був заарештований, а згодом страчений турками за пограбування купців, тортури та вбивства невинних. На думку інших вчених, він доживав вік в одному з православних монастирів на острові в Егейському морі.

Тим часом Москва і Стамбул домовилися про поділ України. **13 січня 1681 р.** сторони підписали **Бахчисарайський мир** на 20 років, за яким:

- кордон між державами пролягав по Дніпру;
- Лівобережна Україна, Київ із навколишніми містами та Запорожжя визнавалися за Московією, а Південна Київщина й Поділля — за Туреччиною;
- обидві сторони зобов'язувалися не споруджувати та не відбудовувати укріплення між Південним Бугом і Дніпром, а також не заселяти ці землі;
- татарські орди могли вільно кочувати в південноукраїнських степах, а запорозькі козаки та все населення — ловити рибу в Дніпрі, добувати сіль, полювати й пересуватися річками до Чорного моря;

- турецький султан і кримський хан зобов'язувалися не допомагати ворогам Московської держави.

Таким чином було закріплено розорення й спустошення Правобережжя, що стало наочним втіленням періоду Руїни.

2 **Відновлення козацтва на Правобережжі, його участь у боротьбі проти Османської імперії.** Бахчисарайський мир не завершив боротьбу за Правобережжя. Із часом боротьба між Річчю Посполитою та Османською імперією спалахнула із новою силою.

У 1681 р. турецький султан віддав Брацлавщину й Київщину під управління молдавського господаря Георгія III Дуки, який титулував себе «господарем земель молдавських і земель українських». Він поставив наказним гетьманом Я. Драгича (Драгинича). Останній, оселившись у Немирові, почав призначати полковників до колишніх полкових міст і розгорнув активну політику з освоєння розорених війною земель. Крім того, він проголосив «всезагальне право свободи по всій Україні і відновлення козацьких полків». Ці заходи викликали занепокоєння Москви, яка вбачала в цьому порушення Бахчисарайського миру. Лівобережний гетьман І. Самойлович навіть здійснив рейд на Правобережжя, щоб розігнати нових поселенців.

У той самий час Польща також розпочала відновлювати козацтво, розуміючи, що без нього вести успішну боротьбу з Туреччиною та відродити Правобережжя неможливо. Ще в 1674 р. подільський полковник **Остап (Євстафій) Гоголь** був призначений наказним гетьманом. У його відання перейшли Могилівський, Брацлавський, Кальницький та Уманський полки. У 1676 р. польський Сейм ухва-

■ Атака польських гусарів під Віднем

? Розгляньте малюнок і визначте, завдяки чому удар польських крилатих гусарів був вкрай небезпечним для противника.

лив рішення затримати козаків на службі не лише для їх використання у військових цілях, але «як представників панування Речі Посполитої в Україні». Оскільки більша частина Правобережжя була під владою Туреччини, польська влада виділила для козаків землі на Київському Поліссі. Гетьманською резиденцією стало місто Димер.

Пам'ятник Ю. Кульчицькому у Львові

Підписання Бахчисарайського миру суттєво змінило розстановку сил у Центрально-Східній Європі. Він розв'язав руки турецькому султану для останнього, як виявилося, великого наступу на Європу. Його кульмінацією стала облога **Відня** в **1683 р.** На допомогу місту вирушив польський король Ян III Собеський із 25-тисячним військом, у якому були й українські козаки. Стрімкий удар польських гусарів по турецькому табору примусив останніх тікати з місця битви. Як писав польський король Римському Папі: «Ми прийшли, побачили, Бог переміг».

Після цієї перемоги Польща вступила до Священної ліги (Рим, Венеція, Австрія), яка вела боротьбу проти Османської імперії.

У битві під Віднем особливо уславився козак Юрій Кульчицький із міста Самбора на Львівщині, про подвиги якого писали тодішні європейські газети. Коли розпочалася турецька облога, Кульчицький перебував у місті в торгових справах. Не вагаючись, він став у лави захисників Відня. Знаючи турецьку мову та звичаї (він колись був у полоні), Кульчицький неодноразово проникав до турецького табору та діставав важливі розвідувальні дані. Коли після розгрому турецької армії союзники ділили захоплену здобич, Кульчицький узяв собі вози, навантажені кавою. Ніхто не знав, що це і що з ним робити. Кмітливий козак відкрив у Європі першу кав'ярню й навчив європейців вживати цей напій. Після смерті Кульчицького в столиці Австрії йому було встановлено бронзовий пам'ятник. Так були закладені традиції всесвітньо відомої віденської кави.

У той час як польський король Ян III Собеський громив турецьку армію під Віднем, 5 тис. козаків на чолі з гетьманом Стефаном Куницьким здійснили похід через молдавські землі в буджацькі та білгородські степи, здобувши гучну перемогу над турецькими й татарськими військами в битві під містом Тягиня (нині Бендери), і вийшли до Чорного моря. Проте незабаром козаки самі були розбиті в Молдавії, у чому звинуватили Куницького та вбили його. Новим гетьманом став **Андрій Могила (Мигула)** (1684—1685 рр.).

■ Україна в 1667—1687 рр.

Тим часом Ян III Собеський розумів, що без відновлення традиційного козацького господарства й устрою неможливо створити повноцінне козацьке військо, яке б стало на перешкоді турецько-татарським нападам. Тому король вирішив узаконити територіальне козацьке військо на землях Правобережної Наддніпрянщини. Відповідно до універсалу короля **(1684 р.)** і сеймової конституції **(1685 р.)** за козаками затверджувалися вольності, свободи і привілеї, а також дозволялося заселяти землі колишніх семи правобережних полків (Чигиринського, Канівського, Корсунського, Черкаського, Уманського, Білоцерківського та Кальницького). Процес заселення цих земель очолили досвідчені козаки Семен Палій, Захар Іскра, Самусь (Самійло Іванович) та Андрій Абазин. Обіцяні привілеї привертали сюди жителів Лівобережжя, переселенців з інших районів Правобережжя, Галичини, вихідців із Білорусії та Молдавії.

На землях, визначених польською владою, було створено чотири територіальні козацькі полки. На території полків влада нале-

жала полковникам, сотникам й іншим представникам адміністрації. На місцях поширювалися норми звичаєвого та козацького права. У містах і селах створювалися органи козацького самоврядування. Очолював козацьку адміністрацію наказний гетьман, якого призначав король. У **1689—1693 рр.** наказним гетьманом був **Гришко**, а його наступником став **Самусь**. Козаки нових полків (дві тисячі були записані до реєстру) брали активну участь у війні з Туреччиною, за що отримували чималі гроші від польської влади. Зміцнення козацтва призвело до загострення конфлікту зі шляхтою, що спалахнув у **1688 р.** через земельні володіння. Проте поки йшла війна з Туреччиною, верховна влада Речі Посполитої не зважала на це.

У **1699 р.** Річ Посполита й Османська імперія підписали Карловацьке перемир'я. Цього ж року сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на Правобережжі.

3 **«Вічний мир» між Московською державою та Річчю Посполитою. Перший Кримський похід московського війська й козаків.** Щоб залучити Москву до боротьби з Османською імперією та закріпити за собою Правобережжя, король Ян III Собеський пішов на примирення з Московією. **6 травня 1686 р.** у Москві між Річчю Посполитою та Московією було підписано «**Трактат про вічний мир**», відповідно до якого:

- Річ Посполита остаточно («на вічні часи») визнавала приєднання до Московської держави Лівобережної України, Чернігово-Сіверщини, Києва і Запорожжя.
- Північна Київщина, Волинь і Галичина входили до складу Речі Посполитої.
- Брацлавщина і Південна Київщина ставали нейтральною зоною між Річчю Посполитою і Московською державою та мали залишатися незаселеними.
- Річ Посполита за відмову від претензій на Київ отримувала компенсацію в розмірі 146 тис. карбованців.
- Московській державі поверталася Смоленщина, а за Річчю Посполитою визнавалися завойовані нею ліфляндські землі.
- Поділля в разі визволення від турецької влади та за згодою Московської держави мало увійти до складу Речі Посполитої.
- Обидві сторони зобов'язувалися не укладати сепаратного миру з Османською імперією.
- Православному населенню (українцям і білорусам) у Польщі гарантувалося вільне віросповідання, між двома державами

Кримський похід 1687 р. Мініатюра XVIII ст.

встановлювалася свобода торгівлі й налагоджувався поштовий зв'язок.

Московська держава розривала попередні договори з Османською імперією і Кримським ханством, вступала до військового союзу з Річчю Посполитою та до антитурецької Священної ліги і зобов'язувалася організувати воєнний похід проти Кримського ханства, а Річ Посполита — проти Білгородської орди і турецького війська.

Фактично «Вічний мир» 1686 р. скасував Бахчисарайський договір між Московією та Туреччиною. Для України договір означав узаконення на міжнародному рівні її поділу на дві частини. Саме тому проти договору виступав гетьман Самойлович, але всі його звернення до царя були проігноровані.

Після укладення «Вічного миру» для Московії склалися сприятливі умови для активізації боротьби за Північне Причорномор'я та припинення турецько-татарських нападів. Із цією метою в **1687 р.** було здійснено спільний **Кримський похід** 150-тисячного московського та 50-тисячного козацького війська на чолі з князем В. Голіциним (фаворитом цариці Софії) і гетьманом І. Самойловичем. Похід завершився провалом. Провину за це поклали на І. Самойловича, що стало приводом до усунення його від влади.

Таким чином, після тривалої внутрішньої боротьби й зовнішнього втручання на Правобережжі була ліквідована влада гетьмана, а сусідні держави розділили між собою українські землі.

Висновки. Інтереси Москви і Стамбула в Україні були примирені повним розоренням українських земель між Південним Бугом і Дніпром, що було закріплено в Бахчисарайському договорі 1681 р.

Війна Туреччини й Польщі, що тривала в останній чверті XVII ст., поставила на порядок денний питання про відродження козацтва, яке мало перешкоджати набігам татар і турків та сприяти господарському відродженню Правобережжя.

Відроджене козацтво відіграло важливу роль у боротьбі проти турецького панування на Правобережжі, а також узяло активну участь в антитурецькій коаліції, яка зупинила останній великий наступ Османської імперії на Європу.

У 1686 р. було підписано «Вічний мир» між Річчю Посполитою та Московією, результатом якого став остаточний розподіл українських земель між двома державами після тривалої боротьби.

Запитання та завдання

1. Кому передали владу турки після захоплення та зруйнування Чигирина? **2.** Який договір між Московською державою й Османською імперією розділив українські землі між ними? **3.** Який польський король сприяв відновленню козацтва на Правобережжі? **4.** Коли між Московією та Річчю Посполитою було укладено «Вічний мир»? **5.** Які українські землі потрапляли під владу Московської держави за «Вічним миром»? **6.** У якому році польський сейм ухвалив рішення про ліквідацію козацтва на Правобережжі?

7. Чому Ю. Хмельницький, спираючись на владу османів, не зміг закріпитися на Правобережжі? **8.** Як позначилися на українських землях умови Бахчисарайського миру між Московською державою та Османською імперією? **9.** Чим було зумовлено відновлення козацтва на Правобережжі в останній чверті XVII ст.? **10.** Які чинники вплинули на укладення «Вічного миру» між Московією та Річчю Посполитою? Як ця подія позначилася на історичній долі України?

11. Визначте за картою в атласі межі розподілу українських земель за Андрусівським перемир'ям, Бахчисарайським миром і «Вічним миром». **12.** Визначте основні відмінності між умовами Андрусівського перемир'я та «Вічного миру» щодо українських земель.

13. Чому в 1680-ті рр. стало можливим, що сусідні держави без згоди українців ділили українські землі?

§ 32—33. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: визначати адміністративно-територіальний устрій Слобожанщини та Запорозької Січі; характеризувати господарський розвиток і розвиток землеволодіння на цих землях; називати особливості розвитку Січі у складі Гетьманщини; характеризувати роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.; розповідати про кошового отамана І. Сірка.

1. Які українські землі перебували під владою гетьмана? Яким був адміністративно-територіальний устрій Української козацької держави за гетьмана Б. Хмельницького? **2.** Яку роль відігравала Січ у подіях Національно-визвольної війни? **3.** Яким був устрій Запорозької Січі?

1 **Виникнення та розвиток Слобідської України.** Починаючи з другої половини XVI ст., а особливо з 30-х рр. XVII ст. Слобожанщину, що перебувала під владою московського царя, почали поступово заселяти українські селяни й козаки з Лівобережної та Правобережної України, які тікали від польсько-шляхетського гноблення.

У 1638 р. сюди прибули учасники козацького повстання на чолі з Яковом Острянином (вони оселилися в місті Чугуєві). У 1652 р. велика група селян і козаків Чернігівського та Ніжинського полків на чолі з І. Дзиковським заснувала Острогозьк, а переселенці з містечка Ставище Білоцерківського полку на чолі з Г. Кондратьєвим заснували Суми. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, виникло місто Харків. Схожу історію заснування мали й такі міста, як Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших. Разом із містами виникали й нові села.

Масове переселення на Слобожанщину українського населення розпочалося в другій половині XVII ст. і було пов'язано з добою Руїни. У верхів'ях річок Сіверський Донець, Ворскла, Псел та інших переселенці заснували чимало нових поселень. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині вже налічувалося 232 населені пункти (у 1657 р. — 64), де жило близько 250 тис. осіб, серед яких більшість складали українці (80 %).

Слобідська Україна (друга назва — Слобожанщина) — історична область, до якої входили території сучасних Харківської, східної частини Сумської, північні частини Донецької та Луганської областей України; південно-східні частини Воронезької, південно-західні частини Бєлгородської, південь Курської областей Росії.

Засновані на нових землях поселення звільнялися від податків і тому називалися **слободами** (звідси й назва Слобідська Україна). Права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами. Визнання поселенцями влади царя виявлялося в складанні присяги. Одночасно Слобожанщину заселяли московські служилі люди, якими управляли царські воєводи.

■ Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України

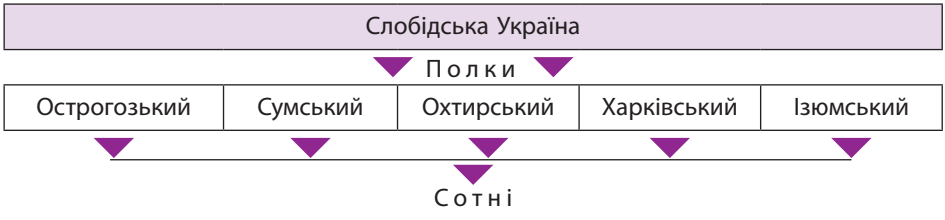

Із грамоти Посольського приказу яблонському воєводі (17 липня 1651 р.)

Відомо нам стало, що поляки черкасів побили, і що черкаські табори розпалися, і що черкаси всі розійшлися в різні сторони. І як до вас ця наша грамота прийде, і як оті черкаси почнуть приходити в наші українні міста на наше царське ім'я з жінками і з дітьми на вічне проживання чоловік по 20, і по 30, і по 50, і по 100, і по 200… то щоб ти тих черкасів з жінками і з дітьми велів приймати… А кого з ними до тих міст проводжатих почнеш посилати, то щоб ти їм категорично наказав, щоб вони від тих черкасів не користувалися…

А якщо станеться, що прийде на наше царське ім'я який-небудь полковник, то щоб ти також велів прийняти і в міста про це відписати ж. А якщо черкаси прийдуть у нашу країну великими групами, то щоб ти велів говорити їм, щоб вони йшли в наші україні міста… а в близьких наших окраїнних містах жити їм не можна, щоб не викликати сварки (з поляками). Та щоб ти й про те в міста до воєвод велів відписати, щоб вони черкасів у нашу країну самі не переманювали і переманювати щоб нікого не посилали.

? **1.** Після якої події московська влада очікувала масового напливу українських біженців? **2.** Яким є ставлення московської влади до українських втікачів?

У Слобідській Україні існував козацький устрій. У 50-х рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі слобідські полки: Острогозький (Рибинський), Охтирський, Сумський, Харківський. У 1685 р. було створено Ізюмський полк. Полки були як військовими козацькими підрозділами, так і адміністративно-територіальними одиницями. Старшину обирали на загальних козацьких радах.

Полкове управління складалося з полковника і полкової старшини: обозного, судді, осавула, хорунжого, двох писарів. Полки поділялися на сотні. Сотенне управління складалося із сотника,

■ Система органів влади Слобідської України

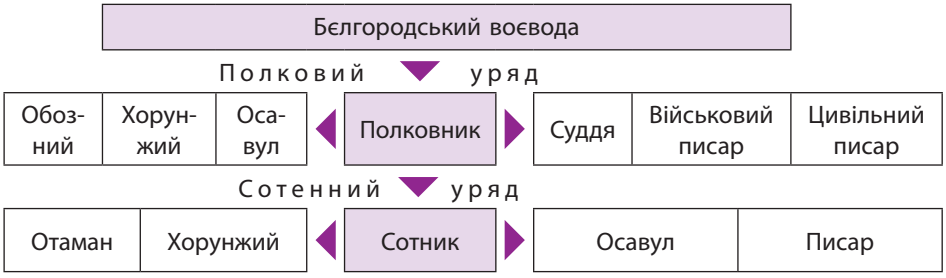

Фортеця Харків. Друга половина XVII ст.

отамана, осавула, хорунжого й писаря. Адміністративними, судовими, фінансовими та військовими справами в полках опікувалися полковники, у сотнях — сотники.

Полковників обирали довічно. Крім того, на Слобожанщині нерідко спостерігалося успадкування посади полковника. Це було пов'язано з особливостями заселення краю: полковники, як правило, були ватажками переселенських груп. Полковники підпорядковувалися безпосередньо бєлгородському воєводі. Обраного полковника спочатку затверджував бєлгородський воєвода, а потім подавав його на затвердження царю. Посади гетьмана на Слобожанщині не було.

Царський уряд використовував українських переселенців для господарського освоєння та охорони південних кордонів Московської держави від нападів кримських і ногайських татар, забезпечував їх зброєю, продовольством, зберігав за переселенцями козацькі привілеї та самоврядування.

Із відписки бєлгородського воєводи Г. Ромодановського (22 жовтня 1670 р.)

А в твоїй, великого государя, грамоті, написано: по твоєму, великого государя, указу велено жінку зрадника острогозького полковника Івана Дзиковського за його, Івашкову, зраду і за її злочин, що вона посилала на Дон до донських Боровських козаків, щоб вони, злочинці, донські козаки, з Дону йшли до Острогозька і його, Івашку, виручили, об'явивши їй вину, скарати смертю… Писали ми, холопи твої, в Острогозьк до Кирила Кравцова і веліли йому, зібравши острогощан міських, всяких чинів людей, жінку зрадника Івашки Дзиковського, об'явивши їй ту її вину, при всіх міських людях скарати смертю — відтяти голову… Писав до нас, холопів твоїх, із Острогозького Кирило Кравцов, що жінка зрадника Івашки Дзиковського скарана.

? **1.** Кого і за що переслідує московська влада? Користуючись знаннями зі всесвітньої історії, поясніть, яку небезпеку вбачає московська влада у взаємозв'язках слобідського полковника та донських козаків. **2.** Спираючись на текст документа, визначте, яка ієрархія системи управління характерна для Слобожанщини.

Система землеволодіння на Слобожанщині мала свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще було багато незаселених земель і діяло право займанщини. Кожен поселенець міг вільно займати стільки землі, скільки був спроможний обробити. Із часом, щоб врегулювати **займанщину**, навколо міста або села стали визначати певну земельну ділянку, яка розподілялася серед поселенців. Ліси, луки, річки та озера люди використовували спільно. Кожний полк мав певний резерв незайманих земель, якими розпоряджався полковник. Однак багато поселян відмовлялися від наділів із полкового фонду, оскільки за них необхідно було записуватися в козаки й нести важку та небезпечну військову службу. Тому здебільшого люди оселялися на землях полкової й сотенної старшини, де мали можливість заводити досить велике господарство. Отримуючи у власність ділянку, вони мали за це ходити на відробітки — виконувати панщинні роботи на користь старшини. Козацька старшина захоплювала громадські угіддя, змушувала дрібних господарів за безцінь продавати свої ділянки, володіла селами й хуторами. Упродовж другої половини XVII ст. відбувався процес перетворення багатої старшини на великих землевласників, серед яких можна назвати родини полковників Ф. Шидловського, Г. Дінця, Г. Кондратьєва та інші.

Займанщина — елемент звичаєвого права, який дозволяв на підставі першого «займу» володіти землею.

Зі звернення жителів Сумського полку до царя

Наші діди, батьки, брати і родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст в Україну [Слобідську Україну] на закликання бєлгородських та курських воєвод, які запевняли нас царським словом — не відбирати від нас наших вольностей. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українські міста по Бєлгородській лінії у диких степах на татарських займищах, якими ходили татари під ці міста. І для збільшення населення у цих нових містах велено було нам закликати на життя свою братію — українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля та інші міста, а до них повіти і села. І ми вірою та правдою служили. І тоді, коли татари приходили плюндрувати

українські міста, ми не приставали ні до якої зради. За те пожалувано нас усякими вольностями і дозволено займанщини займати, пасіки і всілякі ґрунти заводити і всілякими промислами промишляти без чиншу (податку), за старим українським звичаєм.

? **1.** Як формувалося населення Слобожанщини? **2.** Яку роль відіграли українські поселенці в освоєнні московсько-татарського порубіжжя? **3.** Яким було ставлення царської влади до поселенців?

2 **Роль Запорозької Січі у воєнно-політичних подіях другої половини XVII ст.** Після створення Української козацької держави Запорозька Січ підлягала владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Проте запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі. Розуміючи це, Б. Хмельницький та його наступники іноді силою придушували антигетьманські виступи запорожців. Після смерті Б. Хмельницького Запорожжя виокремилося в державне утворення, яке лише формально підпорядковувалося гетьману, проводячи самостійну внутрішню і зовнішню політику. Часто вона йшла врозріз із політикою гетьманів.

Протистояння між гетьманами та запорозькою старшиною було вигідне царському уряду. Зокрема, за гетьманування І. Виговського звернення кошового отамана Якова Барабаша по допомогу до Москви дало їй зайвий привід до втручання у внутрішні справи козацької України. Оскільки запорожці виступали за обмеження гетьманської влади, то царський уряд усіляко підтримував їх у конфліктах. Завдяки допомозі запорожців і сприянню Москви, як ви вже знаєте, здобув гетьманську булаву І. Брюховецький.

З «Історії запорозьких козаків» Д. Яворницького про плату московського уряду запорожцям

Джерелом прибутків Війська Запорізького низового було грошове й хлібне жалування спочатку від польського, а потім від російського уряду… З якого року вони стали отримувати грошове, а разом з тим і хлібне жалування від Москви, точно не відомо; ймовірно, це могло статися з часу приєднання Малої Росії до Великої, тобто з 1654 р.… 19 березня 1654 р. українські посланці казали в Москві, що з України в Запорожжя «на кошових козаків запаси хлібні й зілля (порох) і кульки посилають»… В актах 1061 р. сказано, що низові козаки за 8 миль від Січі «вдячно» прийняли царське жалування; але скільки його було, невідомо. Так само

під 1008 р. сказано про жалування «2000 крб та сукна різного кольору сто в'язок німецьких». 1675 р. їм видали 500 червінців, 150 половинок сукна, 50 пудів свинцю й зілля також… 1708 р. звичайне жалування запорозьких козаків визначалось у 10 тис. крб на рік… Якщо… розподілити на все Запорозьке Військо, тобто в середньому на 10—12 тис. чоловік, то царського жалування виявиться абсолютно недостатньо навіть для першої необхідності — утримання коней у воєнний час.

? **1.** Від кого і за що отримували «жалування» запорожці після приєднання України до Московії? **2.** Із чого складалася плата запорожців? **3.** Наскільки ця плата задовольняла потреби запорожців?

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Запорозька Січ перебувала під контролем Речі Посполитої та Московської держави, а фактично здійснювала самостійну політику, керуючись лише власними інтересами. За «Вічним миром» 1686 р. Січ підпорядковувалася лише московському царю. Саме із цього часу були заборонені будь-які відносини запорожців із Польщею та Кримським ханством, а для контролю над козаками на запорозьких землях були збудовані фортеці, де розміщувалися московські залоги.

У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед Степом Микитиного Рогу в район Дніпрових плавнів, на острів Чортомлик, що розташовувався при впаданні в Дніпро протоки Чортомлик (поблизу сучасного села Капулівка на Дніпропетровщині). Цей район був більш захищений від нападів татар природними перешкодами. З опису 1672 р. відомо, що запорожці тут звели й могутні штучні укріплення.

3 **Устрій і господарський розвиток Січі.** За роки Національно-визвольної війни на Січі теж відбулися певні зміни. Запорожці об'єднувалися в **курені** — військові та адміністративно-господарські одиниці. До них входили також юнаки й хлопчики, які готувалися стати козаками,— **молодики** і **джури**. Очолював курінь отаман. Його обирали козаки куреня. Під час воєнних походів із курінних козаків формувалися полки й сотні, до яких обирали відповідно полковників і сотників.

Об'єднання запорозьких козаків в одну організацію називалося **Запорозьким кошем (Запорозькою Січчю)**. Її очолював кошовий отаман.

■ Вибори кошового отамана

Зимівник

Курінні отамани разом із кошовим управляли Січчю. В умовах майже постійних бойових дій їхня роль зростала. Навіть з'явилася посада кошового гетьмана.

На Запорозькій Січі дотримувалися традиції козацької демократії та соціальної рівності. Діяли козацькі ради. На них, зокрема, запорожці розподіляли угіддя між куренями, обирали кошового, писаря, суддю, осавулів та інших старшин.

Тривала війна й негаразди сприяли напливу охочих долучитися до «братства» запорожців. Переважно це були знедолені й ображені, які гостро реагували на будь-які утиски й обмеження прав і свобод, що перетворювало Січ на небезпечного противника.

У другій половині XVII ст. економічне життя Запорожжя мало змінилося порівняно з попереднім періодом. Щороку між куренями розподілялися степові угіддя, річки та озера. Там козаки займалися мисливством, бджільництвом, ловили рибу. Найбільше значення для них мав рибний промисел. Потреба в солі для цього промислу сприяла розвитку чумацтва.

Крім запорожців влітку промислами на Запорожжі займалися козаки Лівобережжя та Правобережжя, а також селяни й міщани з усіх українських земель.

Основу господарства Запорожжя складало скотарство. Ним займалися насамперед у **зимівниках** — хутірських господарствах, де взимку утримувалася худоба. Переважно розводили велику рогату худобу, коней та овець. Землеробство було нерозвинене через постійну воєнну загрозу й відсутність великої кількості робочих рук. До того ж запорожці, які зверхньо ставилися до селян, вважали, що землеробство не є гідним для них заняттям. На Січі працювало чимало ремісників, які виготовляли зброю, порох, ядра для гармат, амуніцію, господарський реманент, морські та річкові човни тощо.

Чималу роль відігравала на Запорожжі й торгівля. Через Запорожжя пролягали важливі торговельні шляхи. Запорожці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо. Козаки підтримували торговельні зв'язки з Гетьманщиною, Кримом, Польщею, Московією. Запорожці вивозили рибу, волів, коней, овець, мед, віск, а купували зерно, сіль, зброю, тканини тощо.

Проте господарська діяльність козаків повністю не забезпечувала їхні потреби. Додатковим джерелом матеріального забезпечення козаків була царська й гетьманська платня грошима, сукном, військовими припасами, а також воєнна здобич.

4 **Кошовий отаман І. Сірко.** Одним із найвідоміших отаманів Запорозької Січі другої половини XVII ст. був **Іван Сірко** (початок XVII ст. — 1680 р.). Він здійснив понад 60 переможних битв проти військ Туреччини, Кримського ханства й ногайських орд. Вважається, що під його керівництвом запорожці звільнили понад 100 тис. бранців.

Польський хроніст В. Коховський про І. Сірка

Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних акціях і відважним кавалером. А в Криму його ім'я наводило такий пострах, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде». Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Влітку він перебував на порогах (Дніпрових), а взимку — на українському порубіжжі. Він не любив марнувати час або впадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру.

? **1.** Як характеризує І. Сірка польський хроніст? На що він звертає увагу?
2. Кого він вважав головними ворогами І. Сірка?

Постать І. Сірка — одна з найбільш суперечливих в українській історії. Уперше в писемних джерелах його ім'я згадується в 1653 р. У 1658—1660 рр. подільські козаки обрали його вінницьким (кальницьким) полковником. І. Сірко був серед тих, хто виступав проти гетьмана І. Виговського. Саме він організував і здійснив військовий похід на Акерман, що спричинив розпад українсько-татарського союзу та не дозволив І. Виговському скористатися результатами перемоги під Конотопом. І. Сірко зі своїми козаками примусив Виговського зректися булави та зробив усе можливе, щоб вона потрапила до рук Ю. Хмельницького. За це він отримав від московського царя винагороду — «двісті золотих та на триста рублів соболів».

І. Сірко

Після підписання Слободищенського трактату 1660 р. І. Сірко виступив проти нього, залишив полковництво й пішов на Запорожжя. У 1660—1661 рр. він брав участь у походах запорозьких козаків проти Кримського ханства. Після обрання І. Брюховецького гетьманом у 1663 р. І. Сірко вперше став кошовим отаманом Війська Запорозького. У 1663 р. він здійснив два вдалі походи до Криму, завдавши відчутних поразок ханським ордам. Наступного року спільно з московськими військами Сірко здійснив похід на Правобережжя та розгромив загони польського полковника Стефана Чарнецького й правобережного гетьмана Павла Тетері.

Після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. між Московією та Річчю Посполитою І. Сірко деякий час підтримував П. Дорошенка в його боротьбі за возз'єднання козацької України, але після рішення правобережного гетьмана прийняти протекторат турецького султана виступив проти нього. Восени 1667 р. І. Сірко став полковником Харківського полку на Слобожанщині та здійснив похід у Крим: 8-тисячне козацьке військо розгромило татарську орду біля самої Кафи (Феодосії) і визволило близько 2 тис. бранців. Однак переможний похід став поразкою для П. Дорошенка в боротьбі за об'єднання України, він втратив татар як союзників.

Із листа І. Сірка царю Олексію Михайловичу (13 березня 1664 р.)

Я, Іван Сірко, звичайної своєї служби вашій царській пресвітлій величності не залишаючи, місяця січня 8 числа з коша славного Запорожжя пішли за дві ріки, за Буг і за Дністер, де з милості Божої… напавши на турецькі села повище Тигині (Бендер), багатьох бусурманів побили і здобич велику взяли… я з Військом Запорозьким, повернувшись з-під Тигині, міста турецького, прийшов під міста черкаські… Через нас, Івана Сірка, до вашої царської величності привернута вся Мала Росія, міста, що є над Бугом і за Бугом, а саме: Брацлавський полк, Кальницький, Могилів, Рашків, Уманський повіт.

? **1.** На чиїй службі перебував Сірко? **2.** Про які успіхи він доповідає царю?

У 1670 р. запорожці знову обрали І. Сірка своїм кошовим. Того ж року він здійснив похід на Очаків, захопив і зруйнував турецьку фортецю на узбережжі Чорного моря.

У жовтні 1671 р. І. Сірко разом із М. Ханенком присягнув Речі Посполитій і зобов'язався воювати з Кримським ханством.

У 1672 р. після усунення від влади Д. Многогрішного І. Сірко вирішив поборотися за гетьманську булаву, але зазнав поразки. Пол-

■ Запорожці пишуть листа турецькому султану. Художник І. Рєпін

? Розгляньте ілюстрацію. Із якою метою козаки писали листа султану?

тавський полковник Федір Жученко захопив І. Сірка в полон і передав московському царю. І. Сірка засудили й відправили до Сибіру.

Навесні 1672 р. в Україну рушило 300-тисячне турецьке військо. Турки загрожували спустошити не лише українські землі, а й землі Речі Посполитої та Московської держави. Виявилося, що полководця, який зміг би протистояти навалі, не було. І тоді на прохання польського короля І. Сірка було звільнено. У червні 1673 р. він уже знову був на Січі. Зібравши козаків, славний ватажок запорожців штурмом взяв Аслам, потім Очаків, а також захопив великий загін ординців.

Розгніваний султан Мехмед IV в 1674 р. відправив до козаків листа з вимогою припинити напади, здатися й прийняти його протекцію. Запорожці відповіли дошкульним листом. (За цим історичним сюжетом художник Ілля Рєпін створив відому картину «Запорожці пишуть листа турецькому султану».)

Взимку 1675 р. турецько-татарське військо несподівано рушило на Січ. Козаки, хоча й запізно, помітили ворогів і кинулися в рукопашний бій. Із Січі втекло лише півтори тисячі яничарів, 150 потрапили в полон. Запорожці в цій битві втратили лише 50 осіб.

Влітку 1675 р. І. Сірко здійснив похід на Кримське ханство. Він зруйнував чимало міст і селищ, а також столицю ханства Бахчисарай. Військо хана було розбите, а самому йому довелося рятуватися втечею.

Проте скористатися з перемог отамана Україна не могла — далися взнаки події Руїни.

У 1676 р. після зречення влади П. Дорошенком І. Сірко прийняв від нього клейноди гетьмана. Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 р. кошовий боровся проти турецько-татарських військ і загонів Ю. Хмельницького. Свій останній похід Сірко здійснив на початку 1679 р., коли вщент зруйнував турецькі фортеці, що перешкоджали виходу козацьких чайок із Дніпра в Чорне море. За ці зухвалі дії султан відіслав велике військо на приборкання козаків. Проте коли турки дізналися, що козаки підготувалися до оборони й чекають на них, вони повернули назад.

Влітку 1680 р. кошовий І. Сірко, що був уже в похилому віці, занедужав і незабаром помер у своєму хуторі Грушівка (тепер село Іллінка Томаківського району Дніпропетровської області).

! **Висновки.** Масова колонізація Слобожанщини українським населенням була зумовлена воєнними лихоліттями другої половини XVII ст. Наприкінці XVII ст. на Слобожанщині існували десятки міст і містечок, сотні сіл. Поряд із сільським господарством у них успішно розвивалися ремесла, промисли й торгівля.

- В Українській козацькій державі Запорозька Січ формально підпорядковувалася владі гетьмана, хоча й зберігала певну автономію у внутрішньому житті. Запорозька старшина прагнула відігравати самостійну роль у політичному житті козацької України. Це послаблювало владу гетьмана, дестабілізувало ситуацію в державі.
- Найвідомішим отаманом Запорозької Січі другої половини XVII ст. був І. Сірко, який відзначився своїми переможними походами й битвами проти татар і турків.

? **Запитання та завдання**

1. Коли почалася колонізація Слобідської України українськими козаками й селянами? **2.** Визначте причини української колонізації Слобожанщини. **3.** Поясніть походження назви регіону Слобожанщина. **4.** Що таке займанщина? **5.** Які форми землеволодіння були характерні для козацтва та селянства? **6.** Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління Слобожанщиною? У чому їх особливості? **7.** Яким був

господарський розвиток Слобідської України? **8.** Як змінювалося адміністративне підпорядкування Запорозької Січі упродовж другої половини XVII ст.? **9.** Якою була система управління на Січі? **10.** Де розміщувалася і яку назву мала Січ від 1652 р.? **11.** На яких галузях господарства базувалася економіка Запорожжя? **12.** Який отаман відігравав провідну роль в історії Січі другої половини XVII ст.?

13. Які чинники впливали на розвиток господарства Слобожанщини? **14.** За рахунок чого відбувалося формування великого землеволодіння? **15.** Яку мету ставили запорожці, здійснюючи походи проти Османської імперії та Кримського ханства? **16.** Чому московські царі підтримували суперництво запорожців із гетьманами України? **17.** Які зміни відбулися у складі запорозького товариства в другій половині XVII ст.? Як вони вплинули на розвиток Січі?

18. Визначте основні етапи української колонізації Слобожанщини. Запишіть їх у вигляді хронологічної таблиці в зошиті. **19.** Складіть історичний портрет І. Сірка. **20.** Складіть у зошиті таблицю «Господарство Запорозької Січі».

Галузь господарства	Ступінь розвитку	Роль в економіці Січі

21. Чи можна стверджувати, що в 1660—1670-х рр. Запорозька Січ відіграла руйнівну роль? **22.** Якою, на вашу думку, була роль кошового отамана І. Сірка в подіях Руїни? Чи можна стверджувати, що всі його перемоги принесли Україні більше лиха, ніж користі?

Практичне заняття. Руїна: причини і наслідки

1. Що називають Руїною? **2.** Коли почалася Руїна Української козацької держави?

Мета: підбити підсумки та закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття: 1) повторіть матеріал підручника (§ 27—33); 2) за додатковою літературою або ресурсами Інтернету підготуйте есе на тему «Період Руїни в історії козацької України».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи, обговоріть свої есе та презентуйте класу висновки, яких ви дійшли.
2. Українські історики мають різні думки щодо періодизації доби Руїни. Яка з них вам здається найбільш доцільною?
   1) Період від смерті Б. Хмельницького в 1657 р. до початку гетьманування І. Мазепи в 1687 р.

2) Період від придушення повстання Пушкаря і Барабаша в 1658 р. до складання булави гетьманом П. Дорошенком у 1676 р.
3) Період від розколу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну в 1663 р. до остаточного розподілу території Гетьманщини між Річчю Посполитою та Московською державою в 1686 р.

3. Складіть хронологічний ланцюжок ключових подій Руїни.
4. Заповніть у зошиті узагальнюючу таблицю «Руїна: причини і наслідки».

План	Характеристика
Передумови	
Причини	
Особливості	
Наслідки	

5. Зробіть висновок відповідно до мети заняття.

§ 34—35. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування І. Мазепи

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** розкрити умови Коломацьких статей і обставини їх укладення; охарактеризувати постать І. Мазепи та початок його гетьманування; з'ясувати становище Гетьманщини наприкінці XVII — на початку XVIII ст., її роль у війні з Туреччиною (1687—1700 рр.).

1. Яку політику проводив гетьман І. Самойлович? 2. Як виникла та розвивалася Слобідська Україна? 3. Якими були наслідки Руїни для Правобережжя?

1 Адміністративно-територіальний і соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини. Розвиток господарства.

У другій половині XVII ст. територія Гетьманщини неодноразово змінювалася, але незмінним залишався полково-сотенний устрій, започаткований Б. Хмельницьким. У Гетьманщині після обрання І. Виговського утвердилася республіканська форма правління, яка вже неза-

Конфедерація (у перекладі з латини — спілка, об'єднання) — союз окремих суверенних держав, об'єднаних спільними керівними органами, створений для певних цілей, переважно зовнішньополітичних і воєнних.

■ Соціальна структура українського суспільства в другій половині XVII ст.

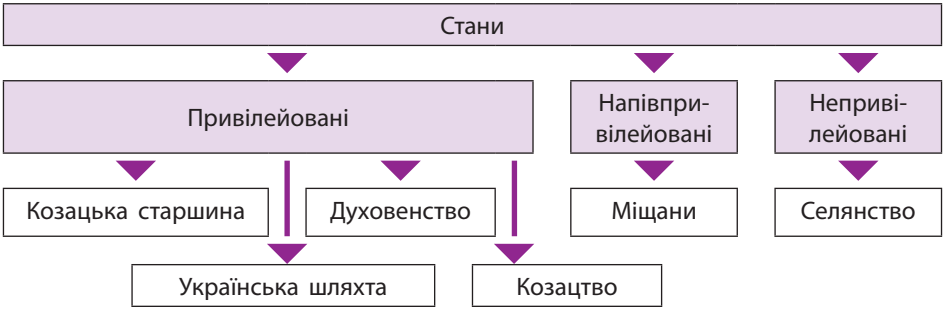

баром стала республіканськo-олігархічною. Змінилася й форма державного устрою. У першій половині 60-х рр. XVII ст. з єдиної держави Гетьманщина перетворилася на нестійке об'єднання (конфедерацію), що складалася з Правобережної Гетьманщини, Лівобережної Гетьманщини та Запорожжя. У першій половині 70-х рр. XVII ст. козацький устрій на Правобережжі було ліквідовано, а Запорожжя фактично вийшло з підпорядкування гетьмана. Таким чином, устрій у первинному вигляді зберігся лише на Лівобережній Гетьманщині, а також частково поширився на новоосвоєні землі Слобідської України. На Лівобережжі існувало десять полків, які, у свою чергу, поділялися на сотні.

Створений Б. Хмельницьким державний апарат упродовж другої половини XVII ст. не зазнав суттєвих змін. Змінювалося лише коло повноважень окремих органів влади та їхній вплив на політичний розвиток козацької України. Вища законодавча, виконавча й судова влада належала гетьману. У той самий час відновилася практика скликання генеральних рад, які суттєво впливали на перебіг подій. Зросла роль Старшинської ради, яка регулярно збиралася та вирішувала всі важливі поточні справи. Керівні посади обіймала генеральна старшина, яка прагнула обмежити владу гетьмана. Генеральна канцелярія виконувала функції центрального органу управління державою. На місцях діяли полкові й сотенні органи влади. Судочинство залишалося без змін.

Розпад Гетьманщини на три утворення негативно позначився на збройних силах. На початок 70-х рр. XVII ст. загальна кількість козаків Лівобережної Гетьманщини сягала 30 тис. осіб, у той час як за Б. Хмельницького їх було 100 тисяч. Запорожжя могло виставити кілька тисяч козаків. Армія складалася з піхоти, кінноти та артилерії. Вагому частку у війську складали підрозділи найманців.

Від кінця 50-х рр. XVII ст. посилилося втручання Московії у внутрішні справи козацької України для того, щоб зменшити повноваження й самостійність її державних органів влади. У 1662 р. московський уряд створив Малоросійський приказ, який давав згоду від імені царя на проведення виборів гетьмана, міг забороняти призначення на посади генеральної старшини і полковників, не дозволяв самостійних відносин з іншими державами, перебрав на себе вищу судову владу, контролював дії духовенства. У 1722 р. замість Малоросійського приказу було утворено **Малоросійську колегію**. Із кінця 50-х рр. XVII ст. розпочалося впровадження воєводської системи правління.

Після Національно-визвольної війни соціальна структура козацької України істотно змінилася. Зникли польські магнати, шляхта, католицьке духовенство. Українська шляхта фактично злилася з козацькою старшиною. Наприкінці XVII ст. селяни, міщани, козаки стали втрачати здобуті ними соціальні й майнові права.

Незважаючи на зміни, суспільство продовжувало зберігати становий характер. Воно поділялося на привілейовані та непривілейовані верстви. До привілейованих і напівпривілейованих прошарків належали старшина, шляхта, духовенство, козаки, міщани. Непривілейованим станом суспільства були селяни. У межах кожного стану існував ще й майновий поділ.

Національно-визвольна війна суттєво вплинула на систему землеволодіння і, відповідно, на господарський розвиток українських земель, оскільки основою господарства залишалося землеробство.

У результаті Національно-визвольної війни селянство отримало козацькі вольності. Землі й угіддя, якими користувалися селяни, із займанщиною включно вони вважали своєю власністю. Оскільки козацька держава проголосила своїми володіннями всі землі старостів, вигнаних магнатів і шляхти, католицьких храмів, які перейшли до Військового скарбу, то селяни й держава стали співвласниками землі. На Лівобережжі села, розташовані на землях Військового скарбу, почали називатися вільними військовими селами. Їхні жителі могли продавати, купувати, дарувати, закладати, передавати у спадок землю. Одночасно вони підпорядковувалися державі, на користь якої виконували повинності й виплачували податки.

Землі козаків не підпорядковувалися Військовому скарбу, і тому вони не сплачували податків, але натомість власним коштом мали нести військову службу на користь держави. У випадку ухи-

■ Україна в 1687—1727 рр.

лення від служби вони виключалися з козацького стану та втрачали право на землю.

Крім індивідуального землеволодіння селян, міщан і козаків зберігалися й колективні форми — земельні володіння сільських громад. У власності громад були переважно угіддя. Орні землі переходили в приватне володіння.

На Лівобережжі почала формуватися **старшинська форма** землеволодіння, яка за своєю суттю нагадувала шляхетську, дворянську. Старшинська земельна власність існувала у двох формах: **ранговій** (тимчасовій) і **приватній** (спадковій). Рангова формувалася із царських і гетьманських пожалувань старшині на час обіймання нею посад; приватна — із пожалувань «на підпору дому» чи «купольне» (повне) володіння.

Зміцнювалися позиції гетьманського та монастирського землеволодіння. Протягом 1657—1672 рр. старшина, шляхта й монастирі

отримали у володіння 275 сіл і хуторів. У маєтках старшини й шляхти селяни втрачали свободу, потрапляли в судову залежність, виплачували різні податки та виконували повинності, у монастирських — іноді відбували панщину.

Таким чином, на Лівобережжі фактично відбувалася поступова ліквідація завоювань Національно-визвольної війни та відновлювалося велике землеволодіння. Новими землевласниками ставала козацька старшина, яка використовувала працю залежних селян.

У другій половині XVII ст. на Лівобережжі загалом спостерігалося піднесення господарського життя. Провідну роль, як і раніше, відігравало землеробство. Старшинські, монастирські господарства та господарства заможних козаків вирощували товарний хліб. Розширювалися посіви під технічні культури, зокрема коноплі. Товарного характеру поступово набували садівництво й городництво. Важливе місце в господарстві посідало і тваринництво. Розводили велику рогату худобу, коней, овець, свиней. У господарстві старшин, заможних козаків переважала наймана праця, але все частішими ставали випадки використання праці підлеглих селян. Наприкінці XVII ст. панщина поступово набувала постійного характеру.

У цей час швидко розвивалися й міста, перетворюючись на центри ремесла, промислів і торгівлі. Загалом на Лівобережжі налічувалося близько 50 міст. Такі великі міста, як Київ, Ніжин, Переяслав, Стародуб, мали магдебурзьке право, менші — ратушне. Поступово ремесло набувало рис дрібнотоварного виробництва. Ремісники почали використовувати вільнонайману працю. Виникали та розвивалися розсіяні мануфактури.

Спостерігався й розвиток торгівлі, формувалися центри ярмаркової торгівлі. Основним торговельним партнером стала Московська держава.

2 **Обрання І. Мазепи гетьманом. Коломацькі статті.** Влітку 1687 р. на річці Коломак (притока Ворскли), де після невдалого Кримського походу отаборилося московсько-українське військо, за наказом В. Голіцина відбулися вибори нового гетьмана. Гетьманська булава дісталася генеральному осавулу **Івану Мазепі** (1687—1709 рр.).

Іван Мазепа народився близько 1640 р. в селі Мазепинці поблизу Білої Церкви в сім'ї українського шляхтича. Молодість Мазепи припала на роки Національно-визвольної війни та Руїни. Він здобув блискучу європейську освіту в Києво-Могилянському та Варшавському єзуїтському колегіумах.

Служив при дворі польського короля Яна Казимира, виконуючи важливі дипломатичні доручення. Вивчав артилерійську справу у Франції, Німеччині, Нідерландах та Італії. Згодом опинився в оточенні гетьманів П. Дорошенка та І. Самойловича. Відвідуючи в службових справах Москву, налагодив тісні стосунки з впливовими особами, наближеними до царя. Усе це було запорукою успішної діяльності на гетьманській посаді.

Мазепа підписав і новий українсько-московський договір — **Коломацькі статті.** Вони в цілому повторювали текст Глухівських статей 1669 р., але до них додали деякі нові пункти, які стали наступним кроком на шляху обмеження Московською державою прав України.

Основні положення Коломацьких статей:

- Декларативне підтвердження 30-тисячного козацького реєстру, прав і привілеїв гетьмана та старшини (зокрема звільнення маєтностей від державного оподаткування).
- Заборона гетьману змінювати генеральну старшину на її «урядах» без дозволу царя.
- Гетьману заборонялося самостійно здійснювати дипломатичні відносини з іншими державами, а також він був зобов'язаний дотримуватися «Вічного миру» з Польщею (тобто не мав права робити спроби повернути під свою владу Правобережжя).
- Гетьман був зобов'язаний за наказом царя виставляти козацькі війська проти Криму й Туреччини.
- У містах Київ, Чернігів, Переяслав, Ніжин й Остер, як і раніше, розташовувалися московські воєводи із залогами, а в столиці Гетьманщини Батурині — московський стрілецький полк для контролю над гетьманом.
- Запровадження спеціального пункту, який пояснював відносини між Гетьманщиною та Московською державою: Гетьманщина оголошувалася складовою єдиної держави московського царя.
- Забезпечення вільного переходу з Московської держави в Україну.
- Гетьманський уряд був зобов'язаний «народ малоросійський всілякими заходами і способами з великоросійським народом з'єднувати й приводити до міцної згоди через шлюби та інші дії...».

Гетьман І. Мазепа

Звістка про підписання Коломацьких статей стала поштовхом для заворушень по всій Гетьманщині. Козаки та селяни нападали на маєтки старшини,

деяких убивали. Новообраний гетьман І. Мазепа закликав населення не чинити самосуду й обіцяв, що припинить зловживання старшин і скасує заведені за І. Самойловича податки. Повстання було придушене.

3 Другий Кримський похід 1689 р. Азовські походи 1695—1696 рр.

Досягнувши певної стабілізації в Гетьманщині, І. Мазепа мав брати участь у подальших військових діях проти Криму. Насамперед треба було побудувати «городки» понад річкою Самарою й заселити їх. Ці «городки» мали стати опорними пунктами для нового наступу на Крим і водночас захищати Гетьманщину від набігів татар. Будівництво викликало конфлікт із Запорожжям. Щоб його владнати, І. Мазепа надіслав на Запорожжя тисячу золотих.

Навесні **1689 р.** відбувся **другий Кримський похід** під керівництвом В. Голіцина та І. Мазепи. 100-тисячне московське військо зі слобідськими полками рушило на Крим. До війська приєдналися й гетьманські полки. Примушуючи татар відступати, військо підійшло до стін Перекопа. Однак через брак води й харчів йти у глиб Криму В. Голіцин не наважився та повернув назад. Фактично похід завершився провалом.

Згодом І. Мазепа разом зі старшиною прибув до Москви, щоб представитися царям Івану V і Петру І. У цей час у Москві стався

Нагородна медаль козакам за участь у російсько-турецькій війні

Облога Азова московськими військами. 1696 р.

палацовий переворот, здійснений прихильниками Петра І. Мазепа збагнув, що він може втратити булаву, і не гаючи часу прибув до Петра, аби засвідчити свою лояльність і завоювати довіру.

Повернувшись із Москви, І. Мазепа почав здійснювати заходи зі зміцнення своєї влади та впорядкування відносин у Гетьманщині.

У цей час війна з Туреччиною та Кримом тривала. Упродовж 1690—1694 рр. гетьманські полки брали участь у походах до району нижньої течії Дніпра та Очакова.

Попередній досвід доводив: щоб здобути Крим, потрібно контролювати узбережжя Чорного моря. Тому в середині 90-х рр. XVII ст. Петро І склав план війни з Туреччиною, який передбачав дії одночасно на двох фронтах: у гирлі Дону, щоб здобути фортецю Азов, і в гирлі Дніпра. Перший похід Петра І в **1695 р.** на Азов виявився невдалим через відсутність флоту. Турецька залога фортеці отримувала всі необхідні припаси й підкріплення морем. У той самий час дії І. Мазепи на Дніпрі були більш вдалими. Гетьманським військам вдалося захопити Кизи-Кермен і Тамань.

У **1696 р.** Петро І разом із козаками наказного гетьмана Якова Лизогуба здійснив **другий Азовський похід**, і за підтримки новозбудованого флоту місто було здобуте. Воєнні дії точилися поблизу Очакова, проте взяти його не вдалося. Війна з Туреччиною затягувалася. Це лягло важким тягарем на населення Гетьманщини, яке було змушене утримувати московську армію та споряджати козацькі полки.

У **1699 р.** союзники Петра І, країни Священної ліги, уклали мир із Туреччиною в Карловцях. **30 липня 1700 р.** між Московією та Туреччиною був підписаний **Константинопольський мир**, за яким Московія отримувала Азов на 30 років і частину узбережжя Азовського моря. Проте сторони зобов'язувалися не будувати укріплень на кордоні Криму й Гетьманщини. Козаки залишали фортеці Кизи-Кермен і Тамань, але отримували право здійснювати промисли до морів.

Скориставшись війною, Петро І збудував фортецю на Кам'яному Затоні навпроти Січі для контролю над запорожцями.

4 **Політика гетьмана І. Мазепи.** На першому етапі гетьманування І. Мазепа дотримувався політики добрих відносин із Москвою: доповідав про «витівки» запорожців, придушував народні рухи, посилав козацькі полки у воєнні походи. За рахунок України утримувалися не лише козацькі, а й московські війська. За все це І. Мазепа отримував щедрі подарунки від царя. У 1700 р. І. Мазепа здобув

Дзвіниця Софійського собору, Київ. Сучасний вигляд

найвищий орден — Андрія Первозванного, а також титул князя Священної Римської імперії.

У соціально-економічній політиці гетьман зробив основну ставку на козацьку старшину й українську шляхту, прагнучи перетворити їх на привілейований соціальний стан. І. Мазепа сприяв зростанню великого старшинського та монастирського землеволодіння, упорядкуванню панщини для селян (два дні на тиждень). За роки свого гетьманування він видав понад тисячу універсалів про передачу старшині, монастирям і великим купцям у володіння сотні сіл із десятками тисяч селян. Сам гетьман мав близько 100 тис. селян в Україні та 20 тис. селян у Росії. Наслідком такої політики стало посилення всіх форм експлуатації селян, козаків і міщан, загострення соціальних суперечностей в українському суспільстві. Крім того І. Мазепа здійснив перепис козацького стану, ускладнивши цим перехід до нього з інших суспільних станів.

Отримуючи у володіння поселення, старшина, шляхта й монастирі часто змушували козаків виконувати різні повинності, виписували їх із реєстру, перетворювали на підданих, відбирали землі (на початок 1730 р. малоземельні й безземельні селяни становили 40 %). Вони мали робити обов'язкові подарунки старшині (ральні), давати гроші й продукти на утримання адміністрації, пошти, школи тощо.

Проте воєнні потреби вимагали існування боєздатного козацького війська. У **1698 р.** козаків було поділено на спроможних виконувати воєнну службу **(виборних)** і неспроможних **(підпомічників)**, які мали допомагати виборним у веденні господарства. Такий самий поділ згодом був запроваджений і на Слобожанщині.

Одним із найважливіших напрямків загальної державної політики І. Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, архітектури, літератури, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної військової скарбниці та власні кошти, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна може зрівнятися з європейськими державами. Так, під його безпосереднім наглядом і керівництвом було споруджено 12 храмів. За гетьманування І. Мазепи було відновлено ба-

гато старовинних храмів княжої доби. Внесок І. Мазепи в розвиток архітектури й будівництва був настільки значним, що тогочасний архітектурний стиль дослідники називають «мазепинським бароко».

Багато нових споруд з'явилося в Києві. У 1690 р. було збудовано нове приміщення Києво-Могилянського колегіуму, у 1698 р. — Богоявленську церкву Братського монастиря, дзвіницю Софійського собору, до 1695 р. обнесено новим муром Києво-Печерську лавру.

Інший напрямок культурницької діяльності Мазепи — друкарська справа. Видання мазепинської доби були одними з кращих українських книгодруків. До речі, сам гетьман мав чи не найкращу в Україні книгозбірню й обдаровував книжками із цієї бібліотеки монастирі, церкви, окремих осіб. Не менш ніж церквами й монастирями опікувався Мазепа Києво-Могилянською колегією, сприяючи її перетворенню в **1701 р.** на академію. У **1700 р.** в Україні було засновано новий навчальний заклад — Чернігівський колегіум.

На думку дослідників, така цілеспрямована та всеохоплююча культурницька діяльність І. Мазепи дозволяє говорити про неї не просто як про меценатство, а як про зважену далекоглядну державну політику.

! **Висновки.** Адміністративно-політичний устрій Лівобережної Гетьманщини ґрунтувався на засадах, що утвердилися в період утворення Української козацької держави. Проте відбулися зміни в ролі деяких органів, обмежувалася влада гетьмана.

- У Лівобережній Гетьманщині та на Слобожанщині суспільство зберігало становий характер. Активно формувався панівний прошарок козацької старшини, шляхти й вищого духовенства. Швидко зростало велике землеволодіння.
- Протягом другої половини XVII ст. відбувався швидкий розвиток сільського господарства, що був зумовлений зростанням попиту на сільськогосподарську продукцію, зростанням кількості населення й освоєнням нових земель.
- У 1687 р. новим гетьманом було обрано І. Мазепу. Булаву він отримав у час, коли Московська держава наполегливо йшла шляхом творення імперії, а автономія козацької держави не входила в її плани.
- І. Мазепа докладав величезних зусиль для створення еліти козацької держави, усіляко опікувався культурою та освітою, що сприяло духовному розвитку України.

Запитання та завдання

1. Якими були територіально-адміністративний устрій та система управління на Лівобережжі? **2.** Який вигляд у цей час мала соціальна структура українського суспільства? Які верстви були панівними? **3.** Які чинники впливали на розвиток господарства Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини? **4.** За яких обставин І. Мазепа став гетьманом? **5.** Чиї інтереси захищав І. Мазепа у здійсненні внутрішньої політики? **6.** Визначте мету й результат другого Кримського походу. **7.** Якими були результати Азовських походів?

8. Охарактеризуйте Коломацькі статті 1687 р. Визначте їх відмінності від попередніх договорів. **9.** За рахунок чого відбувалося формування великого землеволодіння в Україні? Якими були його основні форми? **10.** Як ви вважаєте, чи сприяла економічна політика гетьмана І. Мазепи його популярності серед селян і козаків? **11.** Як позначилася на становищі України війна Московії з Туреччиною в 1687—1700 рр.?

12. Порівняйте соціальний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини. Відповідь подайте у вигляді таблиці. **13.** Покажіть на карті в атласі основні події війни Московії з Туреччиною. **14.** Заповніть у зошиті таблицю «Політика І. Мазепи».

Напрямки політики	Здобутки, результат

15. Завдяки чому І. Мазепа зумів утриматися при владі в умовах палацових переворотів у Москві?

§ 36. Північна війна Московської держави зі Швецією та Україна. Повстання С. Палія. Виступ гетьмана І. Мазепи проти царської влади

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розкрити перебіг Північної війни та участь у ній України; охарактеризувати повстання С. Палія; дати оцінку переходу гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII; з'ясувати роль Полтавської битви в подальшій долі України.

1. Яку політику проводив гетьман І. Мазепа на початку свого правління? **2.** Який вплив на Україну мали війни Московської держави кінця XVII ст.?

1 Гетьманщина в умовах Північної війни Росії зі Швецією (1700—1721 рр.). Із 1700 р. Московія вела Північну війну зі Швецією за вихід до Балтійського моря. Ця війна жодним чином не торкалася інтересів України. Проте від самого початку козацькі полки

постійно брали участь у бойових діях. Вони воювали на території Московії, Прибалтики, Речі Посполитої, відстоюючи імперські прагнення царя. Жорстоке ставлення з боку командування та тяжкі умови служби викликали скарги й нарікання, а часом і самовільне повернення додому. Приводом для незадоволення було й те, що досить часто козаків використовували як дешеву робочу силу під час будівництва каналів, доріг, фортець та інших укріплень. Зокрема, козаки та українські селяни будували нову столицю Московської держави — Санкт-Петербург. У 1706 р. Гетьманщина мусила також утримувати в деяких містах московську армію й воєнні гарнізони. Крім того, з України у великих обсягах вивозилися хліб та інші продукти. Усе це призводило до занепаду господарства й торгівлі, посилювало незадоволення політикою московського царя.

Крім воєнних негараздів козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Так, зокрема, гостру реакцію викликав указ 1705 р. про перетворення двох козацьких полків, висланих до Пруссії, на регулярні драгунські. Серед козацької старшини поширювалися чутки про ще суттєвіші зміни. Непевність майбутнього України примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями старшина тиснула на гетьмана. Та й сам І. Мазепа почав розуміти згубність існуючих відносин України з Московією.

Причини пошуку гетьманом І. Мазепою нових союзників на початку Північної війни:

- Схильність Петра І до політики жорсткого централізму зводила нанівець наміри гетьмана збільшити самостійність Гетьманщини.
- Стрімке виснаження людського та економічного потенціалу Гетьманщини за перші роки війни внаслідок задоволення вимог царя про допомогу.
- Побоювання, що для здобуття перемоги у війні та виходу до Балтійського моря цар може пожертвувати Україною.
- Відмова царя допомогти гетьману («боронися як знаєш») під час загрози вторгнення в Україну союзника шведів польського короля С. Лещинського.
- Наміри Петра І щодо ліквідації Гетьманщини та козацького устрою України.

2 **Повстання під проводом С. Палія 1702—1704 рр.** У той самий час загострилася ситуація на Правобережжі. У 1699 р. сейм Речі Посполитої ухвалив рішення про ліквідацію козацького війська на

Полковник С. Палій

Правобережжі. Гетьману Самусю та полковникам наказали розпустити полки. Однак вони відмовилися виконати це розпорядження та розпочали запеклу боротьбу проти польського панування, яку сучасники називали «другою хмельниччиною», або «**паліївщиною**». На чолі цього повстання став **Семен Палій (Гурко)**. Програма боротьби міститься в його словах: «Я поселився на вільній Україні, й Речі Посполитій немає ніякого діла до цієї області; лише я один маю право в ній розпоряджатися як справжній козак і гетьман козацького народу».

Відверта боротьба проти Польщі розпочалася в 1701 р. із селянських заворушень на Поділлі та Брацлавщині. Потім повстання охопило Київщину та Східну Волинь. На бік повсталих перейшли всі правобережні полки. Коронний гетьман Яблоновський спробував захопити С. Палія у Фастові, але на захист міста піднялися всі жителі. Після невдалої облоги міста поляки відступили на Поділля, а козаки Палія зайняли територію майже всієї Правобережної України та вигнали звідти шляхту.

Семен Палій (Гурко) народився на початку 1640-х рр. у містечку Борзна на Чернігівщині в козацькій сім'ї. Освіту здобув у Києво-Могилянському колегіумі. Потім став козаком Ніжинського полку. Згодом перебував на Запорожжі, де швидко завоював авторитет серед козаків і дістав прізвисько Палій. Служив у П. Дорошенка. У 1683 р. С. Палій очолив козацький загін, що разом із поляками бився під Віднем. Ян III Собеський називав його «віденським богатирем». Після повернення з походу С. Палій оселився на Правобережжі. Коли польський уряд оголосив про формування козацьких полків, С. Палій разом із кількома сотнями запорожців заснував полк із центром у місті Фастів. Під його управлінням була територія колишніх Білоцерківського, Канівського, Чигиринського та Уманського полків. Проте на ці землі прагнула повернутися й шляхта. Козацькі звичаї заважали поширенню панщини, що викликало конфлікт зі шляхтою, який виріс до відкритого протистояння. Ситуацію загострило укладення «Вічного миру» між Польщею та Москвою, за яким Правобережжя залишалося у складі Речі Посполитої. Це перекреслило плани С. Палія. На всі його звертання до царя взяти Правобережжя під свою руку той відповідав відмовою, натомість пропонуючи йому переселитися на Січ. С. Палій на це не погодився. У 1689 р. С. Палій із загоном козаків напав на Немирів, де перебував пропольський гетьман Гришко. Узяти місто не вдалося. Новим гетьманом став Самусь. С. Палія заарештували й ув'язнили в місті-фортеці Магдебург. За рік козаки його звільнили, і він повернувся до Фастова, де продовжив свою політику.

З інструкції послам від шляхти Київського воєводства на сейм (листопад 1701 р.)

Хоч конституція миротворчого сейму 1699 р. всі козацькі війська на ділі заборонила, все-таки бунтівник Палій не хоче підкорятися законам, а також не хоче слухати й виконувати наказів їх милості панів-гетьманів і навіть захопив Фастів, що належить до Київського єпископства, і багаті землі. На захоплених землях він зробив собі кордон на річці Тетерів, козаки ж його зазнають великих утисків, дає на зиму, а також влітку притулок бідним людям; грабує, робить такі наскоки, що загрожує нашій любій батьківщині (Польщі). Наше воєводство стало поживою для грабіжників… Поставити питання про Палія та його похідний полк і щоб якнайефективніше були вжиті заходи, такі, як суворі закони минулого сейму, щоб прийняти рішення про вигнання Палія з нашого воєводства і з Фастова, а також щоб він сам був притягнутий до відповідальності за заподіяні злочини.

? **1.** Про які події йдеться в документі? **2.** Як прореагував С. Палій на ліквідацію козацтва Польщею? **3.** Яких заходів щодо С. Палія вимагала шляхта?

Влітку 1702 р. повстання спалахнуло з новою силою, набувши рис національно-визвольної боротьби. У листопаді повсталі захопили оплот поляків на Правобережжі — Білу Церкву, а згодом Немирів. Для придушення повстання поляки кинули 15-тисячний загін під командуванням Адама Сенявського. Повстання було придушено на Поділлі та Брацлавщині.

Розвиток повстання відбувався в дуже складних зовнішніх умовах. Йшла Північна війна. Річ Посполита розділилася на два ворогуючі табори: один на чолі зі Станіславом Лещинським підтримував Швецію, інший на чолі з Августом II — Росію. Об'єктивно повстання відповідало інтересам Швеції, але його лідери сподівалися на підтримку Москви й лівобережного гетьмана.

Ще до початку повстання Палій звертався до царя, а також до І. Мазепи з пропозицією приєднати Правобережжя. Однак Петро І не наважувався порушити умови «Вічного миру» 1686 р. Лише навесні 1704 р. московські війська з українськими козаками, очолюваними гетьманом І. Мазепою, виступили в похід, щоб надати допомогу королю Августу II в боротьбі зі шведами. Водночас гетьман мав надії на відновлення єдності козацької держави.

Повстання припинилося навесні **1704 р.** зі вступом Мазепи на Правобережжя. С. Палія як можливого претендента на гетьманську булаву було заарештовано й за згодою царя заслано до Сибіру. Правобережні землі опинилися під управлінням І. Мазепи, який фактично став правителем об'єднаної Гетьманщини. На цих землях

він проводив обережну політику. З одного боку, було збільшено кількість козацьких полків до семи: уся старшина, крім С. Палія, залишилася на своїх посадах. З іншого — каралися «бунтівники» й підтримувалася шляхта.

У 1707 р. ситуація різко змінилася. Шведський король Карл XII здійснив стрімкий похід, завдавши поразки Августу II. Петро I опинився перед вибором: приєднати до Росії Правобережжя й тим самим налаштувати проти себе польську шляхту чи залишити Правобережжя у складі Речі Посполитої, підтримавши проросійські сили. Він вирішив, що краще мати в Польщі проросійські сили при владі й контролювати всю країну, ніж отримати одну її частину й мати другу вороже налаштовану одиницю. Проте це не влаштовувало І. Мазепу. Ситуація, що склалася, стала ще одним поштовхом до виступу гетьмана проти московського царя.

3 **Перехід І. Мазепи на бік Карла XII.** Узявши за мету звільнення Гетьманщини з-під влади Московії, І. Мазепа розпочав таємні переговори зі шведським королем Карлом XII.

У 1708 р. Карл XII із 35-тисячною армією вирушив у похід на Москву. Пізніше до нього мав приєднатися генерал Адам Левенгаупт із 16-тисячним військом та важкою артилерією. Шлях на Москву був перекритий великими залогами московських військ у Пскові, Новгороді та Смоленську. Карл XII, віддаючи перевагу маневреній війні, вирішив здійснити обхід через Білорусію. Проте через погані дороги, вороже ставлення місцевого населення та дії партизанів шведська армія втратила потрібну рухливість. Ударом по шведах став розгром московським військом армії Левенгаупта поблизу села Лісне в Білорусії. Після цього шведський король рушив в Україну, де сподівався на допомогу І. Мазепи.

Коли шведський король перетнув кордон Гетьманщини, то І. Мазепа ні у воєнному, ні в політичному відношенні не був готовий зустріти Карла XII як свого союзника. Гетьман опинився перед вибором: чи відверто підтримати шведів, чи залишитися на боці Петра І. 4 листопада 1708 р. гетьман прийняв остаточне рішення приєднатися до Карла XII і, залишивши в Батурині 3-тисячну залогу, із 4-тисячним загоном козаків рушив до ставки шведського короля. Дізнавшись про наміри І. Мазепи, частина козаків залишила його. Вони не зрозуміли несподіваної зміни поглядів гетьмана, який напередодні закликав бути вірними московському царю й боротися зі шведами. Основна маса українського населення роз-

i

Перехід І. Мазепи на бік Карла XII

глядала шведів як загарбників. Також далася взнаки непопулярна соціальна політика гетьмана в попередні роки.

Дізнавшись про вчинок І. Мазепи, цар Петро І наказав зруйнувати гетьманську столицю Батурин, де зберігалися великі запаси зброї, артилерії та продовольства. Долю Батурина вирішила зрада. Полковник І. Ніс показав таємний вхід у місто, через який московські війська проникли в столицю та вчинили погром. Місто було спалене, а населення знищене.

Мазепу було оголошено зрадником. На Старшинській раді в Глухові новим гетьманом було обрано **Івана Скоропадського** (1708—1722 рр.). Крім того, Петро І звернувся до населення із закликом бути вірним йому, а на Січ відправив дарунки та гроші. Через кілька днів більшість старшини залишила І. Мазепу, підписала присягу на вірність царю й визнала гетьманом І. Скоропадського.

Напередодні виборів нового гетьмана в Глухові відбулася церемонія ганебної страти опудала, що символізувало І. Мазепу. 23 листопада 1708 р. в Москві, а також у Глухові було виголошено церковну анафему (прокляття) Мазепі. Понад 200 років аж до 1917 р. анафему українському гетьману повторювали священики в церквах Російської імперії. Анафему виголошували навіть у тих церквах, що були збудовані коштом Мазепи, де в інших молитвах за церковними правилами йому висловлювали хвалу й вічну пам'ять. Активістів українського національно-визвольного руху в XIX і XX ст. називали мазепинцями. Православна церква зняла з І. Мазепи анафему лише в 1994 р.

Проте до І. Мазепи й Карла XII приєднався кошовий отаман Запорозької Січі Кость Гордієнко з частиною запорожців.

8 квітня 1709 р. І. Мазепа та К. Гордієнко підписали з Карлом XII угоду, яка передбачала утворення на українських землях, що перебували у складі Росії, князівства під формальною протекцією Швеції. Питання про долю правобережних і західноукраїнських земель не порушувалося, оскільки шведський король визнавав їх частиною Польщі. Однак цим планам не судилося здійснитися.

Петро І продовжував каральні заходи в Україні. У квітні **1709 р.** московські війська під командуванням П. Яковлєва здійснили каральний похід на Запорожжя, у результаті якого була знищена Чортомлицька Січ. Лише небагатьом запорожцям вдалося врятуватися втечею в турецькі володіння.

Після погрому Січі запорожці заснували Кам'янську Січ, сподіваючись незабаром повернутися на старі місця. Проте в 1711 р. московські війська зруйнували її. Частина запорожців знайшла притулок у володіннях хана — урочищі Олешки, де створила ще одну Січ. Незважаючи на позитивне ставлення хана до козаків, їм заборонили зводити укріплення й мати гармати. Так, вони виявилися беззахисними перед свавіллям татар. Матеріальне становище козаків Олешківської Січі було значно гіршим, ніж на Запорожжі, що викликало невдоволення. У 1728 р. збурені козаки під проводом Івана Гусака заарештували кошового К. Гордієнка, спалили будівлі та рушили на місце Чортомлицької Січі. Проте московський уряд категорично заборонив їм відновлювати Січ. Зазнавши невдачі, козаки повернулися у володіння кримського хана й оселилися на місці Кам'янської Січі. У 1733 р. помер К. Гордієнко — непримиренний ворог Російської імперії. Цього ж року в умовах загострення відносин із Туреччиною російська імператриця Катерина II дозволила запорожцям повернутися. У 1734 р. козаки заснували Нову Січ, що проіснувала до 1775 р.

4 **Полтавська битва та її наслідки.** Тим часом основні сили шведів і козаки І. Мазепи підійшли до Полтави. Тут були зосереджені великі припаси, яких вкрай не вистачало шведам. Залога міста, що складалася з козаків і московських солдатів, відмовилася здатися. Облога міста тривала три місяці. Тим часом до Полтави підійшли головні московські сили. Вирішальна битва Північної війни відбулася **8 липня (27 червня) 1709 р.** під **Полтавою** та завершилася поразкою шведів. Таким чином, доля України була вирішена без українців.

Московські війська, що прибули під Полтаву, розмістилися табором на північ від міста поблизу села Яківці. Лівий фланг московитів прикривав ліс, правий — глибокі яри, а з тилу — річка Ворскла. Козацькі полки І. Скоропадського розмістилися між Малими Будищами та Решетилівкою, щоб не допустити відступу шведів на Правобережжя. Загалом московська армія налічувала 42 тис. осіб, хоча деякі дослідники називають значно більші цифри.

Шведський король, який мав удвічі менше сил, вирішив дати московським військам вирішальний бій. Рано-вранці 8 липня шведська армія, що вишикувалася чотирма колонами, без попередньої розвідки на світанку рушила полем на московський табір. Проте шведи несподівано натрапили на російські редути — польові земляні укріплення. Прохід між редутами й атака російської кінноти завдали шведам відчутних втрат. До того ж їх лівий фланг загубився в лісі й був знищений.

Після кількагодинного важкого бою шведські війська опинилися перед свіжими головними силами московитів, що вийшли з укріпленого табору. Шведський король вирішив атакувати їх, зосередивши свої відбірні війська на флангах. Гвардія Карла XII зуміла прорвати лівий фланг московитів. Тоді Петро І сам повів в атаку російські резерви, яких підтримала артилерія з московського табору. Шведи були відкинуті. Карлу XII заважало керувати боєм поранення в ногу, яке він дістав напередодні. Під час битви він упав із коня й знепритомнів. Шведи вирішили, що король загинув, і стали тікати. У тил шведам ударили козаки І. Скоропадського. До 11-ї години ранку Полтавська битва завершилася поразкою шведського війська, яке втратило понад 12 тис. осіб убитими й полоненими. Втрати московитів склали 1345 осіб убитими та 3290 пораненими.

На місці битви Петро І влаштував бенкет, на який запросив шведських полонених воєначальників, де виголосив тост за своїх вчителів, як він назвав шведів.

Полтавська битва

Після поразки І. Мазепа й Карл XII втекли в турецькі володіння. Петро І доручив своєму послу в Стамбулі підкупити великого візира, якому було обіцяно винагороду за видачу І. Мазепи. Ця звістка схвилювала гетьмана й остаточно підірвала його слабке здоров'я. 22 серпня 1709 р. він помер. Тіло І. Мазепи відвезли в місто Галац (Румунія) і там у колі військової старшини й самого короля Карла XII поховали в міському монастирі.

Висновки. Північна війна стала важким тягарем для українського народу. У таких умовах проти політики царя виступив гетьман І. Мазепа.

- Гетьман І. Мазепа у своїх діях покладався на хитрість, розрахунок та інтриги, а не на героїзм і відданість народу та його провідників. Поразка шведів у битві під Полтавою стала й провалом планів гетьмана на здобуття незалежності України.
- Заслугою гетьмана І. Мазепи стало те, що він створив прецедент виступу української еліти проти московського центру. Царська влада доклала всіх зусиль, щоб знищити пам'ять про гетьмана в українському народі. Йому було проголошено анафему. «Мазепинством» став називатися в Московській державі український національно-визвольний рух.
- Створення козацьких полків у Правобережній Україні відроджувало традиції національного державотворення в цьому регіоні. Вагома роль у цьому процесі належала С. Палію, який кінцевою метою своєї діяльності вважав визволення зі шляхетського гніту Правобережної України та відновлення єдності Правобережжя й Лівобережжя в єдиній козацькій державі. Цю мету мало й повстання 1702—1704 рр., яке було спровоковане рішенням польського сейму про ліквідацію козацтва.
- Незважаючи на те що на певний час вдалося об'єднати дві частини України, міжнародне становище було не на користь України. Зрештою Правобережжя залишилося у складі Речі Посполитої, а козацький устрій на цих землях був ліквідований.

Запитання та завдання

1. Коли та між якими державами відбувалася Північна війна? **2.** Якою була участь козацьких військ у першому етапі Північної війни? **3.** Які воєнно-політичні акції Петра І стали відповіддю на союз І. Мазепи з Карлом XII? **4.** Розкажіть про перебіг Полтавської битви. Чим вона завершилася? **5.** Якою була доля І. Мазепи після Полтавської битви?

6. За що боролися учасники національно-визвольного повстання на Правобережжі 1702—1704 рр.? **7.** Розкажіть про перебіг повстання. За яких обставин і як воно було придушене? Якою є роль І. Мазепи в подіях 1702—1704 рр. на Правобережжі? **8.** Що підштовхнуло І. Мазепу на союз зі Швецією? **9.** Чому І. Мазепа не зміг підготуватися до вступу шведської армії в Україну? **10.** Що спонукало запорожців підтримати українсько-шведський союз?

11. Складіть історичний портрет І. Мазепи. **12.** Прослідкуйте за картою атласу події Північної війни на землях тогочасної України. Визначте території, охоплені повстанням 1702—1704 рр. **13.** Складіть у зошиті хронологічну таблицю «Українські землі в умовах Північної війни».

14. Чому національно-визвольне повстання на Правобережжі 1702—1704 рр. називали «другою хмельниччиною»? **15.** Чому доля України в Полтавській битві вирішувалася без участі українців?

§ 37. Гетьман П. Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: охарактеризувати гетьманство П. Орлика та його Конституцію; з'ясувати, як було остаточно ліквідовано козацтво на Правобережжі.

1. Чому на початку XVIII ст. частина козацтва опинилася в еміграції? **2.** Як складалася доля козацтва на Правобережній Україні наприкінці XVII — на початку XVIII ст.?

1 **Гетьман П. Орлик і його Конституція. 16 квітня 1710 р.** під Бендерами відбулася козацька рада, на якій новим гетьманом було обрано найближчого сподвижника І. Мазепи — генерального писаря його уряду **Пилипа Орлика** (1672—1742 рр.). Він очолив першу українську політичну еміграцію в Західній Європі й уряд в екзилі (еміграції).

Політична еміграція — це вимушена зміна місця проживання або переселення зі своєї батьківщини в інші країни через політичні причини.

Пилип Орлик походив із давнього чеського роду. Його батько загинув у війні з Туреччиною. Навчався П. Орлик спочатку в єзуїтській колегії у Вільні, а потім у Києво-Могилянському колегіумі. Він був освіченою людиною, знав кілька європейських мов. Обіймав посади в Генеральній військовій канцелярії, згодом став генеральним військовим писарем і найближчим радником гетьмана І. Мазепи.

Під час козацької ради 16 квітня було прийнято складений П. Орликом документ «Пакти й Конституції законів і вольностей Війська Запорозького» (пізніше цей документ дістав назву **Конституція Пилипа Орлика**). Це була угода між старшиною та запорозькими козаками, з одного боку, та гетьманом — з іншого. Уперше новообраний гетьман укладав зі своїми виборцями офіційну угоду, де чітко зазначалися умови, за яких він отримував владу.

Конституція Пилипа Орлика складалася зі вступу й 16 статей. У документі проголошувалася незалежність України від Росії та Речі Посполитої; обґрунтовувалася протекція шведського короля та союз із Кримським ханством. Територія України визначалася Зборівським договором 1649 р. Козакам поверталися їхні території в Подніпров'ї. При гетьмані утворювалася Генеральна рада із законодавчою владою, яка складалася з генеральної старшини, полковників, виборних депутатів від кожного полку та делегатів від запорожців; рада збиралася тричі на рік — на Різдво, Великдень, Покрову. Справи про кривду гетьманову та провини старшини розглядав Генеральний суд, до якого гетьман не мав права втручатися. Державна скарбниця й майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, на утримання гетьмана призначалися окремі землі. Установлювалася виборність полковників, сотників із наступним їх затвердженням гетьманом. Спеціальна комісія мала здійснювати ревізію державних земель, якими користувалася старшина, а також повинностей населення. Гетьман мав захищати козацтво та все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам.

Таким чином, проголосивши фактично республіканський політичний устрій Української держави, Конституція Пилипа Орлика стала зразком тогочасної політичної думки не тільки в Україні, а й узагалі в Європі.

Гетьман П. Орлик

Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної ради. У ній були закладені підвалини принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, впроваджувалася виборність посад.

Зміст документа відповідав інтересам козацької старшини, яка через послаблення гетьманської влади отримала можливість більшої участі в управлінні державою. Конституція Пилипа Орлика до 1714 р. діяла на тій частині Правобережної України, де зберігався військово-територіальний полковий устрій.

Із «Пактів і Конституцій законів і вольностей Війська Запорозького»

Отож ми, генеральна старшина, кошовий отаман і все Запорозьке Військо, домовилися і постановили з ясновельможним гетьманом при елекції його вельможності таке право, яке має бути збережене постійно в Запорозькому Війську: щоб у Вітчизні нашій першими радниками була генеральна старшина, як за респектом їхніх первісних урядів, так і в установленій при гетьманах резиденції. За ними за звичайним порядком слідують городові полковники, нехай вони будуть пошановані як публічні радники. Крім того, із кожного полку до Загальної ради мають бути вибрані за гетьманською згодою генеральні радники по одній значній, старовинній, добре розумній та заслуженій особі. І з тими всіма генеральними особами, полковниками і генеральними радниками має радитися ясновельможний гетьман та його наступники про цілість Вітчизни, про її загальне добро і про всілякі публічні діла, нічого без їхнього дозволу й поради не зачинаючи приватною своєю владою, не встановлюючи і до завершення не приводячи…

…Коли б хто з генеральних осіб, полковників, генеральних радників, значного товариства та інших військових урядників над тією ж черню чи то б гонор гетьманський зважився образити, чи в якомусь іншому ділі провинитися, то таких переступників сам ясновельможний гетьман не має права карати своєю приватною помстою та владою, а повинен таку справу, чи кримінальну, чи некримінальну, здати на Військовий генеральний суд, і який у нього випаде нелицемірний і нелицеглядний декрет, такий кожен переступник має й понести.

? **1.** Хто і на яких підставах мав входити до Загальної ради? **2.** Які функції виконувала Загальна рада? Як вона обмежувала владу гетьмана? **3.** Хто здійснював судочинство? Які тут передбачені обмеження гетьманської влади?

2 Похід П. Орлика на Правобережжя. Московсько-турецька війна.

Подальші дії П. Орлика були спрямовані на звільнення України з-під московської влади. Він уклав угоди з кримським ханом Девлет-Гіреєм, шведським королем Карлом XII, прибічниками поваленого польського короля С. Лещинського з метою спільного визволення Гетьманщини й Слобожанщини. До них приєдналася Османська імперія, яка 20 листопада 1710 р. оголосила війну Московії. За спільним планом союзників передбачалося здійснити військову експедицію з метою звільнення Правобережної України.

На початку 1711 р. хан із 40-тисячною ордою та 2 тис. запорожців вирушив на Слобідську Україну. Не досягнувши там воєнного успіху, він із 12 тис. захоплених бранців повернувся до Криму. Тим часом П. Орлик із 5 тис. запорожців, 20—30-тисячною

татарською ордою та загоном поляків рушив на Правобережжя. Він здобув Немирів, Брацлав, Вінницю й узяв в облогу Білу Церкву. До нього приєдналося близько 11 тис. місцевих козаків на чолі з полковником Самусем. Однак після звістки про наближення московських військ татари припинили облогу та почали брати ясир (10 тис. жителів). Місцеві козаки залишили гетьмана й кинулися рятувати своїх близьких. П. Орлик втратив мало не все своє військо й був змушений припинити похід і повернутися до Бендер. Козаки Самуся відмовилися відступити та продовжили боротьбу. Вирішальна битва з московськими й польськими військами відбулася при обороні Богуслава. Самусь та його прихильники потрапили в полон і були заслані до Сибіру.

Влітку **1711 р.** Петро I розпочав воєнну кампанію проти Османської імперії (Прутський похід). Московська армія вирушила до Молдавії, де її володар підняв антитурецьке повстання.

8—9 липня 1711 р. поблизу річки Прут відбулася вирішальна битва. Армія Петра I була оточена турецьким військом, і їй загрожувала капітуляція. Петро I вирвався з оточення лише завдяки підкупу та значним політичним поступкам.

За Прутським мирним договором 1711 р. московська сторона повертала Туреччині Азов, знищувала свої фортеці на Запорожжі і зобов'язувалася не втручатися у внутрішні справи Речі Посполитої. Окремий пункт стосувався українських земель, від яких Росія мала відмовитися та повернути їх під протекторат Кримського ханства й Туреччини. Проте його сформулювали дуже нечітко, і було незрозуміло, про що йдеться — Запорожжя, Правобережжя або всю Гетьманщину. Зокрема, у ньому йшлося: «...Ми [турецький султан] оцю Україну по цей бік Дніпра, яка на основі воєнного права перейшла до нашого непереможного цісарства від московського царя, передаємо і ласкаво відступаємо у повне володіння вищейменованому гетьманові козаків українських і запорозьких, найяснішому Пилипу Орлику і його нащадкам, гетьманам українським і запорозьким... під нашою непереможною протекцією».

Московія зволікала з виконанням умов договору. Зрештою наприкінці 1711 р. Туреччина висунула московській стороні вимогу передати всю Наддніпрянську Україну з Києвом під її протекторат відповідно до умов Прутського миру. Проте Московія не погодилася на ці умови. У результаті переговорів за сприяння англійського й голландського послів було досягнуто домовленостей, що росіяни

i

відмовляються від Правобережжя (крім Києва з околицями) і західної частини Запорожжя (землі на правому березі Дніпра з Кодаком), а турки не висувають претензій на інші запорозькі землі та Лівобережну Україну. Ці домовленості були зафіксовані в московсько-турецькому договорі, підписаному у квітні 1712 р., та Адріанопольському договорі 1713 р. Вони стали тяжким ударом для П. Орлика та його сподвижників.

Розуміючи, що Правобережжя втрачене, царський уряд аж до 1714 р. «зганяв» місцеве населення на Лівобережжя з метою позбавити Орлика будь-якої підтримки.

З указу Петра I полковнику білоцерківському Антону Танському (23 вересня 1711 р.)

Тому що, згідно з укладеними з поляками трактатами про вічний мир, тогобічну задніпровську Україну (Правобережжя) з її рубежами, точно в трактатах записаними, належить залишити полякам,— то тамтешнім полковникам з полковою, сотенною і рядовою козацькою старшиною, козаками і іншими, що в підданстві нашому вірно бути бажають, з жінками і дітьми, з їх рухомими пожитками перейти на проживання в Малу Росію, в тамтешні полки, де хто побажає, та з тієї ж сторони від містечка Трахтемирова вниз на Дніпрі, аж до гирла ріки Тясмин, з усіх містечок і сіл жителів перевести в Малу Росію, а тим землям бути пустими завжди і на них поляків ніяких не поселяти… а хто там які свої маєтності має, хутори і інші підприємства залишить, ті від нас, государя, нашої царської величності, в Малій Росії маєтностями також нагороджені мають бути. І котрі там під державою нашою нам вірно служили — і надалі служити будуть. Такі ж нашої царської величності укази і в інші задніпровські (правобережні) полки полковникам послані.

? **1.** Кому мали відійти правобережні землі? **2.** Хто підлягав переселенню з Правобережжя? Куди Петро I переселяв правобережне українське населення? **3.** Яку долю визначав цар правобережним українським територіям? **4.** Які компенсації українській старшині передбачалися Петром I за втрачені статки?

3 **Ліквідація козацького устрою на Правобережжі. Спроба П. Орлика створити антимосковську коаліцію.** Після підписання миру між Москвою та Стамбулом Україна залишалася знову розділеною. Влада ж П. Орлика над Правобережжям, отримана згідно з указом султана, була нетривалою. У квітні 1714 р. між Туреччиною й Польщею було укладено договір, за яким Правобережна Україна залишалася за Польщею.

Ще в 1712 р. польський сейм прийняв рішення про скасування полкового устрою на Правобережжі. У 1714 р. московські війська передали полякам Білу Церкву, а залишки правобережних полків переправилися через Дніпро. Польща остаточно відновила свою владу на Правобережжі. Проте ці землі не стали «пусткою». Уже від 1720-х рр. почалося їх інтенсивне заселення й відродження. Однак цього разу вже не козацтву належала вирішальна роль у цьому процесі.

У червні 1714 р. П. Орлик виїхав із Бендер у подорож до країн Європи, де намагався отримати допомогу в боротьбі проти Московії. На запрошення Карла XII П. Орлик зі своїми прибічниками прибув до Швеції. У 1720 р. він подався до Німеччини, а згодом до Франції. Однак підтримки своїх планів у правителів європейських держав гетьман не знайшов.

Після підписання російсько-шведського Ніштадтського мирного договору 1721 р. перебування українських політичних емігрантів у всіх європейських столицях не схвалювалося. До того ж за наказом Петра I непокірного гетьмана намагалися заарештувати. У 1722 р. П. Орлик був змушений переїхати на територію Туреччини, де й прожив останні 20 років свого життя. Усі його дипломатичні зусилля виявилися марними.

! **Висновки.** Після поразки виступу гетьмана І. Мазепи козаки, які опинилися в еміграції, у 1710 р. обрали собі гетьманом П. Орлика.

- Заступаючи на посаду, П. Орлик підписав із козаками договір, який увійшов в історію як Конституція Пилипа Орлика. Вона стала першою в сучасному розумінні конституцією Української держави.
- Конституція обмежувала права гетьмана, передбачала створення представницького органу — Генеральної ради. У ній були закладені підвалини принципу розподілу законодавчої, виконавчої та судової влади, запроваджувалася виборність посад.
- Спираючись на підтримку Османської імперії, П. Орлик спробував утвердити свою владу на українських землях. Однак відновлення козацької держави не входило в плани тодішніх європейських володарів. Проте завдяки діяльності П. Орлика в дипломатичних колах стали краще розуміти складнощі політичної ситуації на українських землях і прагнення українців.
- Ще однією сумною подією стала остаточна ліквідація козацтва на Правобережжі в 1714 р.

Запитання та завдання

1. Коли було ухвалено Конституцію Пилипа Орлика? **2.** На які держави спирався П. Орлик у боротьбі за відновлення незалежності Гетьманщини? **3.** У якому році відбувся Прутський похід Петра I? **4.** За яким договором Запорожжя переходило під владу Османської імперії? **5.** Коли польський сейм прийняв рішення про ліквідацію козацького устрою на Правобережжі? Коли ця ухвала була здійснена?

6. Чим гетьманство П. Орлика відрізнялося від управління всіх його попередників? **7.** Із якою метою П. Орлик запропонував козацтву «Пакти і Конституції…»? **8.** Чому походи П. Орлика в Україну зазнали поразки? **9.** Чому на Правобережній Україні було ліквідовано козацький устрій?

10. Складіть історичний портрет П. Орлика. **11.** Прослідкуйте за картою атласу напрямки походів П. Орлика на Правобережжя. **12.** Складіть у зошиті хронологічну таблицю «Діяльність П. Орлика».

13. Які зовнішні чинники завадили П. Орлику реалізувати ідею відновлення Української козацької держави?

§ 38. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про те, як була підпорядкована Українська православна церква московському патріарху; визначати особливості розвитку української культури наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.; дізнатися про основні здобутки української культури цієї доби; розповідати про видатних представників української культури.

1. Якими є основні риси української культури попередньої доби? **2.** Назвіть головні здобутки української культури XVII ст.

1 Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату. Із моменту прийняття Української держави під царську протекцію московський уряд не залишав спроб підпорядкувати православну церкву на українських землях владі московського патріарха. Це дало б змогу контролювати Україну не тільки політично, а й через віру населення. Усупереч намаганням здійснити цей акт українське духовенство чинило йому опір, розуміючи, що воно фактично втратить існуючу незалежність (константинопольський патріарх мало впливав на життя Київської митрополії). Найбільшим противником був київський митрополит Йосип Тукальський, який

Свято-Троїцький кафедральний собор у Чернігові. Сучасний вигляд

усіляко підтримував гетьмана П. Дорошенка. Після його смерті в 1675 р. Москва активізувала свої намагання підпорядкувати Київську митрополію.

Переломними стали події першої половини 1680-х рр. У 1684 р. Києво-Печерська лавра була вилучена з-під влади константинопольського патріарха й підпорядкована московському. Московський уряд надіслав константинопольському патріарху Якову царську грамоту з пропозицією дозволити Московській патріархії висвячувати київських митрополитів. Не чекаючи відповіді (вона була негативною), цар наказав І. Самойловичу провести вибори київського митрополита та відрядити його на висвячення до Москви. І. Самойлович не наважився суперечити волі царя, і в липні 1685 р. було скликано собор, який обрав митрополитом київським луцького єпископа **Гедеона** (князь Святополк-Четвертинський). Від'їзду Гедеона на висвячення в Москву передувало посольство українського духовенства, яке просило підтвердити давні права й вольності Київської митрополії. Московський патріарх це прохання задовольнив. Тоді Гедеон виїхав до Москви, де в грудні 1685 р. отримав дозвіл на митрополію. Він офіційно отримав титул «митрополит Київський, Галицький і Малої Росії», а традиційна частина титулу київських митрополитів — «і всієї Русі» — була вилучена. Тим часом московські дипломати залагоджували цю справу в Константинополі (Стамбулі). Заручившись підтримкою великого візира Порти й щедро обдарувавши константинопольського патріарха Діонісія, Росія в 1686 р. домоглася від нього згоди на передачу Київської митрополії Московському патріархату.

Ці події стали для Української православної церкви катастрофою. Вона втратила колишню самостійність. Московський патріарх започаткував процес відокремлення від митрополії окремих єпархій (першою стала Чернігівська) і монастирів (Києво-Межигірський і Києво-Печерська лавра), які стали безпосередньо підпорядковуватися патріарху. Проте найголовнішим було те, що українська церква почала втрачати свою самобутність.

Вчений І. Огієнко про українську культуру

Наші співаки-українці занесли на Москву і свою співацьку одіж, і ця одіж осталася скрізь по Росії ще й до нашого часу, а в кафедральних церквах співаки ще й тепер одягаються в особливу одіж, яку перейнято од українців ще в XVII—XVIII віках…

Вплив український на московську церкву був таким великим, що на Москві по церквах скрізь запанувала українська вимова, і ця вимова лишалася тут аж до початку XIX віку.

? **1.** Чим автор пояснює домінуючий український культурний вплив у Росії у XVII—XVIII ст.? **2.** Які напрями українського культурного впливу перелічує автор? Які факти свідчать про величезну роль української культури у розвитку Росії того часу?

2 **Особливості розвитку культури.** Українська культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. розвивалася в суперечливих умовах. Так, створення власної держави, підтримка культури з боку гетьманів, загальне національне піднесення сприяли розвитку української культури. Проте водночас її розвиток гальмувався заходами царської влади та поступовим занепадом держави. У 20-х рр. XVIII ст. в Україні прокотилася перша хвиля русифікації. Проте в цей період ще переважали тенденції, що зумовили розквіт української культури.

Культура цього періоду ґрунтувалася на двох основах: попередньому розвитку української культури та впливі західноєвропейського бароко.

Особливості культури бароко:

- вигадливе поєднання деталей, ліній, прикрас;
- інтерес до людських почуттів та громадських вчинків;
- увага до символів та алегорій;
- театральність, парадність.

На українському ґрунті культура бароко набула особливих рис, що дає підставу стверджувати про існування **українського (козацького) бароко**. Крім того, у культурі цього періоду почали прослідковуватися світські ознаки.

На характер культури цього періоду мали вплив і зміни в соціальній структурі українського населення. Основну частину культурно розвиненого населення складали вже не шляхтичі й духовенство, а козаки, козацька старшина, міщани. Це приводило до розширення підґрунтя, на якому розвивалася українська культура.

■ Наступ царизму на українську мову і культуру

Основні заходи
▸ 1709 р. за наказом Петра I було вислано за кордон студентів Києво-Могилянської академії, що походили з Правобережжя. Загалом кількість студентів скоротилася з 1 тис. осіб до 161 особи. ▸ Московський уряд конфіскував великі суми грошей, надані гетьманом І. Мазепою на будівництво Києво-Печерської лаври. Землі Лаври було передано під будівництво Київської фортеці. ▸ Провадилася цілеспрямована й наполеглива політика запрошень і переманювань із Гетьманщини до Петербурга й Москви видатних українських вчених, просвітителів, богословів і педагогів. ▸ Примусове насадження великоросійських правопису та правовірності щодо українських церковних видань. ▸ 1721 р. Київська і Чернігівська друкарні були підпорядковані Синоду Російської православної церкви. З усіх українських церков вилучалися книги колишнього українського друку і замінювалися на московські видання. ▸ Відповідно до указу Петра I від 20 грудня 1720 р. розпочалося вилучення і вивезення з Гетьманщини до Росії історичних пам'яток, рідкісних книг тощо.

3 **Освіта і друкарство. Києво-Могилянська академія.** Наприкінці XVII ст. освітній рівень населення козацької України залишався відносно високим. Тут діяла велика кількість початкових шкіл, у яких учителювали дяки, мандрівні студенти Києво-Могилянського колегіуму. У них навчали читати, писати, рахувати, співати. Поширеною була й домашня освіта.

Саме в цей період в Гетьманщині виникла й набула поширення форма **навчання й здобуття професійних знань при канцеляріях**, де виконували різні доручення й водночас навчалися ведення канцелярських справ, складання ділових паперів. В Україні характерною була професійна підготовка юнаків через систему учнівства в ремісничих цехах. Таку підготовку отримували й козацькі діти в січовій школі на Запорожжі. Вона готувала канцеляристів, кобзарів, сурмачів, скрипалів, цимбалістів.

Виникали нові колегіуми, які були середніми навчальними закладами: **Чернігівський** (1700 р.), **Харківський** (1727 р.), **Переяславський** (1738 р.). Значним освітнім центром став Харківський колегіум, у якому навчалося до 800 учнів. Крім традиційних предметів тут вивчалися також інженерна справа, артилерія та геодезія (одна з наук про Землю). Переяславський колегіум безпосередньо займався підготовкою духовенства для православних парафій Правобережжя.

Харківський колегіум. Будівля XVIII—XIX ст.

Вознесенський собор у Переяславі. Художник Т. Шевченко

У колегіумах вивчали старослов'янську, українську, польську, німецьку, французьку мови, поетику, риторику, філософію, богослов'я, математику, фізику, медицину, історію, географію, астрологію (астрономію), музику.

На Правобережжі та західноукраїнських землях діяли переважно єзуїтські колегіуми — Луцький, Кам'янецький, Львівський, Перемишльський та інші.

Вища освіта на українських землях була представлена **Києво-Могилянським колегіумом** (1632 р.) та **Львівським університетом** (1661 р.).

Києво-Могилянський колегіум за організаційною структурою відповідав вищим навчальним закладам Західної Європи. Після тривалих клопотань у 1694 р. колегіум отримав царську грамоту на самоврядування. За грамотою Петра I від 1701 р. він був перетворений на академію як вищий навчальний заклад. У 1709 р. тут навчалося близько 2 тис. студентів. Проте вже за декілька років їхня кількість зменшилася до 165 осіб.

Із жалуваної грамоти Петра I Київській духовній академії (1701 р.)

Наша царська величність, слухавши чолобиття наших богомольців, превелебного Варлама Ясинського, митрополита київського і галицького, і Малої Росії, превелебного Стефана Яворського, митрополита рязанського та муромського, пожалували, звеліли ігумену і ректору Київського братського монастиря з братією за попередньою і цією… жалуваними грамотами в колишніх київських училищах або школах, які давно засновані і побудовані при Братському монастирі, за колишнього превелебного митрополита Петра Могили через своїх православних префектів і професорів, і учителів

дітей всяких чинів російського народу та ревнителів благочестивої греко-православної віри, що приходять з інших країн, навчати зі старанною ретельністю та дбайливістю не тільки поетики й риторики, але й філософії та богослов'я… слов'яно-російською, елліно-грецькою і латинською мовами, ні в чому не відхилятись від вірування східної церкви… І в силу цієї нашої… жалуваної грамоти ми, великий государ, наша царська величність, ті школи і вільне в них навчання затверджуємо і закріплюємо.

? **1.** На чиє прохання була видана жалувана грамота? Який її основний зміст?
2. Хто за національністю та соціальним станом міг навчатися в академії?
3. Які дисципліни мали вивчатися в академії? Які мови планувалося використовувати в навчальному процесі?

Поширення грамотності серед населення сприяло розвитку книгодрукування. Найбільшою друкарнею в Україні з 13 існуючих була **Києво-Печерська**. Серед виданих нею книг відома, зокрема, «Іфіка ієрополітика» (1712 р.), у якій пояснювалися норми поведінки. Видавалися релігійні трактати, букварі та інші книги.

На західноукраїнських землях продовжувала діяти Львівська братська друкарня. Вона видавала букварі та інші книжки. Значний внесок у розвиток книгодрукування зробили Почаївська та Унівська друкарні.

Прикметною рисою книгодрукування того часу, незважаючи на заборони Синоду Російської православної церкви, стало зростання друку світської літератури. А запроваджений за Петра I гражданський шрифт зробив книжки більш доступними для широкого кола читачів.

Із записок історика і мандрівника П. Алеппського (1654 р.)

Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій землі руських, тобто козаків, ми помітили прекрасну рису, що дуже здивувала нас: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні співи; крім того, священики навчають сиріт і не лишають їх неуками блукати по вулицях.

? Як автор документа, син антіохійського патріарха, описує рівень освіти в тогочасній Україні?

4 **Розвиток природничих наук.** У XVII—XVIII ст. на українських землях, як і в інших країнах Європи, швидко розвивалася наука. Особливістю науки в Україні було те, що на відміну від Європи, де вона долала сильний опір церкви, тут її представниками у своїй більшості були церковні діячі, іноді вищі ієрархи. Так, Фео-

фан Прокопович навіть виголосив перед студентами й викладачами Києво-Могилянської академії спеціальну промову «Про заслуги і користь фізики».

Видатні діячі того часу зосереджували увагу на складних питаннях астрономії, математики, медицини, географії. Так, І. Галятовський намагався розкрити причини таких природних явищ, як сонячне й місячне затемнення, хмарність, дощ, вітер, блискавка тощо. Є. Славинецький здійснив переклад слов'янською мовою посібника з астрономії Везалія «Космографія», яку вивчали в медичних колегіумах. У 1707—1708 рр. Ф. Прокопович уклав курс лекцій з арифметики та геометрії для Києво-Могилянської академії.

У XVIII ст. набули поширення медичні знання. З'явилася низка лікарів-українців, які здобули вчений ступінь доктора медицини: І. Полетика, М. Кружень, П. Погорецький та інші. У 1707 р. в Лубнах відкрилася перша в Україні польова аптека.

5 **Розвиток літератури.** Із другої половини XVII ст. розпочався період піднесення літературної творчості. Для літератури цього часу характерними були такі риси:

- зберігався зв'язок літератури з релігійним світоглядом;
- мистецтво слова поступово ставало самостійною галуззю творчості;
- все виразніше виявлялися світські й естетичні функції літератури, вироблялися нові форми й способи художньо-словесного зображення;
- основна увага письменників зосереджувалася на людині, а також на її зв'язку з Богом, утверджувалися нові жанри художньої літератури.

Друга половина XVII ст. — це період розквіту української літератури стилю бароко. Найбільш яскраво барокові риси проявлялися в поезії. Поетичні твори цієї доби різноманітні: від громадсько-політичних до ліричних.

Громадсько-політична поезія пов'язана з подіями Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та Руїни. Відомі такі твори: «Висипався хміль із міха», «Похвала віршами Хмельницькому од народа малоросійського», «Чигирин» тощо.

Авторами релігійно-філософської поезії були представники духовенства — **Л. Баранович, В. Ясинський, Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович** та інші,

■ Ф. Прокопович

Д. Туптало

у творах яких порушувалися морально-етичні проблеми. У поезії цього напрямку найбільше проявився стиль бароко — символіка, алегорія, гра слів, ускладнені асоціації, натуралістичність деталей. Найбільшу поему (23 тис. рядків) на релігійну тематику склав **І. Максимович** («Богородице Діво»).

У руслі бароко розвивалася й панегірична поезія. Найвідомішими її представниками були **І. Величковський, Л. Баранович**.

Велику популярність мали епіграми (невеликі вірші дошкульного змісту). Найкращими епіграфістами вважалися **Л. Баранович, І. Величковський, Д. Братковський, К. Зиновіїв**. В епіграмах часто перепліталися релігійно-філософські та побутові сюжети.

Найкращі вірші ліричної поезії написані **С. Климковським, І. Бачинським, Д. Левицьким, І. Мазепою, Л. Барановичем**. Жанрово ця поезія дуже різноманітна — це і опис соціально-побутових явищ, і опис природи, і любовні елегії. Вона наповнена народними образами та символами. Любовна поезія тісно пов'язана з піснею.

Значної популярності набула й сатирична віршована література. У рукописних збірках поширювалися вірші **К. Зиновіїва** (370 віршів) та **І. Некрашевича** («Ярмарок», «Сповідь»). У них відтворювалися колоритні побутові сцени, висміювалися вади суспільства, прославлялася чесна праця хліборобів і ремісників.

Серед прозової творчості найбільше значення залишалося за полемічною богословською літературою. Серед найвидатніших полемічних творів можна виділити такі: «Фундаменти», «Бесіда» **І. Галятовського**, «Нова міра старої віри» **Л. Барановича**, «Навіти» анонімного автора.

До богословської літератури належать і проповіді. Їхні автори використовували багато художніх прийомів, вдавалися до порівняння, алегорій, метафор тощо. У своїх проповідях вони викривали вади суспільства, засуджували ганебні вчинки, давали настанови щодо правильного життя. Так, вони схвалювали вірність православ'ю, прагнення миру, злагоди та спокою; засуджували заздрість, підступність, невдячність, жадобу, моральну розпусту. Найвизначнішими творами були «В істинній вірі», «Мир із богом людині» **І. Гізеля**, збірки проповідей Л. Барановича «Меч духовний» і «Труби словес проповідних». Крім того, проповідями уславилися **Д. Туптало, С. Яворський, Ф. Прокопович** та інші.

Синопсис

І. Галятовський. Євангеліст Іоанн

Продовжував розвиватися й агіографічний жанр (опис житій святих). Його найвидатнішою пам'яткою є чотиритомна збірка житій святих Д. Туптала.

Із середини XVII ст. в літературі набув розвитку жанр езопівської байки. Її вивчали в школах, поширювали в рукописних збірках. Згодом ці байки сприяли формуванню нової української літератури.

Велику частину літературного доробку складає історична література. Серед неї слід виділити **«Синопсис»** (1674 р.) — короткий нарис історії України та Московії від найдавніших часів до останньої чверті XVII ст. (автор невідомий), який на декілька століть став підручником з історії.

У XVIII ст. в українському суспільстві існував великий інтерес до подій Національно-визвольної війни, що відображався у творчості. У 1702 р. з'явився перший такий твір — «Літопис Самовидця», створений одним із діячів часів Руїни Р. Ракушкою-Романовським. Найпопулярнішими стали праці **С. Величка** «Сказання про козацьку війну з поляками» та «Повість літописна про малоросійські та частково інші події» і «Дійствія презільної брані...» **Г. Грабянки**. У XIX ст. їх називали літописами, хоча насправді це були типові історичні твори XVIII ст., написані в бароковому стилі.

6 **Архітектура.** Національно-визвольна війна під проводом Б. Хмельницького, події Руїни, народні повстання, війни Росії, Речі Посполитої з турками, татарами, шведами зумовили бурхливий розвиток **фортифікаційного будівництва**. Не було такого міста й містечка, яке б не мало оборонних споруд із валів, ровів, дерев'яних

або кам'яних стін, ланцюгових мостів, веж. Розвиток артилерії зумовив і зміни у фортифікації. Стали переважати укріплення бастіонного типу, які зводили навіть навколо старих фортець і замків у Кам'янці-Подільському, Хотині, Львові, Ужгороді тощо.

Від другої половини XVII ст. нове піднесення переживало **монументальне будівництво**. На українському ґрунті його поширення відбувалося двома напрямками: українізація західноєвропейського бароко та надання барокового вигляду українській архітектурній традиції. Як наслідок, мистецтвознавці говорять про існування **українського (козацького) бароко**, що має свої специфічні риси.

Для архітектури бароко були характерні риси урочистої піднесеності, грандіозності, схильності до рухливих композицій і декоративної насиченості. Ці риси забезпечувалися певними архітектурними прийомами — протиставленням великих і малих розмірів, світла й тіні, поєднанням контрастних матеріалів і кольорів, набуттям скульптурної виразності в архітектурному декорі.

Архітектура бароко в першу чергу вплинула на оздоблення старовинних храмів, які, зберігаючи попередню структуру, отримали новий декор — вигадливі декоративні фронтони (передня частина будівлі), обрамлення вікон і дверей, мальовничі багатоярусні грушоподібні бані, ступінчасті дахи. Після реконструкції барокового вигляду набули Софія Київська, Успенський собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий собор, Спаський і Борисоглібський собори в Чернігові. Такими ці храми збереглися до наших днів.

■ Михайлівський Золотоверхий собор у Києві

■ Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях

■ Церква Св. Юра в Дрогобичі

Більшість барокових споруд в Україні були збудовані за часів гетьманства І. Мазепи або його коштом. До найкращих барокових ансамблів культового призначення належать Миколаївський собор у Ніжині (1668 р.), Троїцький собор Густинського монастиря (1671 р.), Покровська церква в Харкові (1689 р.), Троїцький собор у Чернігові (1679—1695 рр.), Всіхсвятська надбрамна церква Києво-Печерської лаври (1696—1698 рр.), Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1734 р.), костьол домініканців у Львові (1745—1749 рр.) та інші. До цього переліку можна віднести дзвіницю Софії Київської.

Крім церковного розгорталося й світське кам'яне будівництво. Зводяться трапезні, колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Серед цих споруд слід відзначити корпус Київської академії, келії Києво-Печерської лаври, Троїцького та Єлецького монастирів Чернігова, будинок Кочубея в Батурині.

Проте основним будівельним матеріалом залишалося дерево. До наших днів збереглося чимало дерев'яних храмів тієї доби, особливо в Прикарпатті, Буковині та Закарпатті.

7 **Мистецтво.** Від другої половини XVII ст. український живопис швидко почав відходити від церковних канонів, у ньому переважало зображення реальних людей, подій. У творчості митців цього періоду переважав вплив мистецького стилю бароко.

У монументальному живописі яскраво проявлялися народні традиції. Особливо реалістично відтворено образи людей із народу, краєвиди в оздобленні церкви Св. Юра в Дрогобичі, а також у розписах дерев'яних храмів на Закарпатті. У Софії Київській були створені нові розписи з використанням сюжетів про боротьбу з татарами та поляками. В Успенському соборі Києво-Печерської лаври була намальована ціла портретна галерея української знаті цієї доби. Водночас київські майстри намагалися максимально зберегти старовинні мозаїчні та фрескові композиції.

Творчість народних майстрів яскраво відобразилася в картинах Страшного суду. Визначним явищем стало звернення до образів козака-бандуриста — захисника Батьківщини (**«Козак Мамай»**), а також селянина-повстанця, борця проти соціального й національного поневолення.

i

Продовжував розвиватися іконопис. На іконах поряд із біблійними персонажами стали зображати реальних персонажів — гетьманів, старшин, рядових козаків, міщан на тлі реальних інтер'єрів тієї доби (ікони «Воздвиження Хреста», «Запорозької Покрови» тощо).

Цікавим явищем українського малярського бароко стала діяльність **художнього осередку в Жовкві**. Так, **І. Руткович** (1667—1707 рр.) традиційні сюжети іконостасів подавав як напівсвітські картини з тонким колористичним вирішенням та реалістичним відтворенням людських образів. Найбільш відомими його творами є іконостаси храмів у Жовкві, Волиці-Деревлянській, Волі-Висоцькій, Новій Скваряві. Інший відомий майстер цієї доби **Й. Кондзелевич** (1667—1740 рр.) віддавав перевагу складним монументальним композиціям, у яких знаходили відображення події реального життя українського народу. Найбільш відомі його роботи, створені для монастиря Скит Манявський (зберігаються у Львівському національному музеї), Білостоцького та Загорівського монастирів на Волині.

До плеяди жовквівських митців належать також **Ю. Шиманович, М. Альтамонте, В. Петрахнович**. Їхня творча спадщина представлена не лише творами сакрального малярства, а й світськими портретами, батальними картинами.

У цей період набув розвитку український **портретний живопис**, особливо поширений у середовищі шляхти й козацької старшини. Портрет як жанр світського мистецтва мав національну особливість. Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. він ще зберігав тісний зв'язок з іконописом. Були створені монументальні портрети Б. Хмельницького й відомих козацьких старшин. Світські барокові портрети надзвичайно пишно декоровані, різні орнаментальні елементи виразно підкреслюють майнове та соціальне походження зображуваних. Розквіт портретного живопису припадає вже на другу

■ Сцена біля криниці з іконостаса із Нової Скваряви. Художник І. Руткович. 1697—1699 рр.

■ Ікона Знамення Богородиці. Фрагмент іконостаса Й. Кондзелевича. Кінець XVII — початок XVIII ст.

половину XVIII ст. Великої популярності за тих часів набув ктиторський портрет — зображення засновників і покровителів храмів.

Помітного розвитку досягла в цей період **графіка**, що була тісно пов'язана з друкарством. Книжки ілюструвалися гравюрами, що виконувалися на дереві чи металі. Найбільшу роль у розвитку графічного мистецтва того часу відіграли брати Тарасовичі. Олександр створив портретну галерею визначних діячів України, Леонтій виконав цикл ілюстрацій до «Києво-Печерського патерика» та Нового Заповіту.

Визначним майстром графіки був **І. Щирський**. На його гравюрах рослинні орнаменти органічно поєднувалися з античними сюжетами та реалістичними зображеннями. Цікавим типом графічного мистецтва стали великі афіші — оголошення про диспути в Києво-Могилянському колегіумі (академії), виконані Щирським.

У другій половині XVII ст. високого розвитку досягло декоративне й ужиткове мистецтво, зокрема різьблення по дереву. Різьблені геометричні або рослинні орнаменти прикрашали меблі, ткацькі верстати, вози тощо.

З усіх видів **народної художньої творчості** чи не найпоширенішими в Україні були ткацтво та вишивка, пов'язані з художнім прикрашанням побуту, одягу, житла. Ці види народної творчості були поширені на території України як домашнє виробництво, а згодом як ремесло.

Німецький дворянин Ульріх фон Вердум про одяг і зовнішній вигляд українців (1670-ті рр.)

На Русі чоловіки й жінки в селах носять коричневі опанчі із сукна, яке самі тчуть. Шляхта й купці носять блакитні. Козацькі селяни, як і татари, влітку носять опанчі з білого сукна, а взимку — із баранячих шкур. Вони сягають від шиї аж до п'ят; вишиті на плечах ремінцями із червоної, жовтої та коричневої шкіри, опанчі виглядають дуже гарно. Така опанча в них називається кожухом, і дехто гадає, що від цього слова походить назва козаків. Узимку така опанча становить весь одяг козачки. Влітку ходять у самій сорочці. У селянок вона з грубого полотна, у міщанок і заможніших дівчат — із гаптованої китайки… Верхня частина таких сорочок біля шиї й пояса зібрана складками, наче каптан, і гарно облямована кольоровою бавовною. При цьому понад стегнами вони підперізуються червоним, жовтим, зеленим чи іншого кольору поясом, і з ним виглядають цілком непогано. Щодо оздоблення голови, то тут вони надзвичайно винахідливі. Влітку прикрашають її свіжими квітами й зеленими вінками, взимку мусять замість них одягати воскові віночки. Носять також багато перснів на пальцях, у вухах дуже великі

сережки, а на шиї — прикраси з кришталю, скла, міді, бронзи, залежно від фантазії та заможності… На селі чоловіки й жінки взимку і влітку носять чоботи, міщанки ж улітку носять також черевики.

? **1.** Про які види народної творчості згадує Ульріх фон Вердум? **2.** Пригадайте матеріал зі всесвітньої історії і порівняйте одяг українців та інших європейців.

■ Головна брама Спасо-Преображенського монастиря. Новгород-Сіверський. Сучасний вигляд

Канони православної церкви, що забороняли відтворення зображень у вигляді статуй, досить довго стримували розвиток **скульптури**. Натомість поширювалося декоративне ліплення, яким прикрашали фронтони й портали, віконні та двірні отвори, вкривали стіни. Найбільш відомими є оздоблення Миколаївського та Братського соборів у Києві, дзвіниці Софійського собору, Великої Лаврської дзвіниці. Кращий зразок оздоблення керамікою представлений головною брамою Спасо-Преображенського монастиря в Новгороді-Сіверському. Для оздоблення також використовувалося дерев'яне різьблення.

8 **Музика і театр.** Наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. завершується формування основних рис народної музики, що існують і сьогодні. Народні думи та історичні пісні виконували кобзарі, лірники, бандуристи. Усталюється народна інструментальна музика, що супроводжує всі свята,— популярними стають **троїсті музики.** Свою назву вони отримали не за кількістю інструментів в ансамблі, а за функції, які виконували музиканти: мелодія, ритм, темп.

Побутовий багатоголосий пісенний жанр — **кант** (псалма) — набув національних рис щодо поетики та змісту музики. У ньому посилюються світські мотиви. Мелодика кантів виступала джерелом і для культової музики того часу. Авторами кантів були визначні культурні діячі тієї доби — **Л. Баранович, Д. Туптало** та інші.

Продовжував розвиватися хоровий спів. Найбільш поширеним став партесний концерт, де спів відбувався без інструментального супроводу. Він набув професійних рис. Виступи колективів відбува-

лися в панських палацах та церквах. Відомі імена таких визначних співаків, як К. Коновський, Й. Загвойський, О. Лешковський та інші.

Професійну музичну освіту можна було здобути в Києво-Могилянській академії, музичних школах при магістратах, духовних семінаріях, оркестрах. У **1738 р.** в **Глухові** була відкрита **спеціальна музична школа**.

Вертепні ляльки

Через зростання значення професійної музики ще Б. Хмельницький у **1652 р.** видав універсал про створення **цеху музики**. Згодом цехи виникли в Стародубі, Ніжині, Чернігові та інших містах. Цеховики обслуговували урочисті церемонії, брали участь у воєнних походах, виступали під час розваг у великих маєтках.

Продовжувало розвиватися й театральне мистецтво. Найбільш популярним, як і раніше, був **вертеп**. Вертепні вистави дуже урізноманітнилися — нових персонажів брали з казок, легенд, переказів. Значно розширилася народно-побутова частина вертепного дійства.

Шкільний театр та **шкільна драма** найбільшого розвитку досягли в Києво-Могилянській академії, де написання та розігрування драм було обов'язковою складовою навчального процесу. Дійства шкільного театру розподілялися на різдвяні та великодні. Найпопулярнішими драмами були «Комедія на Різдво Христове» Д. Туптала та «Слово про збурення пекла». Шкільна драма поступово ускладнювалася, виникали її різноманітні форми — повчальні та історичні драми тощо. Під час вистав використовувалися декорації, предмети бутафорії, сценічні ефекти.

! **Висновки.** Підпорядкування Київської православної митрополії Московському патріархату послабило політичні позиції гетьманського уряду та мало далекосяжні наслідки для Української держави, культури, церковного життя.

- У другій половині XVII — першій половині XVIII ст. українська культура набула небаченого розквіту. Особливо це проявилося в освіті, архітектурі та мистецтві.
- В українській культурі цього періоду тісно пов'язані національні традиції та західноєвропейські впливи, що спричинило виникнення явища під назвою «українське (козацьке) бароко».

Перебування Української козацької держави у складі Росії, що перетворювалася на імперію, мало негативний вплив на українську культуру: заборони, залучення провідних діячів до служби в імперії, нищення національних ознак.

Запитання та завдання

1. Коли Київська православна митрополія потрапила в підпорядкування московського патріарха? **2.** Які чинники впливали на розвиток української культури кінця XVII — першої половини XVIII ст.? **3.** Із яких закладів складалася система освіти на українських землях? **4.** Як було організоване навчання в Києво-Могилянській академії? **5.** Що свідчило про розвиток друкарства на українських землях? Назвіть головні центри книгодрукування в Україні. **6.** Які жанри характеризують розвиток української поезії? **7.** Визначте риси богословської літератури цього часу. **8.** Яка мистецька школа переважала в українському мистецтві кінця XVII — першої половини XVIII ст.? **9.** Якими є основні риси мистецтва бароко? Назвіть архітектурні пам'ятки в стилі бароко. **10.** У яких формах розвивалася скульптура на українських землях? **11.** Які жанри музичного та театрального мистецтва мали поширення наприкінці XVII — на початку XVIII ст.?

12. За яких обставин українська православна церква втратила свою автокефалію? Які це мало наслідки? **13.** Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. територія Лівобережної Гетьманщини характеризувалася високим рівнем освіченості населення, більша частина дорослого населення була письменною. Чим це зумовлювалося? **14.** Чому в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. в Україні швидко розвивалося оборонне будівництво?

15. Охарактеризуйте жанрове різноманіття української літератури в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. Відповідь подайте у вигляді схеми. **16.** Використовуючи додаткові джерела інформації, складіть опис однієї з археологічних пам'яток тієї доби.

17. Чому московський патріарх так наполегливо прагнув отримати у своє підпорядкування Київську митрополію?

Наш край наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю.

1. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою регіону в період від кінця 50-х рр. XVII до початку XVIII ст.

2. Які нові населені пункти утворилися в другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
3. Чи є у вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями другої половини XVII ст.? Наведіть і поясніть походження цих назв.
4. Яким було ваше село/місто в період, що вивчається?

II. Соціально-економічне життя.

1. Що ви знаєте про господарське життя краю в ті часи?
2. Який вид господарювання переважав?
3. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
4. Яким був стан торгівлі й ремесел?
5. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
6. Що вам відомо про соціальне становище населення краю в цей період?
7. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю в другій половині XVII — на початку XVIII ст.

III. Культурне й духовне життя.

1. Що ви знаєте про вірування, звичаї та традиції населення вашого краю в другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
2. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури другої половини XVII — початку XVIII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.
4. Визначте спільне й відмінне в культурному й духовному житті краю порівняно з іншими регіонами в цей період.
5. У яких творах української літератури розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований? Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

IV. Воєнно-політичні події.

1. Чи відбувалися на території вашого краю й регіону воєнні дії в другій половині XVII — на початку XVIII ст.?
2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці буремні роки?
3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків — учасників воєнно-політичних подій цього періоду.

Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України 60—80-х рр. XVII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Лівобережна Гетьманщина», «Слобожанщина», «Руїна», «Чортомлицька Січ», «протекторат», «козацьке бароко», «Чигиринські походи», «паліївщина», «Конституція Пилипа Орлика».
3. Проаналізуйте зміст найважливіших угод між іноземними державами, що стосувалися українських земель: Андрусівське перемир'я (1667 р.), Бучацький мирний договір (1672 р.), Журавненський мирний договір (1676 р.), Бахчисарайський договір (1681 р.). Обговоріть у парах і зробіть спільний висновок.
4. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України кінця XVII — першої половини XVIII ст.?
5. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Прослідкуйте, як змінювалася територія Гетьманщини через події 60—80-х рр. XVII ст. 2) Порівняйте територію Гетьманщини за Б. Хмельницького та після завершення Руїни. 3) Назвіть території Гетьманщини, які перебували під контролем Польщі, Московії та Туреччини. 4) Покажіть події українсько-московської війни 1658—1659 рр.; похід польських військ і козацьких полків гетьмана П. Тетері на Лівобережжя; походи гетьмана П. Дорошенка; Чигиринські походи турецько-татарських військ; місця найголовніших битв, підписання найважливіших договорів; центри полків Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України; резиденції лівобережних і правобережних гетьманів; події Північної війни 1700—1721 рр.: напрямки козацьких походів, найважливіших битв тощо. 5) Визначте адміністративно-територіальні зміни, яких зазнали українські землі в цей період. 6) Укажіть територію, охоплену повстанням С. Палія.
6. Чому, на вашу думку, у подіях 60—80-х рр. XVII ст. не вдалося зберегти єдність України? Назвіть факти, які підтверджують, що жоден із союзників українських гетьманів не відстоював інтереси України, а переймався лише власною вигодою. Обговоріть у групі.
7. Установіть хронологічну послідовність правління гетьманів від 1657 до 1687 р.

8. Порівняйте внутрішню й зовнішню політику лівобережних і правобережних гетьманів. Визначте спільне й відмінне, укажіть значення та наслідки.
9. Складіть у зошиті таблицю «Українсько-московські договори 1659—1687 рр.».
10. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст.».
11. Визначте наслідки Полтавської битви для подальшої долі українських земель.
12. Якими, на ваш погляд, були найважливіші досягнення культури України кінця XVII — першої половини XVIII ст.? Обговоріть у групі. Поясніть свою думку.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.»

i

1. Вищим органом влади в Українській козацькій державі була
   А Генеральна (військова) рада
   Б Старшинська рада
   В Генеральна військова канцелярія
   Г кошова рада
2. Із якою державою гетьман І. Виговський уклав Гадяцький договір?
   А Московське царство
   Б Річ Посполита
   В Шведське королівство
   Г Кримське ханство
3. У якому році відбулася Конотопська битва між українсько-татарсько-польським та московським військами?
   А 1657 р. **Б** 1658 р.
   В 1659 р. **Г** 1660 р.
4. Територіальний поділ козацької України на Лівобережну і Правобережну був політично закріплений виникненням двох окремих гетьманатів
   А у 1662 р. **Б** у 1663 р.
   В у 1664 р. **Г** у 1665 р.

5. За якими статтями українські землі та міста були вперше проголошені володіннями московського царя?
А Батуринськими
Б Переяславськими
В Московськими
Г Глухівськими

6. Під чиєю владою перебувала Запорозька Січ у 1667—1686 рр.?
А Московської держави
Б Речі Посполитої
В Московської держави та Речі Посполитої
Г Османської імперії

7. У якому році козацька рада неподалік міста Корсуня схвалила рішення П. Дорошенка щодо прийняття протекції турецького султана?
А 1665 р.
Б 1669 р.
В 1675 р.
Г 1676 р.

8. Що стало поштовхом до прийняття польським сеймом у 1699 р. ухвали про ліквідацію козацького війська на Правобережній Україні?
А початок козацького повстання під проводом С. Палія
Б укладення між Річчю Посполитою та Османською імперією Карловацького перемир'я
В похід І. Мазепи на Правобережжя
Г укладення українсько-московських Коломацьких статей

9. Слобідські полки в адміністративному та військовому відношенні підпорядковувалися
А лівобережному гетьману
Б слобідському гетьману
В бєлгородському воєводі
Г кошовому отаману Запорозької Січі

10. Яка подія перекреслила плани гетьмана І. Мазепи на визволення Гетьманщини з-під влади московського царя?
А повстання під проводом С. Палія
Б знищення московськими військами Батурина
В Полтавська битва
Г підписання Коломацьких статей

11. Автором козацьких літописів був
А Г. Сковорода
Б С. Величко
В І. Григорович-Барський
Г В. Боровиковський

12. Найбільше споруд у стилі козацького бароко в Україні було збудовано в період правління гетьмана

А І. Самойловича
Б І. Мазепи
В І. Скоропадського
Г К. Розумовського

13. Установіть відповідність між станами Лівобережної Гетьманщини 60—80-х рр. XVII ст. та їхніми характеристиками.

1 Козацька старшина **2** Українська шляхта **3** Міщанство **4** Селянство	**А** Напівпривілейований стан, що мав права і привілеї на самоврядування, становий суд, заняття ремеслами, промислами й торгівлею, але був зобов'язаний сплачувати податки та виконувати повинності на користь держави

Б Привілейований стан; виокремився з козацтва й посідав панівне становище, мав політичну владу, землі та маєтності, що отримувалися за службу
В Непривілейований стан, який унаслідок Національно-визвольної війни здобув особисту свободу
Г Привілейований стан, який був особисто вільним, звільнявся від усіх державних податків і повинностей, крім несення військової служби власним коштом
Д Привілейований стан, що посідав панівне становище в суспільстві. Швидко злився з козацькою старшиною внаслідок поширення на неї старшинських прав і привілеїв

14. Установіть послідовність подій.

А Білоцерківський договір
Б Зборівський договір
В Андрусівське перемир'я
Г Гадяцька угода

15. Які з названих воєводств мали увійти до складу Московського царства за Гадяцькою угодою 1658 р.? (Виберіть три правильні відповіді.)

1 Чернігівське
2 Брацлавське
3 Волинське
4 Київське
5 Подільське
6 Руське
7 Белзьке

РОЗДІЛ V. **УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У 20—90-х рр. XVIII ст.**

§ 39. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: охарактеризувати колоніальну політику Російської імперії щодо України; дати оцінку гетьманства І. Скоропадського, Д. Апостола; з'ясувати, як українська правляча верхівка намагалася протистояти політиці російських царів щодо України.

1. Як розгорталися події Північної війни на українських землях? **2.** Визначте роль І. Мазепи в історії України. **3.** Якими були наслідки Полтавської битви для України?

1 **Становище Гетьманщини після Полтавської битви. Наступ на автономні права Гетьманщини.** Перехід І. Мазепи на бік шведів Петро І використав як привід для розгортання терору. Спеціальна слідча комісія, створена за наказом царя, розглядала справи прибічників гетьмана. Сотні українців було репресовано й страчено, а їхнє майно конфісковано. Переслідувань зазнали родичі козаків, що разом із П. Орликом опинилися в еміграції. На початку війни з Туреччиною за жеребом страчували кожного десятого в поселеннях Лівобережжя й Слобожанщини, які не виявляли достатньої лояльності щодо царя. Заохочувалися доноси.

Із листа князя М. Голіцина до канцлера Г. Головкіна

Задля нашої безпеки треба насамперед посіяти незгоду між полковниками й гетьманом. Не треба виконувати прохань гетьмана. Коли народ побачить, що гетьман уже не має такої влади, як Мазепа, то, сподіваюся, буде приходити з доносами. При цьому не треба поводитися з донощиками суворо; якщо двоє прийдуть із брехливими доносами, але коли з ними обійтися ласкаво, то третій прийде вже з правдивим доносом, а гетьман зі старшиною будуть боятися. Як раніше я до вас писав, так і тепер кажу: треба, щоб у всіх полках були полковники, не згодні з гетьманом… тоді всі їхні справи будуть нам відкриті.

? **1.** Із якою метою розпалювалася незгода між полковниками й гетьманом? **2.** Як можна назвати таку політику?

Одночасно із цим відбувався форсований наступ на українську автономію. Коли новообраний гетьман І. Скоропадський запропону-

вав царю підтвердити в нових Решетилівських статтях традиційні права та вольності, то отримав від Петра I відповідь: «Українці й так мають із ласки царя стільки вольностей, як жоден народ у світі». Так царська влада вперше відмовилася укладати договірні статті — міждержавний договір. А самі статті з гетьманами стали трактуватися як добра воля монарха, дарована підданим. Повноваження гетьмана були визначені в Рішительному указі. Також Петро I відхилив прохання Скоропадського про те, щоб козаки перебували під командуванням наказного гетьмана, а не московських генералів. Перед гетьманським урядом була поставлена вимога звітувати про податки й доходи Військового скарбу.

Поступово звужувалася влада гетьмана. Воєводи отримали право втручатися у внутрішні справи козацької України. Для нагляду за гетьманом був приставлений царський міністр-резидент, якому були надані чіткі інструкції (від 1710 р. їх уже було двоє). У Глухові — новій гетьманській резиденції — було розміщено два полки московських військ.

У 1708—1709 рр. запровадився губернський устрій при збереженні полково-сотенного. Гетьманщина, а з 1719 р. і Слобожанщина входили до Київської губернії, яка поділялася на провінції. Губернатор отримував більше повноважень, ніж гетьман. У 1715 р. царський указ установив новий порядок виборів полкової старшини, згідно з яким основну роль у цьому процесі відігравав царський представник. У старшину почали обирати іноземців, яких поступово ставала більшість. Згодом Петро I сам наказав призначити своїх соратників: П. Толстого ніжинським полковником, а А. Ганського — київським. Цим він привласнив право призначати старшину, порушивши виборний принцип формування влади в Гетьманщині. До того ж росіянам стали надаватися великі землеволодіння в Україні, що призвело до утворення великих територій, непідконтрольних гетьману. У 1720 р. Петро I обмежив функції Генерального суду.

Посилилося втручання російського уряду в економічне життя, що фактично призвело до розорення економіки Гетьманщини: українські товари дозволялося вивозити за кордон лише через російські прибалтійські порти й до того ж не українськими купцями. Водночас заборонялося ввозити деякі товари в Гетьманщину із Західної Європи (голки, сукна, полотна,

Гетьман І. Скоропадський

панчохи, цукор, тютюн тощо), а замість них треба було купувати продукцію російських фабрик. Запроваджувалося особливе мито для російської скарбниці. У 1721 р. на території Гетьманщини російський уряд запровадив «мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися в обігу населення Росії та якомога більше зосереджувалися в державній скарбниці».

Усе частіше козаків стали використовувати за межами Гетьманщини: на будівництві каналів, фортець, у військових походах тощо. Так, у 1721 р. на будівництво Ладозького каналу було направлено 10 тис. козаків, майже третина з яких загинули; у 1725 р. під час Дербентського походу з 6790 козаків померло 5183 особи. У той самий час господарства козаків на батьківщині занепадали. Крім того, населення Гетьманщини страждало від постоїв російських військ.

Відбувалися утиски і в культурній сфері. Так, із Києво-Могилянської академії за наказом царя було виключено всіх студентів і викладачів із Правобережжя, заборонялося друкувати в Україні будь-які книжки, крім церковних, а в тих, що друкувалися, «щоб ніякої різниці й осібного наріччя не було». Так цар розпочав наступ на українську мову, сприяв насильницькій русифікації та духовному поневоленню українського народу.

2 **Гетьманство І. Скоропадського (1708—1722 рр.).** Діяльність І. Скоропадського в цих умовах була дуже обережною. Він усіляко намагався засвідчити свою вірність царю. Це допомогло йому утримати гетьманську владу, але водночас викликало її обмеження. Разом із тим І. Скоропадський намагався захистити українську автономію.

У соціальній політиці І. Скоропадський продовжував політику І. Мазепи. Він роздавав землі старшині й монастирям. За його правління близько 30 % оброблюваних земель були в приватній власності старшини, деякі з них перетворювалися на справжніх земельних магнатів. Сам І. Скоропадський мав понад 100 тис. підданих, у той час як у монастирів їх було 60 тисяч.

У січні 1721 р. І. Скоропадський, незважаючи на погане самопочуття, рушив до Москви, щоб остаточно визначити статус Гетьманщини у складі Російської імперії. Поштовхом до подорожі став указ царя про виведення генеральної канцелярії з-під управління гетьмана.

Проте візит не дав бажаного результату та не припинив подальшого обмеження прав і вольностей. Натомість І. Скоропадський

отримав указ про утворення **Малоросійської колегії** (29 квітня 1722 р.). Цар пояснював її виникнення тим, що до нього доходили скарги від народу про хабарі й здирства, відбирання в козаків земель, лісів, млинів, примусовий їх перехід у підданство, безлад у Генеральній військовій канцелярії: «Це робиться для вашого ж блага... бути під великоруським судом і управлінням, для того щоб припинити всі неправильні суди й тяготи малоросійського народу».

Ця новина приголомшила І. Скоропадського й остаточно підірвала його здоров'я. Повернувшись до Глухова, він передав «правління діл» П. Полуботку. 3 липня 1722 р. гетьман помер.

■ Указ Петра І про заснування Малоросійської колегії

3 **Перша Малоросійська колегія (1722—1727 рр.). Наказний гетьман П. Полуботок.** Після смерті гетьмана І. Скоропадського всю владу в Гетьманщині перебрала на себе Малоросійська колегія у складі шести російських офіцерів. Фактично її діяльність відігравала роль дестабілізуючого чинника, що поглиблював прірву між українською знаттю й народом і руйнував українську державність. Колегія на чолі з бригадиром С. Вельяміновим почала прибирати до рук усе гетьманське правління. Петро І не дозволив обирати нового гетьмана, а доручив наказному гетьману **Павлу Полуботку** (1722—1723 рр.) слухатись колегію.

■ Гетьман П. Полуботок

Чернігівський полковник П. Полуботок був людиною енергійною, палким прибічником української автономії. Недарма цар говорив про Полуботка, що він «небезпечніший за Мазепу». Він не змирився з претензіями президента Малоросійської колегії С. Вельямінова не тільки на контроль за владою, а й на саму політичну владу. П. Полуботок згуртував навколо себе старшинську опозицію, розпочав судову реформу, розгорнув боротьбу з хабарництвом. Він звертався зі скаргами в Сенат (верховний розпорядчий орган Російської імперії) на порушення Малоросійською колегією українських законів і традицій, наполягав дозволити провести вибори нового гетьмана.

i

У серпні 1723 р. представники старшинської опозиції в козацькому таборі на річці Коломак склали так звані **Коломацькі чолобитні**

■ Цар Петро I у П. Полуботка у в'язниці. Художник В. Волков

? Спираючись на картину В. Волкова, спробуйте скласти розповідь про останню розмову між російським царем Петром I і наказним гетьманом П. Полуботком.

(звернення) на ім'я царя, у яких вимагали скасувати запроваджені Малоросійською колегією податки й дати дозвіл на обрання гетьмана. Коли ці чолобитні отримав Петро I, то наказав ув'язнити П. Полуботка разом із 15 опозиційними українськими старшинами в Петропавлівській фортеці. Там 18 грудня 1724 р. наказний гетьман П. Полуботок помер.

Смерть П. Полуботка в Україні сприйняли болісно. Його прославляли як великого захисника України, про нього складали легенди. Однією з найпопулярніших була та, що немовби цар, довідавшись про хворобу Полуботка, прибув просити в нього вибачення, і гетьман перед смертю виклав йому всі кривди, які завдав царизм Україні: «За невинне страждання моє і моїх земляків будемо судитися у спільного і нелицемірного судді, Бога нашого: скоро станемо перед ним, і він розсудить Петра з Павлом». І справді Петро I невдовзі помер (25 січня 1725 р.).

Із промови П. Полуботка перед царем, записаної французьким послом у Росії Ж.-Б. Шерером

Ваше величносте, мушу сказати Вам, що я добре бачу, як Ви без будь-яких підстав, а лише через лихі намови добродія Меншикова хочете погубити мою Батьківщину. Посилаючись на фальшиві принципи, Ви поставили себе над законами, бажаючи знищити привілеї, які Ваші попередники й Ви самі, Ваша величносте, урочисто підтвердили. Ви намагаєтесь накласти свавільні податки на народ, чию свободу Ви самі визнали. Ви не вагаєтеся використовувати на найтяжчих і найбільш принизливих роботах козаків, силуючи їх, ніби вони є Ваші раби, копати канал, який Ви наказали зробити у Вашій країні. А найприкріше для нас те, що Ви хочете позбавити нас

найдорогоціннішого нашого права, а саме,— вільно самим обирати наших гетьманів та проводирів. І замість того щоб лишити суддям нашого народу можливість чинити правосуддя над їхніми співвітчизниками, Ви ставите над нами суддями підданих Великоросії, які не знають або не бажають знати наші права та привілеї, безперестанку порушують їх при будь-якій можливості, пригнічуючи нас… Хай же мені буде дозволено, Ваша величносте, заявити востаннє, що Ви не матимете ніякого зиску від загибелі всього нашого народу і що незмірно менша слава для Вас буде керувати за допомогою сили та покарань підлими рабами, аніж бути проводирем і батьком усього народу, що, вдячний за Вашу доброту, буде завжди готовий до самопожертви й до того, щоб пролити свою кров за Ваші інтереси і для Вашої слави. Я знаю, що на мене чекають кайдани і що мене за російським звичаєм кинуть у жахливу темницю, щоб я там помер з голоду. Але мене це не турбує, бо я говорю від імені моєї Батьківщини. І хай краще я помру найлютішою смертю, аніж побачу страшне видовище повної загибелі мого народу.

? **1.** У чому Полуботок звинувачує царську владу? Які утиски українського населення згадуються у промові? **2.** Яке право українського народу Полуботок вважає найголовнішим? Чому? **3.** Яке майбутнє Полуботок пророкує собі й українському народу? Наскільки його пророцтва справдилися? **4.** Як у цілому на основі документа можна охарактеризувати Полуботка — на той час наказного гетьмана України?

4 **Гетьманство Д. Апостола (1727—1734 рр.).** Після смерті Петра І уряд Росії змінив політику щодо козацької України. Загроза нової війни з Туреччиною та зростання невдоволення діяльністю Малоросійської колегії спричинили її скасування в 1727 р. і деяке пом'якшення російської політики щодо України. Було дозволено провести вибори гетьмана. Ним став 73-річний миргородський полковник **Данило Апостол**. Діяльність гетьмана визначалася «**Рішительними пунктами**» — відповіддю на «Статейні пункти», надані Апостолом царю. На відміну від попередніх «Статей», вони були оформлені не як договір між державами, а як односторонній акт царського пожалування.

Основні положення «Рішительних пунктів» 1728 р.:

- було дозволено обирати гетьмана, але лише за згодою царя;
- Гетьманщина з підпорядкування Сенату поверталася під юрисдикцію Міністерства закордонних справ;
- зменшення кількості російських військових, що розміщувалися на території України;
- гетьман не мав права без дозволу царя страчувати старшину й проводити зовнішню політику;

Гетьман Д. Апостол

- уведення російських представників до складу Генерального суду;
- генеральну старшину й полковників із двох-трьох кандидатів на посаду мав затверджувати цар, а не гетьман;
- скасовувалися податки, запроваджені Малоросійською колегією;
- відновлювався Генеральний військовий скарб, але підконтрольний російському уряду.

Спираючись на обмеження дій російських представників в Україні певними юридичними нормами, Д. Апостол активно взявся за відновлення втраченої автономії: він призначив на полковничі посади своїх прихильників, провів низку заходів щодо впорядкування старшинського землеволодіння, уперше вжив дії щодо вироблення тогочасного бюджету Гетьманщини, налагодив українську торгівлю, підпорядкував гетьманській владі Київ, реорганізував судову систему, домігся дозволу на повернення запорожців із володінь кримських татар в Олешках та заснування ними в **1734 р. Нової Січі** на річці Підпільній **(Підпільненська Січ)**.

Позитивне значення для боротьби з хабарництвом і впорядкування землеволодінь мало здійснене гетьманом Генеральне слідство про маєтності, яке в 1729—1730 рр. провело ревізію (перевірку) маєтків і з'ясувало законність володіння ними. За сприяння Д. Апостола Кодифікаційна комісія в Глухові в 1728 р. розпочала створювати звід законів «Права, за якими судиться малоросійський народ», що мав юридично закріпити автономний статус і привілеї Гетьманщини у складі Російської імперії. Звід було завершено вже після смерті гетьмана, але російський Сенат категорично відмовився його затвердити.

5 **Політика «Правління гетьманського уряду». Спроба ліквідації автономного устрою Слобожанщини.** Після смерті Д. Апостола в 1734 р. нова імператриця Анна Іоанівна знову заборонила обрання гетьмана, а відання українськими справами було передано **«Правлінню гетьманського уряду»** (1734—1750 рр.). «Уряд» складався з трьох представників козацької старшини й трьох російських урядовців. У своїй діяльності «Уряд» мав керуватися «Рішительними пунктами» 1728 р. Крім того, російські урядовці повин-

Гетьманський уряд — уряд, створений російською владою після смерті гетьмана Д. Апостола для управління Гетьманщиною.

ні були всіляко применшувати значення гетьманської влади й підривати довіру до неї, сприяти зближенню старшини з російськими офіцерами, а також шлюбам українців із росіянами. Українські справи знову повернули до Сенату. В Україні було проведено ревізію для впорядкування збирання податків; завершено складання зводу українського законодавства.

■ Портрет імператриці Анни Іоанівни. 1730 р. Художник Л. Каравак

Для таємного контролю над суспільством в Російській імперії була створена «Таємна канцелярія». Достатньо було вигукнути гасло «Слово і діло государеве» та вказати на когось, як його вже вважали державним злочинцем і віддавали до рук ката. Так, за підозрою в державній зраді в повному складі був заарештований Київський магістрат.

Роки «Правління гетьманського уряду» проходили в умовах чергової російсько-турецької війни (1734—1739 рр.), тягар якої ліг на плечі українського народу. У походах на Крим загинуло чимало козаків. Російське військо перебувало на утриманні українського населення прифронтової зони. Постійні реквізиції (вилучення майна) позбавляли населення найнеобхіднішого. Єдиним здобутком війни стало повернення запорізьких земель під владу Російської імперії.

Істотні зміни відбулися в устрої Слобожанщини. Ще в 1726 р. полки потрапили у відання Військової колегії. Із 1723 р. полковниками могли призначатися тільки росіяни. Із 1732 р. почалися перетворення, спрямовані на ліквідацію автономного самоврядування. У Сумах була створена «Канцелярія комісії заснування слобідських полків», що перебрала на себе чимало функцій полковників.

■ «Правління гетьманського уряду» (1734—1750 рр.)

Представники російського уряду	«Правління гетьманського уряду»	Представники козацької старшини
▸ Царський резидент князь О. Шаховський ▸ князь І. Барятинський ▸ полковник В. Гур'єв		▸ Генеральний обозний Я. Лизогуб ▸ Генеральний підскарбій А. Маркович ▸ Генеральний осавул Ф. Лисенко

Полкові ратуші в 1733—1734 рр. були перейменовані на канцелярії й отримали права, які мали канцелярії в провінціях губерній. Судочинство проводилося на основі російського законодавства. У 1734 р. було скасовано право козаків і селян на займанщину, а також жителям заборонялося залишати межі Слобожанщини. Підпомічники викреслювалися з козацького стану.

Висновки. Заходи російського уряду протягом 1708—1722 рр. свідчили про підготовку до широкомасштабного наступу на українську державність. Проте зовнішні обставини змусили пригальмувати процес ліквідації козацької держави, і владу гетьмана було відновлено на короткий період (1727—1734 рр.).

- У 30-ті рр. XVIII ст. відбувся наступ на автономні права, який призвів до скасування більшості атрибутів автономії.
- Загальний напрямок російської політики щодо України залишався незмінним: перетворити її на звичайну провінцію Російської імперії. У таких умовах українська козацька еліта докладала зусиль для збереження давніх автономних прав. Проте у своїх діях вона уникала радикальних заходів і не спиралася на народну підтримку.

Запитання та завдання

1. Яких обмежень зазнала влада гетьмана за часів І. Скоропадського? **2.** Як російський цар Петро І використовував ресурси України для досягнення своєї мети? **3.** Яким був зміст Решетилівських статей? Чи мали вони офіційний характер? **4.** Хто такий П. Полуботок? Які заходи здійснювала козацька старшина для відновлення державних прав України? Якими були результати діяльності старшинської опозиції? **5.** Що відбувалося в Україні під час діяльності «Правління гетьманського уряду»?

6. Чим характерне правління гетьмана І. Скоропадського? **7.** Чому Петро І не дозволив проводити вибори нового гетьмана після смерті І. Скоропадського? **8.** Які основні політичні ідеї було закладено в Коломацьких чолобитних? **9.** Що являла собою Малоросійська колегія? Яким чином її діяльність руйнувала традиційну систему управління в Україні? **10.** Чим відзначилося правління гетьмана Д. Апостола? **11.** Якими були наслідки «Правління гетьманського уряду» для України?

12. Підготуйте розповідь про наказного гетьмана П. Полуботка. **13.** Складіть у зошиті порівняльну таблицю «Гетьманування І. Скоропадського та Д. Апостола», указавши спільні та відмінні риси.

14. Які чинники впливали на часті зміни політики царської влади щодо України?

§ 40—41. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини

✓ **Опрацювавши цей параграф, ви зможете:** скласти уявлення про останнього гетьмана К. Розумовського та його політику; визначити причини та з'ясувати перебіг процесу ліквідації гетьманства й решток автономії Гетьманщини та Слобідської України.

▶▶ **1.** Яку політику проводила Росія щодо Лівобережної Гетьманщини в першій половині XVIII ст.? **2.** Назвіть найбільші виступи проти російського панування на Лівобережжі та Слобожанщині в першій половині XVIII ст.

1 **Відновлення гетьманства в 1750 р.** Після смерті гетьмана Д. Апостола в 1734 р. вибори нового гетьмана України було заборонено, а вся влада в Гетьманщині передавалася «Правлінню гетьманського уряду», який усіляко обмежував права козаків. Серед населення Гетьманщини зріло невдоволення.

Сподівання на покращення становища були пов'язані зі сходженням на імператорський престол доньки Петра I Єлизавети Петрівни. Вони базувалися на тому, що серед оточення імператриці було чимало українців, зокрема Олексій Розумовський, що став її фаворитом. Невдовзі сподівання почали справджуватися. Зміни, що торкнулися Гетьманщини та Слобідської України, були зумовлені не лише особливими стосунками імператриці зі своїм оточенням. До цього штовхали як зовнішні обставини (загроза війн з Османською імперією, Пруссією, а українські землі були джерелом людських і матеріальних ресурсів), так і нагнітання соціального напруження.

Уже в 1742 р. було відновлено Київську митрополію. У 1743 р. скасовувалися нововведення в Слобідській Україні.

Під час перебування імператриці в Києві (1744 р.) представники старшини звернулися до неї з проханням дозволити обрати гетьмана. Імператриця не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Згідно з розпорядженням Єлизавети в березні 1750 р. в Глухові розширена Старшинська рада обрала гетьманом **Кирила Розумовського** (1728—1803 рр.), брата Олексія. Кирилу судилося стати останнім гетьманом Української козацької держави.

■ О. Розумовський

Олексій Розумовський походив із родини козака Григорія Розума з Чернігівщини. Дитинство та юність його минали на хуторі Лемеші. Він займався звичними для сільського хлопця справами. Маючи чудовий голос і музичний слух, він час від часу співав у церковному хорі. Влітку 1731 р. ці міста відвідав полковник Ф. Вишневський, який мав набрати хлопчиків для придворного хору імператриці Анни. Зачарований співом Олексія, полковник забрав 22-річного козака до Петербурга. Там у вродливого юнака закохалася донька Петра І Єлизавета. Звичайно, про офіційний шлюб між ними не могло бути й мови.

Згодом Олексій узяв активну участь в організації перевороту, у результаті якого престол посіла Єлизавета. Здобувши владу, імператриця не забула про О. Розумовського. Своїм указом вона надала йому чин генерал-поручика, обер-єгермейстера імператорського двору, призначила управителем усіх своїх маєтностей. Через деякий час йому було присвоєно титул князя Священної Римської імперії, а згодом — графа Російської імперії.

За часів О. Розумовського при імператорському дворі була мода на все українське: у палаці грали бандуристи, на бенкетах подавалися українські страви. Дедалі більше українців призначали на різні адміністративні посади. Не забув Олексій і про свого брата **Кирила**. Він узяв його до себе, допоміг здобути освіту — спочатку в Петербурзі, а згодом у Німеччині, Італії, Франції. У 17 років К. Розумовський став графом Російської імперії. У 1746 р. він повернувся з-за кордону та був призначений президентом Петербурзької академії наук. Цього ж року він одружився з родичкою Єлизавети графинею Катериною Наришкіною. Згодом К. Розумовському судилося стати останнім гетьманом України.

2 **Гетьманство К. Розумовського.** Ставши гетьманом, К. Розумовський поставив собі за мету відновити давні права України. Так, він домігся, щоб справи Гетьманщини були передані від Сенату до Колегії іноземних справ (це створювало передумови відновлення відносин України та Росії як міждержавних), підпорядкував собі Запорожжя, а згодом і Київ (проте в 1761 р. місто знову повернулося під пряме імперське управління). Загалом його ідеалом були шляхетські порядки, які існували за Речі Посполитої. Усі подальші дії Розумовського сприяли перетворенню козацької старшини на шляхту. Він отримав право самостійно призначати полковників та роздавати землі, відновив традицію скликання старшинських рад (з'їздів), які поступово набували значення станово-представницького органу. Почалося відновлення Батурина, який знову став гетьманською резиденцією. Незважаючи на те що гетьман і його брат мали значний вплив при дворі, такі дії викликали занепокоєння. У 1754 р.

з'явилася низка указів, що обмежували владу гетьмана. До К. Розумовського було приставлено радника-наглядача, заборонено самостійно призначати полковників. Відтепер гетьман міг лише пропонувати кандидатуру. Гетьман був зобов'язаний постійно звітувати про прибутки й видатки Військового скарбу, а також скасувати кордони між Україною та Росією, мито на ввезення російських товарів, державні митниці, що давали гетьманському уряду великі щорічні прибутки. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні відносини Гетьманщини К. Розумовський отримав категоричну відмову.

Гетьман К. Розумовський Художник Л. Токке

Ці обмеження не зупинили реформаторських прагнень гетьмана. Протягом 1760—1763 рр. провадилася судова реформа, що започаткувала розмежування влади за ознакою владних повноважень на виконавчу й судову. Вищою судовою інстанцією став Генеральний суд, у складі якого, крім двох генеральних суддів, були виборні особи (по одній від полку). У свою чергу, полки (їх налічувалося десять) поділялися на два судові повіти, у яких створювалися земський (для розгляду цивільних справ) і підкоморський (для розгляду межових справ) суди; у кожному полку формувався також гродський (для розгляду кримінальних справ) суд, на чолі якого стояв полковник. Судді обиралися старшиною. Скасовувалися судові функції Генеральної військової канцелярії. Так Гетьманщина мала перетворитися з військової на цивільну державу. Разом зі змінами в судочинстві упорядковувалися закони Гетьманщини, що розпочалося ще за Д. Апостола.

Крім того, К. Розумовський здійснив реформи в армії та освіті. Так, усі козаки відтепер мали однакове озброєння (рушниця, шабля, спис) та уніформу — синій мундир із червоним коміром, білі штани й різнокольорові шапки. Упорядковувалася та вдосконалювалася артилерія. В усіх полках відкривалися школи для навчання козацьких дітей. Гетьман також мав намір відкрити університети в Києві та Батурині. Передусім була оновлена Києво-Могилянська академія.

3 **Остаточна ліквідація гетьманства. Діяльність П. Рум'янцева на Лівобережній Україні.** У 1761 р. після смерті імператриці Єлизавети Петрівни на престол зійшов її племінник Петро III. Пробувши імператором лише декілька місяців, він встиг налаштувати проти себе всіх своєю політикою. У результаті змови Петра III

Імператриця Катерина II. Художник Ф. Рокотов

П. Рум'янцев

було усунуто від влади та вбито. Імператрицею стала його дружина Катерина II. Гетьман К. Розумовський узяв не останню участь у заколоті, проте це не вплинуло на прагнення нової імператриці ліквідувати автономію Гетьманщини. Формальним приводом для скасування Гетьманщини стали дві чолобитні до імператриці, надіслані 1763 р. гетьманом К. Розумовським і представниками козацької старшини. У них йшлося про відновлення давніх прав України (про самостійні судову й фінансову системи, землі, втрачені з 60-х рр. XVII ст., тощо) та офіційне визнання спадковості гетьманської посади за нащадками роду Розумовських.

У Петербурзі це розцінили як прагнення відокремитися від Росії. Розгнівана Катерина II була готова віддати гетьмана під суд. Врешті-решт вона запропонувала йому добровільно зректися булави, на що К. Розумовський був змушений погодитися. Як компенсацію він отримав високий чин генерал-фельдмаршала й цілу низку нових маєтностей. **10 листопада 1764 р.** вийшов царський указ про ліквідацію гетьманської влади в Україні. У наступні роки К. Розумовський жив у російській столиці або за кордоном. Тільки в 1794 р. він повернувся до Батурина, де незабаром помер.

Для управління землями колишньої Гетьманщини була створена **Друга Малоросійська колегія** (1764—1782, 1783—1788 рр.), яку очолив **Петро Рум'янцев**. Колегія складалася з чотирьох російських чиновників і чотирьох генеральних старшин. Основне завдання колегії полягало в ліквідації українських державних інституцій та утворенні замість них російських. Протягом 1765—1768 рр. колегія підпорядкувала собі всі центральні установи Гетьманщини. У геральдичних зображеннях запроваджувався двоголовий орел — герб Російської імперії. У той самий час для охорони народних прав П. Рум'янцев запровадив посади присяжних адвокатів при Колегії та Генеральному суді.

i

У таємній інструкції щодо управління краєм Катерина II наполегливо рекомендувала знищити всі залишки української автономії, закріпачити селян, здійснювати пильний нагляд за розвитком економіки, усіляко збільшувати збір податків.

Першим кроком нового генерал-губернатора було проведення в **1765—1767 рр.** загальної ревізії земельної власності **(Генеральний, або Рум'янцевський опис)**. Були переглянуті й впорядковані податки. Замінено натуральні повинності грошовим податком, сума якого сягнула 250 тис. карбованців на рік (у 1780 р. вона складала вже 2 млн карбованців).

Широкомасштабні заходи П. Рум'янцева загальмувала чергова російсько-турецька війна 1768—1774 рр.

Звичайно, українці не могли не усвідомлювати того, що відбувається ліквідація їхньої автономії. Тому під час виборів у 1767 р. депутатів до Уложенної комісії для укладання нового збірника законів Російської імперії (попередній був укладений у 1649 р.) депутати від козацької старшини, шляхти, духовенства, козаків і міщан зажадали повернутися до умов українсько-московського договору 1654 р., відновити гетьманську владу тощо. Серед тих, хто відстоював права України, виділявся лубенський депутат Григорій Полетика. Проте комісія, не зумівши виробити якогось реального документа, у 1774 р. була розпущена, а імператриця остаточно перебрала до своїх повноважень видання законів імперії.

4 **Скасування козацького устрою на Слобожанщині. Ліквідація залишків автономного устрою Гетьманщини.** У серпні **1765 р.** Катерина II видала указ про скасування полкового устрою й створення Слобідсько-Української губернії. Замість п'яти козацьких полків було сформовано п'ять гусарських. Місцеві козаки були позбавлені прав і привілеїв та перетворювалися на «військових обивателів». У 1780 р. замість Слобідсько-Української губернії утворилося Харківське намісництво.

У вересні **1781 р.** був скасований полковий адміністративно-територіальний поділ, а Гетьманщина перетворилася на Малоросійське генерал-губернаторство у складі трьох губерній (намісництв) — Київської, Чернігівської та Новгород-Сіверської. У губернських центрах і повітових містах виникали російські адміністративні та судові установи.

Поряд з адміністративно-територіальними змінами царський уряд переймався проблемою втечі українських селян. У травні 1783 р. було прийнято указ про остаточне прикріплення селян до місць їхнього проживання. Так було узаконене кріпосне право на Лівобережжі та Слобожанщині.

9 липня 1783 р. дійшла черга й до української армії: замість козацьких і компанійських полків почали формуватися полки

російської армії. Термін служби складав шість років. Козацька старшина отримувала російські офіцерські звання, а козаки перетворювалися на державних селян.

Таким чином, на початок 80-х рр. XVIII ст. було остаточно ліквідовано Українську державу. Українські прапори, гармати, печатки вивезли до Петербурга. Адміністративно-територіальний устрій, судова система, соціальний склад на українських землях були в основному такими, як і в решті регіонів Російської імперії. В історії України почався період становлення нової національної ідеї розгортання боротьби за відновлення держави.

Висновки. На гетьманування К. Розумовського (1750—1764 рр.) припадає останній період існування Гетьманщини у складі Російської імперії.

У 1764 р. імператриця Катерина II скасувала гетьманство, а протягом наступних 20 років, щоб не викликати заворушень, вона ліквідувала автономію Гетьманщини, Слобідської України, а також знищила Запорозьку Січ.

Запитання та завдання

1. Коли було відновлено гетьманство в Україні? Хто був останнім гетьманом?

2. Назвіть реформи, здійснені гетьманом К. Розумовським. **3.** Хто очолював Другу Малоросійську колегію? Які заходи були нею здійснені? **4.** Коли був ліквідований автономний статус Слобожанщини?

5. Охарактеризуйте реформаторську діяльність К. Розумовського. **6.** Чим було зумовлене стримування реформаторської активності останнього гетьмана? **7.** Чим обернулася для українського народу ліквідація автономії Гетьманщини та Слобожанщини? **8.** Яким є історичне значення Української козацької держави?

9. З'ясуйте причини ліквідації гетьманства. **10.** Складіть розгорнутий план відповіді за темою «Ліквідація гетьманства та решток автономії України».

11. Як ви вважаєте, чи могла Україна вибороти незалежність за правління К. Розумовського?

§ 42—43. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: розповідати про розвиток Січі й півдня України в другій половині XVIII ст.; пояснити причини ліквідації царською владою Запорозької Січі та Кримського ханства; визначити місце Запорозької Січі в історії України; розкрити долю запорожців після ліквідації Січі.

1. Унаслідок яких подій виникла Нова (Підпільненська) Січ? **2.** Яку роль відігравала Запорозька Січ у подіях української історії?

1 **Адміністративно-територіальний поділ земель Нової (Підпільненської) Січі.** Нова (Підпільненська) Січ проіснувала 41 рік (1734—1775 рр.). Навколо Січі розташовувалися землі (**«вольності»**) Війська Запорозького. У цей час Запорожжя поділялося на адміністративно-територіальні округи — **паланки**. У 30—40-х рр. XVIII ст. їх налічувалося не більше п'яти (пізніше їхня кількість зросла до восьми: Кодацька, Бугогардівська, Інгульська, Протовчанська, Орільська, Самарська, Кальміуська, Прогноївська паланки).

Адміністративним центром паланки була укріплена слобода, де стояв гарнізон, розміщувалися полковник і старшина. Паланкова старшина зосереджувала у своїх руках військову, фінансову, судову та адміністративну владу.

Адміністративним центром Запорожжя була Січ. На Січі військовими й одночасно господарськими одиницями були 38 куренів, до яких приписували всіх козаків. Запорозька адміністрація, як і раніше, обиралася козаками на радах, перед якими вона й мала звітувати. Вища військова або кошова старшина обиралася один раз на рік на Загальній військовій або січовій раді, яку за звичаєм

■ Паланковий устрій запорозьких «вольностей»

Територія Запорожжя

Землі, відторгнуті від Гетьманщини і Запорожжя

Адміністративні одиниці, утворені на відторгнутих землях:

① Нова Сербія, ② Новослобідський козачий полк, ③ Українська лінія укріплень, ④ Слов'яносербія

скликали 1 січня. У другій половині XVIII ст. роль січових рад зменшилася, натомість посилилося значення старшини.

■ Адміністративно-територіальний поділ Запорожжя на паланки

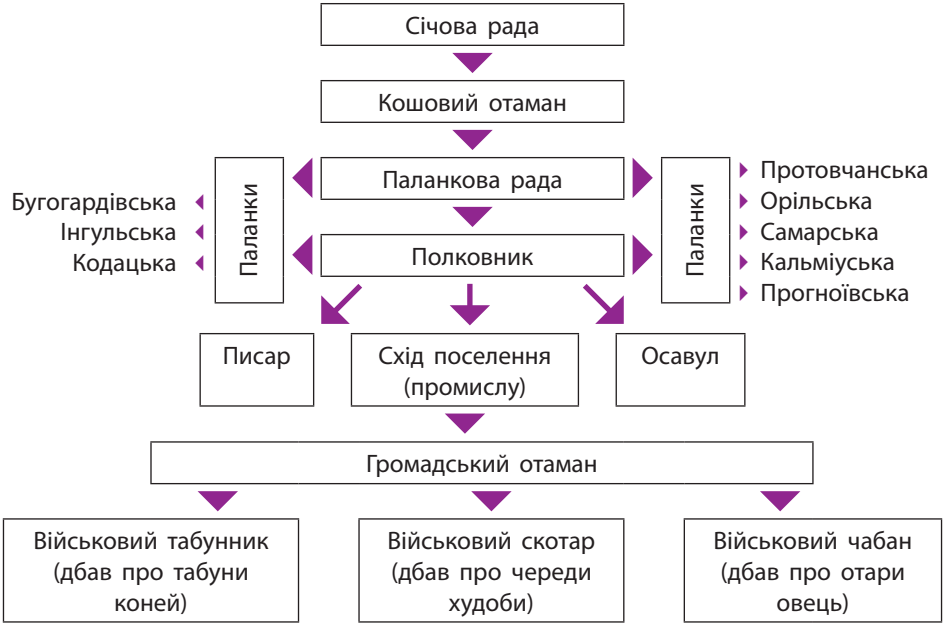

До складу запорозьких козаків, як і раніше, приймали всіх, хто шукав порятунку від покріпачення або інших соціальних негараздів. У 60-х рр. XVIII ст. населення Запорожжя налічувало 100 тис. козаків.

Земля вважалася загальновійськовою власністю. Кожний козак, який мав певне майно та був спроможний вести власне господарство, міг отримати її від коша у власність і заснувати власний зимівник (хутір). Свій зимівник козак міг продати, віддати в заставу, подарувати тощо. Однак козацька старшина самочинно привласнювала пасовища, рибальські та мисливські угіддя. Вона встановлювала звичай збирати з шинкарів і ремісників двічі на рік «подарунок» на свою користь.

2 **Освоєння нових земель.** Нова Січ значно відрізнялася від Війська Запорозького попередніх часів. Козацька старшина перетворилася на заможних землевласників. Основою їхньої діяльності став розвиток господарства, а не військові походи. Козацька старшина перетворила Запорожжя часів Нової Січі на край квітучої

ринкової економіки, що базувалася на передових господарських засадах, які нагадували фермерське господарство. Однак разом із тим виникли й нові труднощі.

На Запорожжя тікали, щоб не працювати на панів і жити «по-людськи». Проте XVIII ст. війни не приносили козакам такого збагачення, як раніше. Для того щоб прожити, козаку доводилося ставати до роботи. Господарем його був представник козацької старшини, який мало чим відрізнявся від пана.

П. Калнишевський

Тепер на Запорожжі не було давньої єдності й братерства. Це послаблювало можливість козацької республіки чинити опір наступу імперської влади.

Яскравим свідченням соціальних проблем на Запорожжі ставали повстання незаможних козаків і зворотні хвилі втікачів. Вони переселялися на засновані російським урядом «слободи». Це руйнувало ізсередини всю соціальну систему Нової Січі.

Одночасно із цим козацька старшина була неспроможна власними силами швидко колонізувати всі землі Запорожжя. Небезпеку цього добре розумів останній кошовий отаман Війська Запорозького низового **Петро Калнишевський** (1690—1803 рр.).

Петро Калнишевський походив із давнього козацько-старшинського роду Луб'янського полку. Кошовим отаманом він обирався десять років поспіль. П. Калнишевський докладав чимало зусиль, щоб уникнути залежності Січі від російської корони. Він тричі їздив до Петербурга, де відстоював військові та адміністративно-територіальні права Запорожжя. Опікувався культурним піднесенням краю. Його коштом було збудовано п'ять церков і соборів, придбано значну кількість церковних книг та начиння як в Україні, так і в Єрусалимі.

Калнишевський брав участь у багатьох походах козаків на Крим і Туреччину. Особливо відзначився в російсько-турецькій війні 1768—1774 рр., під час якої командував Військом Запорозьким. За це російський уряд нагородив П. Калнишевського золотою медаллю. Після зруйнування царськими військами Нової Січі П. Калнишевський був заарештований і за наказом Катерини II засланий до в'язниці Соловецького монастиря. Понад 25 років останній кошовий Січі провів у жахливих умовах одиночної камери. За указом імператора Олександра I він був звільнений із в'язниці, але за власним бажанням залишився в монастирі, де й помер у віці 113 років.

За розпорядженням кошового всіх селян-утікачів, що прибували на Січ, перестали записувати до козацького реєстру. Їх розселяли

«слободами» на вільних землях, «щоб сторонні не мали можливості влазити до тих місць». За час свого гетьманування Калнишевський заснував кілька сотень нових сіл на землях Запорожжя. Однак для того щоб перешкодити намірам російського царизму, цього було недостатньо.

3 **Обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя.** Від початку заснування Нової Січі російський царський уряд поступово обмежував її права. У складі монархічної держави з абсолютною владою монарха, якою була Російська імперія, козацька республіка не могла проіснувати довго.

У 1753 р. царизм спробував заборонити запорожцям обирати кошового. Однак примусити січовиків відмовитися від цієї давньої традиції він не зміг.

У 40—60-ті рр. XVIII ст. російський уряд розпочав заселення північних і північно-східних околиць Запорожжя військовими поселенцями. Це спричиняло ізоляцію «вольностей» від Правобережжя та Гетьманщини й перешкоджало втечам сюди селян. У 1752 р. у північно-східній частині Запорожжя було створено Нову Сербію, а наступного року на північно-східному кордоні володінь Січі засновано Слов'яносербію. Заселялися ці землі втікачами від османського ярма — сербами, угорцями, молдаванами, греками, болгарами.

У 60-х рр. XVIII ст. смугу запорозьких земель вилучили для Новоросійської губернії, а ще через десять років — для будівництва Дніпровської лінії укріплень. На заперечення запорожців уряд імперії не зважав.

4 **Ліквідація Запорозької Січі.** Питання остаточного знищення Січі було для імперського уряду лише справою часу. Основні причини ліквідації Запорозької Січі були такими:

- несумісність республіканського устрою Січі з імперськими порядками;
- побоювання можливого союзу Нової Січі з Кримським ханством для спільної боротьби з імперією;
- загроза здобуття Запорожжям незалежності;
- недоцільність існування в межах імперії державного утворення зі своєю митною системою, що перешкоджало вільному доступу до Чорного моря;
- прагнення російських землевласників долучити до своїх володінь землі Запорожжя;

Козацька ікона «Покрова» із зображенням останнього кошового отамана П. Калнишевського

Остання рада на Січі. Художник В. Ковальов

- загроза перетворення Запорожжя на осередок національно-визвольної боротьби українців;
- перетворення Запорожжя з його гаслом «втікачів не видавати» на перешкоду для розвитку кріпосницького господарства імперії.

Відповідна нагода для розв'язання Росією запорозької проблеми виникла після успішного завершення російсько-турецької війни 1768—1774 рр. Після проголошення незалежності Кримського ханства від Османської імперії над ним було встановлено російський протекторат. Відтепер зникла загроза нападів татар, для захисту від яких імперії й були потрібні запорозькі козаки.

На початку 1775 р. запорозька старшина, прагнучи зберегти козацтво, відрядила до Петербурга делегацію з проектом реорганізації Січі на зразок Донського козацтва. Однак ці пропозиції відкинули не розглядаючи.

Після завершення російсько-турецької війни під час повернення російських військ додому генерал П. Текелій несподівано отримав наказ зайняти Січ і розігнати запорозьке козацтво. Наприкінці травня 1775 р. регулярні війська вступили на Запорожжя та рушили на Січ. У козаків це не викликало жодної підозри. Ніхто не міг уявити, що після шестирічної спільної боротьби проти турків і татар вчорашні союзники сьогодні збираються знищити Січ.

4 червня російські війська непомітно зняли вартових та оточили січову фортецю. Звістку про намір П. Текелія козаки зустріли

з обуренням. Вони хотіли дати бій противникам, але сили були надто нерівні. З огляду на це старшина переконала козаків не чинити опору. Після оголошення указу Катерини II про скасування Січі гарнізон із 2 тис. козаків склав зброю. Інші війська також без бою захопили паланкові центри.

Вищу січову старшину заарештували й віддали до суду. Землі Запорожжя увійшли до складу Новоросійської та Азовської губерній. Запроваджувалися російські порядки й органи влади. Розпочалося роздавання земель царським вельможам.

5 **Історична доля запорожців після ліквідації Запорозької Січі.** Нову Січ зруйнували, однак січове товариство залишилося. Згідно з указом Катерини II запорожці могли вступити до кінних полків. В іншому разі козаки мали повернутися туди, звідки вони прийшли на Січ, або залишатися жити на Запорожжі, отримавши землю для заняття землеробством. Чимало колишніх запорожців стали господарювати у своїх рідних степах. Проте не минуло й двох років, як вони пошкодували про це рішення. Царський уряд роздавав запорозькі землі своїм вельможам, не звертаючи уваги на козацькі зимівники. Нові господарі відбирали в козаків землю, а інколи навіть перетворювали їх на кріпаків.

■ Історична доля нащадків запорозьких козаків

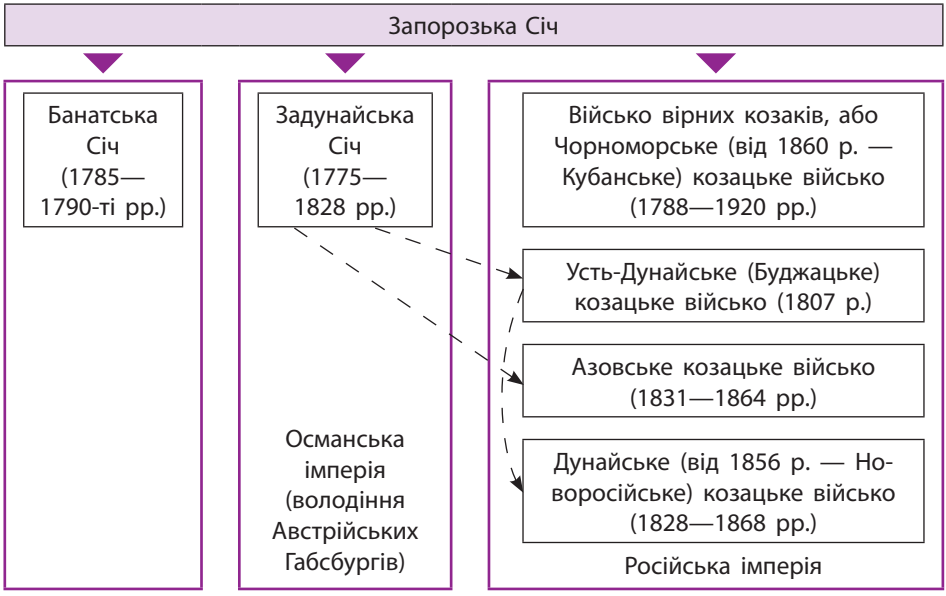

Значна частина козаків-запорожців (близько 5 тис. осіб) після ліквідації Січі подалася в турецькі володіння. Вони просили турецького султана прийняти їх під свою протекцію та надати землі для будівництва Січі. Султан задовольнив це прохання, унаслідок чого виникла **Задунайська Січ**.

Чимало козаків переселилося також до австрійських володінь. Для їхнього розселення було призначено землі в провінціях Банат і Бачка, біля річки Тиси. Близько 8 тис. козаків-запорожців, які опинилися тут, заснували **Банатську Січ**.

Така ситуація занепокоїла російський уряд. Замість знищення запорозького козацтва й перетворення його на регулярне військо новостворена Задунайська Січ стала продовжувачем традицій запорожців, перетворилася на вогнище небезпеки для Росії.

В умовах наближення чергової російсько-турецької війни, що вибухнула в 1787 р., царський уряд намагався схилити козацтво на свій бік. У 1788 р. імперський уряд дозволив колишнім козакам-запорожцям створити Військо вірних козаків, перейменоване згодом на Чорноморське козацьке військо. У війську дозволялося відновити запорозькі порядки: козацькі військові клейноди, виборність старшини, ради, курені. Однак служити імперії погодилися лише 12 тис. колишніх запорожців.

6 **Участь українських козаків у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст.** Напередодні російсько-турецької війни 1768—1774 рр., коли питання про ліквідацію Січі було вирішено, Катерина II, закликаючи запорожців до війни, запевняла: «Ми вважаємо (запорожців) найзичливішими нашими підданими і при першій нагоді Височайшу нашу милість всьому нашому вірному Війську Запорозькому низовому вчинимо». У війні Росії з Османською імперією запорожці взяли найактивнішу участь.

До запорозького війська у складі російської армії входило 7,5 тис. кінних і 5,8 тис. піших козаків. У 1769 р. запорожці перешкодили прориву 100-тисячної турецької армії в глиб України. Зокрема, на початку червня запорожці раптово атакували очаківську флотилію турків у складі 20 кораблів, які намагалися піднятися вгору Дніпром. Козаки захопили три кораблі й примусили ворога відступити. У серпні 3-тисячний загін запорожців розгромив значні сили противника під Очаковом. Важливим був успіх козацької флотилії з 19 чайок, яка в дельті Дунаю розгромила турецьку флотилію, захопивши сім великих і багато дрібних суден. Запорожці

уславилися при штурмі Бендер, рейдах на Тульчу, Ісанчу тощо. Лише в 1771 р. тисячу запорожців було представлено до нагороди срібними медалями. Вдячна Катерина II запевняла, що ніколи не забуде заслуг запорожців: «Між тим монарша милість і увага до сього нашого підданого війська не лише продовжені, а... й поглиблені будуть». Уже незабаром козаки переконалися у правдивості цих слів.

У 1774 р. був підписаний Кючук-Кайнарджийський договір, за яким до Росії відходили землі між Дніпром і Південним Бугом, місто Керч, а Кримське ханство проголошувалося незалежним.

Знову про запорожців згадали під час війни 1787—1791 рр. У бойових діях брало участь Чорноморське козацьке військо. Особливо вдало козацькі полки діяли в обороні Кінбурна, облозі та взятті Очакова в 1788 р. У вересні 1789 р. шість полків козаків-чорноморців оволоділи Хаджибеєм (майбутнє місто Одеса).

Вагомим був внесок козаків-чорноморців у взятті головної фортеці турків на Дунаї — Ізмаїл, яка вважалася неприступною. Козаки знищили турецький флот на Дунаї, що дало змогу здійснювати штурм міста з усіх боків.

Активно діяли козаки-чорноморці в останній рік війни. Зокрема, у битві біля озера Бабадаг козаки розгромили чималий загін турецько-татарської кінноти. Під час цього бою козаки-задунайці, що були у складі турецької армії, допомогли своїм товаришам у розгромі турків.

Згідно з договором, підписаним у Яссах, кордоном між Туреччиною та Росією ставала річка Дністер.

■ Штурм Ізмаїла. Козаки на човнах долають Дунай і завдають туркам удару з тилу

? Спираючись на наведену ілюстрацію, складіть розповідь про участь козаків у російсько-турецьких війнах.

Сподіваючись на подяку, козаки-чорноморці прагнули відродити колишні козацькі вольності в межиріччі Дністра й Південного Бугу. Проте це занепокоїло царський уряд, і козаків було вирішено відправити подалі з України. Проте в 1792 р. їм дозволили оселитися на Таманському півострові в межиріччі Кубані та Дону. У серпні 1792 р. перші 3877 козаків прибули на Тамань, де заснували **Кубанське козацьке військо**, що проіснувало до 1920 р.

7 **Історичне значення Запорозької Січі.** Ліквідація Запорозької Січі стала однією з найважливіших подій української історії другої половини XVIII ст. Із нею відходила в минуле козацька доба. Хоча Запорозька Січ загинула, вона залишила помітний слід у пам'яті українського народу. Запорозькі козаки уславилися героїчною боротьбою, яку впродовж трьох століть вели проти іноземних загарбників, та обороною південних кордонів України. Вони були на чолі національно-визвольної боротьби українського народу. Завдяки цьому створювалися умови для розвитку економічного й культурного життя українців. Разом із тим наявність Січі була тим чинником, який стримував закріпачення українських селян, оскільки саме в запорозьких степах збиралися втікачі з усієї України. З'явившись як воєнна організація, козаки цим не обмежилися. Ними були створені нові форми соціального, політичного та економічного життя.

Для українського народу запорожці були й залишаються уособленням кращих людських якостей і виразником незламного національного духу, прикладом для наступних борців за незалежність Батьківщини.

8 **Кримське ханство у XVIII ст. Ліквідація Кримського ханства.** Остаточно доля кримськотатарської держави вирішилася внаслідок російсько-турецької війни 1768—1774 рр. За Кючук-Кайнарджийським миром 1774 р. була проголошена незалежність Кримського ханства від Османської імперії, але фактично воно опинилося під контролем Росії. Це спричинило звернення в 1776 р. татарського уряду до Росії, у якому він відмовлявся від її підтримки. Відповіддю на це стало введення на територію ханства 25-тисячного російського війська. Новим ханом було проголошено Шагін-Гірея, який утримував владу завдяки росіянам.

Ліквідації Кримського ханства передували заходи, спрямовані на визрівання соціально-економічної кризи в ньому. За наказом

імператриці російський полководець О. Суворов силою виселив із Криму все християнське населення (31 тис. вірмен і греків) до Азовської губернії під приводом його захисту від засилля мусульман. Греки й вірмени становили майже все торговельно-ремісниче населення півострова та були основними платниками податків до ханської скарбниці.

У 1783 р. уряд Російської імперії вважав, що склалися всі умови для поширення своєї влади на півострові.

Останній хан Шагін-Гірей був змушений зректися влади та виїхати до Туреччини. Оволодівши Кримом, Катерина II стала відбирати кращі землі й дарувати їх дворянам і чиновникам. Кримських татар витісняли на неродючі землі. Це призвело до катастрофічних наслідків у демографічному стані населення півострова. За наступне століття населення Криму скоротилося з 500 тис. до 200 тис. осіб, причому більшість складалася з нових переселенців.

З указу Катерини II про приєднання Кримського півострова до Росії (1783 р.)

Перетворення Криму на вільну і незалежну область не спричинило спокою для Росії, а перетворилося для неї на нові турботи зі значними витратами. Досвід часу з 1774 р. показав, що незалежність мало притаманна татарським народам. І для того щоб зберегти її, нам потрібно… виснажувати свої війська важким рухом, здійснюючи такі витрати, як за часів війни. Така морока з кримською незалежністю спричинила понад 7 млн надзвичайних витрат. Приймаючи до відома всі ці обставини, Ми прийшли до рішення… зробити у майбутньому кримський півострів не кублом розбійників і бунтівників, а територією Російської держави.

? Яким був офіційний привід для ліквідації ханства?

9 **Освоєння Півдня України. Заснування нових міст.** Унаслідок перемог Росії у війнах із Туреччиною (1768—1774, 1787—1791 рр.) і ліквідації Запорозької Січі (1775 р.) та Кримського ханства (1783 р.) утворився масив відносно вільних земель, які Російська імперія стала активно колонізувати. Російський уряд використовував стосовно цих земель назву «Новоросія». Для позначення цього регіону виникла також назва «Південна Україна», адже більшість поселенців у цьому краї становили українці.

Із земель, що були приєднані до Російської імперії впродовж XVIII ст., Південь України був найпривабливішим. Надзвичайна родючість причорноморських степів обіцяла в майбутньому великі прибутки, тим більше, що цьому сприяла загальна економічна си-

туація в Європі. В організації колонізації цих земель Російською імперією на початковому етапі вагому роль відіграв **Григорій Потьомкін** (1739—1791 рр.).

Григорій Потьомкін — князь Таврійський, генерал-фельдмаршал, російський діяч зі Смоленщини. Брав участь у палацовому перевороті 1762 р., унаслідок якого до влади в Російській імперії прийшла Катерина II. Був її фаворитом і, як стверджували сучасники, єдиною людиною, яка мала на неї вплив. Із 1774 р. правитель Півдня України, із 1777 р. — імператорський намісник. Був одним з ініціаторів ліквідації Запорозької Січі, але війни з Туреччиною переконали його в необхідності відновити козацтво. У 1790 р. Г. Потьомкін отримав титул «великого гетьмана катеринославських і чорноморських козацьких військ».

Нові землі активно роздавалися російським дворянам, сюди на пільгових умовах залучалися переселенці. Дворяни отримували по 1,5 тис. десятин землі за умови заселення кожного наділу 25 селянськими господарствами. Щоб заохочувати селян, дворяни пішли на поступки: панщина становила два дні на тиждень (замість чотирьох-п'яти). Із 1786 р. основну частину переселених селян складали українці з Правобережжя. На нових землях оселялися російські старовіри, німці, молдавани та представники інших народів, які залучалися російським урядом як колоністи.

У XVIII ст. на Півдні України з'явилося чимало нових міст. Їх виникнення зумовлювалося потребами оборони, заселення та господарського освоєння південних степових просторів. Нові міста засновувалися переважно на місці фортець. Зокрема, Єлисаветград (нині Кіровоград), Новомиргород і Новоархангельськ утворилися з фортець, що були закладені в 40—50-х рр. XVIII ст. У 1770 р. розпочалося будівництво Дніпровської оборонної лінії. На основі її укріплень виникло кілька міст, у тому числі Олександрівськ (нині Запоріжжя). У 70-х рр. XVIII ст. на місці козацької слободи Половиці розгорнулося будівництво Катеринослава (сучасного Дніпропетровська).

Г. Потьомкін

На узбережжі Чорного й Азовського морів постали великі міста-порти. У 1778 р. біля гирла Дніпра було засновано Херсон, у гирлі річки Інгул — Миколаїв. У 1795 р. на місці турецької фортеці Хаджибей (Єні-Дунья) розпочалося будівництво Одеси. На Азовському морі було засновано великий порт Маріуполь.

Також у 1794 р. було засновано ряд важливих міст у Криму: Севастополь, Сімферополь та Євпаторія. Усі вони постали на місці татарських поселень Ахтіар, Ак-Мечеть (Акмеджид) та Гезлеве. Севастополь розбудовувався як головна воєнно-морська база Росії на Чорному морі і разом із Миколаєвом становив окрему адміністративну одиницю.

До кінця XVIII ст. на Півдні України налічувалося близько 30 міст. Ці нові міста із часом стали провідними економічними центрами України та всієї Російської імперії.

■ Міста, засновані царським урядом на Півдні України у другій половині XVIII ст.

Рік заснування	Місто
1754	Олександрія, Єлисаветград
1764	Новоархангельськ
1770	Олександрівськ
1774	Берислав
1776	Катеринослав
1778	Херсон
1779	Маріуполь
1780	Павлоград
1782	Нікополь
1784	Севастополь (Ахтіар), Сімферополь (Ак-Мечеть), Євпаторія (Гезлеве)
1788	Миколаїв
1792	Тирасполь
1795	Одеса, Овідіополь (Аджидере), Ольвіополь, Вознесенськ (Соколи)

Висновки. Друга половина XVIII ст. стала вирішальною для долі Півдня України й Криму. Після чергових російсько-турецьких війн ці території остаточно опинилися під владою Російської імперії, яка почала активно колонізувати цей край.

▸ У 1775 р. було ліквідовано Запорозьку Січ, а в 1783 р. — Кримське ханство.

Запитання та завдання

1. Яку назву мала остання Запорозька Січ? Скільки років вона проіснувала? **2.** Хто був останнім кошовим отаманом Січі? Чим він уславився? **3.** Як проявили себе козаки під час російсько-турецьких війн другої половини XVIII ст.? **4.** За умовами якого договору Північне Причорномор'я увійшло до складу Російської імперії? **5.** У якому році було ліквідовано Запорозьку Січ? **6.** Коли було ліквідовано Кримське ханство? **7.** Які міста постали на Півдні України в другій половині XVIII ст.?

8. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ земель Нової Січі. **9.** Як відбувалося освоєння земель Запорожжя впродовж другої половини XVIII ст.? **10.** Наведіть факти, які свідчать про поступове обмеження російським урядом «вольностей» Запорожжя. **11.** Розкажіть, як було ліквідовано Запорозьку Січ. Якими були причини цих дій? **12.** У чому полягає значення Запорозької Січі для історії України?

13. Наведіть факти, які дають підставу стверджувати, що українські козаки відіграли вагому роль у російсько-турецьких війнах другої половини XVIII ст. **14.** Складіть план за темою «Доля кримських татар у другій половині XVIII ст.» та підготуйте за ним розповідь.

15. Запорозька Січ неодноразово зазнавала руйнувань. Чому після подій 1775 р. вона вже не змогла відновитися в попередньому вигляді на українських землях?

§ 44. Національно-визвольна боротьба українського народу в середині XVIII ст.: гайдамацький та опришківський рухи

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: охарактеризувати соціально-політичне та економічне становище Правобережної України у XVIII ст.; визначити причини могутнього народного руху на Правобережній Україні в середині XVIII ст.

1. Як складалася доля Правобережної Гетьманщини в другій половині XVII — першій половині XVIII ст.? **2.** Що таке національно-визвольна боротьба?

1 Соціально-політичне та економічне становище Правобережної України. Причини розгортання національно-визвольної боротьби.

У 30—60-х рр. XVIII ст. Правобережжя й Прикарпаття, що входили на той час до складу Речі Посполитої, стали ареною значних виступів українського населення проти всіляких утисків.

Повернувши собі Правобережжя наприкінці XVII ст., поляки зуміли відновити колишню владу лише на початку XVIII ст.

(1714 р.). Українські землі знову були розподілені між магнатськими родинами, яких налічувалося близько 40. Вони володіли 80 % земель Правобережжя. Серед них виділялися роди Любомирських, Потоцьких, Чарторийських, Ревуцьких та інші.

Щоб відродити життя на цих землях, магнати роздавали селянам земельні наділи та звільняли їх від усіх повинностей строком на 15—20 років. Завдяки цим заходам Правобережжя швидко почало наповнюватися переселенцями з Галичини, Лівобережжя й інших районів та відроджуватися до життя. Після закінчення терміну слобід вимоги панів до селян зростали. Відновлювалося кріпацтво. Панщина сягала п'яти-шести днів на тиждень. Крім соціального гноблення поляки знову почали утиски щодо православ'я.

Посилення панщини та національно-релігійне гноблення призвело до виникнення широкого народного опору. Відсутність козацтва позбавляла народний рух організованості. Його учасників називали **гайдамаками.**

Гайдамаки — селяни-втікачі, що об'єднувалися у ватаги з метою помститися магнатам та шляхті за гноблення.

Гайдамаки, які спочатку не викликали в магнатів та шляхти занепокоєння, поступово перетворилися на постійну головну загрозу для них.

Із листа шляхтича з Летичева до коронного гетьмана Юзефа Потоцького про організацію гайдамаками своїх нападів (1746 р.)

Ми маємо тут достовірні дані про ці дії гультяїв. Коли нападають на село або містечко, то насамперед забезпечують собі дзвіницю, щоб ніхто не вдарив на сполох. Пізніше кілька стає в брамі або на воротах, двох або трьох гарно кличуть до вікна, щоб їм відчинили. Коли хтось добровільно відчинить, лише заберуть те, що він має. Коли буде сперечатися або боронитися, то поб'ють, поріжуть і все заберуть. Коли нападають на полі або в лісі, то мають такий звичай. Розміщуються в якомусь ярі, де їм із близьких сіл доставляють харчі. Один із гайдамаків сидить на дереві й дивиться на всі дороги, коли хтось переходить або переїздить, вискакують і проводять до себе до яру.

? **1.** Яку тактику використовували гайдамаки? **2.** Чим можна пояснити появу такого явища, як гайдамацтво?

Зростання кількості невдоволених у результаті посилення кріпацтва, нечисленність польської армії на Правобережжі (4 тис. осіб), сусідство із Запорозькою Січчю, із якої виходили ватажки для народного руху, перетворили гайдамаків на могутню силу, що була здатна знищити польське панування на Правобережжі.

2 **Гайдамацькі повстання.** Перше велике гайдамацьке повстання вибухнуло в 1734 р., коли в Польщі точилася боротьба навколо обрання нового короля.

Сотник надвірного війська князя Єжи Любомирського на ім'я **Верлан** утік із війська та оголосив повстання проти панів. Зібравши загін, він рушив у похід Брацлавщиною та Галичиною, знищуючи маєтки шляхти й магнатів, суди та канцелярії. Найбільшим успіхом Верлана було здобуття Вінниці. Під тиском російських і польських військ Верлан був змушений втекти до Молдавії.

Успіхи Верлана підняли на боротьбу нові загони гайдамаків. Щоб їх приборкати, шляхта почала чинити розправи. Проте народний рух не вщухав. Зрештою поляки вдалися до тактики «поділяй і володарюй». Вони залучили на свій бік одного з ватажків гайдамаків Саву Чалого, який став завзято нищити своїх колишніх побратимів. Однак зрадника запорожці невдовзі вбили.

Новий спалах гайдамацького руху відбувся навесні 1750 р. За своїм розмахом він перевершив попередній. Брацлавщина, Київщина, Волинь, Поділля були позбавлені шляхетського панування. Проте звільнення від шляхти, орендарів, уніатів не супроводжувалося встановленням козацького порядку, відновленням Української держави.

Розуміючи, що події починають набирати негативних для Росії наслідків, імперський уряд увів свої війська та жорстоко приборкав повстання. Проте остаточно гайдамацький рух придушити не вдалося.

■ Гайдамацькі повстання

Дата	Керівники	Територія	Результат
1734—1738 рр.	Наказний козацький полковник Верлан	Брацлавщина, Поділля, частини Волині та Галичини	Виступ було придушено польськими і російськими військами. Верлан із невеликим загоном відступив у Молдавію
1741—1748 рр.	Г. Голий	Брацлавщина, Уманщина	Виступ було придушено регулярними польськими військами і надвірними командами місцевих магнатів
1750 р.	О. Лях, К. Ус, М. Мамай, М. Сухий та інші	Північне Поділля, Уманщина, Київщина	Гайдамаки, зазнавши поразок у відкритих сутичках із польськими та російськими військами, відступили на Запорожжя, Лівобережжя та до Молдавії

Дата	Керівники	Територія	Результат
1768—1769 рр. — Коліївщина	М. Залізняк, І. Гонта	Правобережжя	Виступ було придушено спільними зусиллями польських і російських військ

3 **Коліївщина.** У другій половині 60-х рр. XVIII ст. Правобережна Україна опинилася у складній ситуації. Продовжували діяти загони гайдамаків. Польська шляхта розділилася на прихильників і противників короля С. Потоцького. Загострилися відносини між православними та католиками й уніатами. Уніати на чолі з митрополитом Ф. Володкевичем розгорнули наступ на православну церкву. У відповідь православні на чолі з ігуменом Матронівського монастиря Матвієм Значко-Яворським звернулися по допомогу до Росії.

На початку 1768 р. між Річчю Посполитою й Росією було укладено трактат про зрівняння православних і протестантів у політичних правах із католиками. Проте реалізувати цей договір не вдалося. Проти короля в місті Бар утворилося воєнно-політичне об'єднання Конфедерація шляхти (**Барська конфедерація**), члени якої насаджували в Україні католицьку й уніатську церкви та намагалися відновити владу шляхти. Король не мав достатньо сил, щоб придушити цей рух, і був змушений шукати підтримки в Росії. На Правобережжя ступив корпус російських військ.

Ці події стали поштовхом до народного повстання, що увійшло в історію під назвою **Коліївщина**.

Підготовка до повстання розпочалася в лютому 1768 р. Повсталі зібралися в урочищі Холодний Яр неподалік Матронівського монастиря, що був одним із центрів православного опору. Повстання очолив **Максим Залізняк** (бл. 1740 — після 1768 р.).

Виступивши 6 червня 1768 р., повстанці визволили від шляхти десятки сіл і містечок. Їхній шлях проліг через Жаботин, Смілу, Черкаси, Корсунь, Канів, Богуслав, Лисянку. Кінцевою метою походу була Умань — важливий торговельний і культурний центр, форпост польського панування на Правобережжі.

У міру просування повстанців їхня кількість швидко зростала.

Барська конфедерація — військово-політичний союз частини польської шляхти та магнатів, опозиційно налаштованих до офіційного курсу короля Станіслава-Августа Понятовського на дотримання умов Варшавського договору 1768 р. та невдоволених політичним втручанням Російської імперії у внутрішні справи Речі Посполитої. Проголошений 29 лютого в місті Бар.

Вони нищили шляхту, католицьке й уніатське духовенство. Повстання швидко охопило Київське, Брацлавське, південь Волинського та схід Подільського воєводств. Його рушійною силою стали селяни й міщани. Активну участь у повстанні взяли загони гайдамаків.

Коліївщина відрізнялася від попередніх повстань гайдамаків. Вона мала національно-визвольний характер. Вістря боротьби було спрямоване проти польського панування, засилля католицизму й уніатства, утисків орендарів та соціального гноблення з боку шляхти. Метою боротьби ставало відновлення Гетьманщини, де не було б «панів і підданих, а всі користувалися б козацькими вольностями».

І. Гонта

20 червня 1768 р. повсталі з'явилися в околицях Умані. За допомогою сотника **Івана Гонти**, який із надвірними козаками перейшов на бік повсталих, наступного дня М. Залізняк захопив місто. Дії повсталих в Умані вирізнялися нечуваною жорстокістю. Було зруйновано костьоли, єзуїтські школи, шляхетські палаци; загинуло щонайменше 2 тис. осіб, переважно поляків та євреїв.

М. Залізняк

Повстання поширилося на інші райони краю. Знищувалися королівські органи влади та встановлювалося народне самоврядування. М. Залізняка було обрано гетьманом, а І. Гонту — уманським полковником. Поміщицька земля розподілялася між селянами, скасовувалися важкі повинності.

Перетворивши Умань на свій центр, М. Залізняк відправляв у всі регіони України невеликі загони, що мали піднімати народ на боротьбу й поширювати звернення до народу — «універсали».

З «універсалу» до селян Західної України (1768 р.)

Уже ваш час настає, коронні громадяни, що живете здебільшого в шляхетських, королівських та духовних маєтках, [час] визволення з неволі й звільнення від ярма і тягарів, які досі ви терпіли від своїх безпосередніх панів. Глянув Бог із високого неба на вашу недолю, вислухав ваші сльози та стогін із цієї земної долі, послав вам захисників, які помстяться за ваші кривди. Отже, прибувайте на допомогу тим, які хочуть вас зробити вільними, зберегти й залишити ваші права і свободи. Зараз настав час жадати від ваших наставників розплати за всі ваші кривди, побої, убивства,

тортури, а також за нечуване здирство, які ви досі зазнавали від ваших панів. Посилаємо вам провідників, яким треба довіряти і за якими треба йти зі зброєю, яку хто має. Залишайте хати, дружин своїх, коханих дітей, не пошкодуєте, бо незабаром побачите, що Бог послав нам з вами, правовірним, перемогу й будете вільними панами, коли знищите це гадюче кодло, тобто ваших панів, які досі п'ють вашу кров. Ми раніше застерігали вас, але ви не вірили, тепер можете вірити, коли ваші побратими почали щасливо визволятися з неволі й від цього ярма на Україні та Поділлі.

? **1.** До чого закликав населення цей «універсал»? **2.** Чим аргументували свої дії повсталі?

У той час як розгорталося повстання, російські війська підійшли до Умані. Налякані розмахом народного руху, панівні класи царської Росії та шляхетської Польщі об'єднали свої зусилля для придушення повстання.

Командувач російських підрозділів під Уманню полковник Гур'єв заявив про свою прихильність до повстанців і запросив М. Залізняка, І. Гонту та іншу старшину на бенкет, на якому ватажків руху підступно заарештували. Загони повсталих, залишившись без провідників, були розгромлені російськими військами. Незважаючи на це, народні виступи тривали й наступного року.

Коліївщина була останнім повстанням українців проти Речі Посполитої. Воно зазнало поразки. Причини цього були різні: російські та польські війська перевершували повсталих в озброєнні, дії всіх учасників руху не були скоординованими, нечувана жорстокість повсталих відлякувала від них чимало прихильників.

4 **Опришківський рух. О. Довбуш.** Рух народних месників мав поширення і на західноукраїнських землях, особливо в Карпатах. Там їхні загони називалися «чорними хлопцями», або **опришками** (від латин. *opressor* — знищувач, порушник). Перші такі загони згідно з історичними джерелами з'явилися в XVI ст. Виступаючи проти утисків селянства, діючи невеликими загонами (20—50 осіб), вони нападали на шляхту, лихварів, купців. Маючи добрі схованки в горах і користуючись підтримкою населення, вони були невловимими.

Найвідомішим ватажком опришків був **Олекса Довбуш** (1700—1745 рр.). Очолюваний ним загін громив панські маєтки, розправлявся із сільськими багатіями. На відміну від багатьох опришків, прагнення здобичі не відігравало вирішальної ролі в його вчинках. Значну частину захопленого добра він роздавав бідним.

i

Опорним пунктом опришків стала гора Стіг. Звідти народні месники здійснили стрімкі рейди на Дрогобич, Солотвин, Рогатин, Надвірну та інші міста. Про виняткову хоробрість народного героя, його винахідливість складали легенди.

Довбуш загинув від кулі найманця, який спокусився на обіцянки шляхти про звільнення від повинностей і володіння землею на правах власника. Незважаючи на смерть народного ватажка, рух опришків тривав і надалі. О. Довбуш став символом волелюбності й нескореності духу українців. Остаточно опришківський рух припинився лише в середині XX ст.

О. Довбуш. Невідомий художник

Висновки. Посилення соціального, національного та релігійного гноблення на Правобережжі в умовах послаблення Речі Посполитої призвело до розгортання на Правобережній Україні могутнього гайдамацького руху, вершиною якого стала Коліївщина.

Історичне значення Коліївщини полягає в тому, що це повстання зміцнило у свідомості народу ідеї соціальної свободи, національного визволення та встановлення козацьких порядків.

Запитання та завдання

1. Назвіть причини посилення національно-визвольної боротьби на Правобережжі в другій половині XVIII ст. **2.** Яких форм набув національно-визвольний рух в Україні в другій половині XVIII ст.? **3.** Хто такі гайдамаки? У чому причини виникнення гайдамацького руху? **4.** У якому році спалахнула Коліївщина? **5.** У якому регіоні діяли опришки? Назвіть ім'я найвідомішого керівника опришків.

6. Що спільного й відмінного між гайдамацькими повстаннями 1730—1750-х рр. і Коліївщиною? **7.** Назвіть особливості опришківського руху. **8.** Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. **9.** Яких форм набув національно-визвольний рух в Україні в другій половині XVIII ст.? Чому в ньому переважали соціальні мотиви?

10. Складіть у зошиті порівняльну таблицю повстань 1734, 1750 і 1768 рр. **11.** Підготуйте історичні портрети О. Довбуша, М. Залізняка, І. Гонти. **12.** Прослідкуйте за картою атласу події національно-визвольної боротьби на Правобережжі та Прикарпатті у XVIII ст. Визначте ключові місця подій.

13. Чи можна гайдамацький та опришківський рухи охарактеризувати як соціальний бандитизм? **14.** Як ви вважаєте, чи міг національно-визвольний рух другої половини XVIII ст. привести до відродження Української держави?

§ 45. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: з'ясувати наслідки поділів Речі Посполитої для подальшої долі українських земель; скласти уявлення про розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст.

1. Які країни в другій половині XVII — першій половині XVIII ст. прагнули приєднати Правобережжя та західноукраїнські землі до свого складу? **2.** Коли було ліквідовано козацький устрій на Правобережжі?

1 **Поділ Речі Посполитої та українські землі.** У другій половині XVIII ст. Річ Посполита переживала період занепаду. Фільваркова система господарювання та шляхетська анархія гальмували господарський розвиток країни, послаблювали її перед зовнішньою агресією. Ослабленням Польщі скористалися сусідні Росія, Пруссія та Австрія. Вони планували розділити Польщу, розширити свої володіння за рахунок її території. Їх лякало також поширення ідей Просвітництва, а згодом гасел Великої французької революції.

Перший поділ Польщі відбувся в **1772 р.** У результаті до австрійських володінь Габсбургів відійшли землі Руського (за винятком Холмської землі), Белзького й південно-західної частини Кременецького повітів Волинського воєводств. Також усупереч угоді Габсбурги заволоділи західною частиною Подільського воєводства,

Сатиричне зображення першого поділу Речі Посполитої

установивши кордон по річці Збруч. Ці землі разом із Малою Польщею були проголошені Королівством Галичини і Лодомерії із центром у Львові, що підпорядковувалося безпосередньо імператору. У **1785 р.** край було поділено на 18 округів, очолюваних старостами. Вища влада в краї належала наміснику (губернатору), якого призначав імператор. Вищим представницьким органом був становий сейм.

Після чергової війни з Османською імперією до володінь Габсбургів у 1775 р. додалася Буковина, що згодом як окремий округ увійшла до складу Королівства Галичини і Лодомерії.

Під впливом Великої французької революції в Польщі розгорнувся масовий визвольний рух, який очолив Т. Костюшко. Була прийнята конституція. Щоб знищити революційний осередок у себе на кордонах, Катерина II направила до Польщі війська.

Польська армія опору майже не чинила. Повстання поляків було придушене. 27 березня 1793 р. з'явився маніфест Катерини II, за яким Правобережна Україна мала увійти до складу Росії.

Унаслідок **другого поділу Польщі** в **1793 р.** до Росії відійшла територія Правобережної України (Подільське, Волинське, Брацлавське та Київське воєводства). Через два роки (у **1795 р.**) відбувся **третій поділ Речі Посполитої**, і до Росії відійшли західні землі Волині.

Другий поділ викликав у Польщі хвилю народного обурення. Очолив боротьбу проти загарбників герой війни за незалежність англійських колоній у Північній Америці Тадеуш Костюшко. Під час війни за незалежність він уславився своєю хоробрістю, особливо відзначився під час битви під Саратогою. На батьківщину Т. Костюшко повернувся в 1784 р. генералом. Йому боляче було дивитися, як гине Польща. Костюшко зібрав армію, яка 4 квітня 1794 р. завдала поразки росіянам під Рацлавицями. Згодом повсталі оволоділи Варшавою та Вільнюсом. Проте демократичні гасла повстання не підтримала значна частина шляхти. Росія та Пруссія, зібравши сили, перейшли в наступ. Російська армія під командуванням О. Суворова розгромила основні сили повсталих та оволоділа Варшавою, яку полководець віддав, подібно до Ізмаїла, на глум переможцям. Костюшка було ув'язнено в Петропавлівській фортеці. Проте після смерті імператриці Катерини II він був звільнений Павлом I, якому приніс вірнопіддану присягу. Ймовірно, Костюшко погодився на це за наполяганням придворних, які запевняли, що інакше імператор не звільнить 12 тис. польських полонених. Костюшко виїхав у США, але в 1797 р. повернувся до Європи й оселився під Парижем. У 1806 р. Наполеон Бонапарт запропонував йому очолити повстання в Польщі та стати головою Великого герцогства Варшавського.

Однак Костюшко, не отримавши від Наполеона гарантій відновлення Польщі в колишніх межах, категорично відмовився від пропозиції, вважаючи негідним себе бути знаряддям у руках французького імператора. У 1815 р. він також відхилив запрошення російського імператора Олександра I очолити адміністрацію Царства Польського, дізнавшись, що Польща не буде відновлена в межах 1772 р. Помер Т. Костюшко в 1817 р. у швейцарському місті Золотурн. У 1819 р. його було перепоховано у Вавельському соборі в Кракові.

Поділи Польщі мали негативний вплив. Польський народ на тривалий час втратив свою державну незалежність.

У результаті ліквідації державних кордонів між землями Лівобережжя та Правобережжя в межах Російської імперії опинилися 80 % українців, що всупереч політиці російського царизму сприяло консолідації (єдності) та розвитку українського народу.

Таким чином, наприкінці XVIII ст. українські землі потрапили під владу двох імперій, які впродовж наступного століття продовжували здійснювати національне гноблення українського народу.

2 **Правобережна Україна наприкінці XVIII ст.** Протягом 90-х рр. XVIII ст. на Правобережжі була поширена дія загальноімперських адміністративних органів та установ. У 1797 р. тут утворилися три губернії: Київська, Подільська та Волинська. Нові адміністративні й судові установи вводилися повільно й почали діяти тільки наприкінці 1796 р. Щоб не загострювати ситуацію, царський уряд залишив чинними старі польські закони, а також юридичні норми Третього Литовського статуту. Через кілька років посади судових урядовців обійняли російські чиновники. Судочинство велося двома мовами — польською та російською.

Землі католицької церкви й опозиційної шляхти були конфісковані й частково роздані як нагорода за заслуги царським генералам і вищим чиновникам. Значні володіння разом із кріпаками отримали генерали М. Кречетников, М. Кутузов, І. Ферзен, а також О. Безбородько, М. Новосильцев, М. Рєпнін та інші вельможі. Прибічники Росії — магнатські родини Браницьких, Жевуських, Потоцьких та інші — також примножили свої маєтності, дістали царські чини й звання. Щоб протиставити місцеве селянство, абсолютну більшість якого становили українці, польським панам, царський уряд указом імператриці від 18 квітня 1793 р. звільнив його від сплати державних податків, постоїв військ та обов'язку

безплатного перевезення військових вантажів на три роки. На правобережні міста поширювалася дія «Жалуваної грамоти містам» 1785 р. і окремо дозволялося всі прибутки від торгівлі спрямовувати на потреби міського господарства. Створювалися нові митниці поблизу Могилева, Жванця, Волочиська та інших прикордонних міст, налагоджувався систематичний поштовий зв'язок. Школи передавалися в юрисдикцію місцевої адміністрації, навчання велося російською мовою.

Приєднання Правобережної України до Російської імперії зі значним відсотком єврейського населення призвело до видання в 1791 р. царського указу про визначення **«межі осілості»**. Тобто було окреслено межі території, за які євреям заборонялося переселятися.

Відповідно до указу євреям дозволялося проживати лише в спеціально обумовлених містах і містечках. Результатом цих

■ Україна наприкінці XVIII ст.

обмежень, а також обмежень у виборі професії, стала надзвичайна скупченість єврейських ремісників та їхніх родин у містечках «межі осілості».

Заборона не поширювалася лише на купців першої гільдії (але тільки після десятирічного перебування в гільдії в «межі осілості»), осіб із вищою освітою, середній медичний персонал, цехових ремісників, відставних нижніх чинів, які прийшли на службу за рекрутським набором.

■ Зміни в становищі правобережних і західноукраїнських земель у складі Австрійської монархії Габсбургів і Російської імперії

Правобережна Україна	Західна Україна
▸ Запровадження російською владою поділу на губернії, що не мали чітко визначених меж і не враховували специфічних особливостей окремих регіонів Правобережжя. ▸ Державною мовою визнавалася російська. Діловодство велося польською і російською мовами. ▸ Поширення на шляхту й магнатів дії «Жалуваної грамоти дворянства», яка гарантувала збереження їхніх прав і привілеїв. Створювалися нові органи управління й суду, але залишалися чинними польські закони. Головні посади в судах та адміністративних установах посіли російські чиновники. Землі, конфісковані в католицької церкви й опозиційної шляхти, надавалися російській знаті	▸ Західноукраїнські землі австрійська влада штучно об'єднала з польськими землями в новоутворену адміністративну одиницю — Королівство Галичини і Лодомерії. ▸ Державною мовою визнавалася німецька. Крім того, у діловодстві допускалися польська й латинська мови. ▸ Поширення на приєднані землі загальноімперського управління. Зберігалися права і привілеї магнатів, шляхти й католицького духовенства. Активний процес онімечування всього адміністративного апарату, що перейшов до австрійських чиновників. Ліквідація повітових шляхетських сеймів і створення єдиного крайового станового сейму магнатів, шляхти та католицького духовенства

3 **Соціально-політичне та економічне становище в Галичині, на Буковині й Закарпатті.** У другій половині XVIII ст. Галичина й Буковина опинилися під владою Австрійських Габсбургів. Закарпаття потрапило під їхню владу ще в 1711 р. Вирішальний вплив на соціально-економічне становище цих земель мала реформаторська діяльність Марії Терезії та Йосипа II. Перші реформи торкну-

лися населення Закарпаття. У 1766 р. селяни отримали від панів садиби й земельні наділи, за які вони мали відробляти повинності й певну кількість днів панщини. За законом 1783 р. селяни отримали право займатися ремеслом і розпоряджатися майном, а панам заборонялося відбирати в них садиби та втручатися в їхнє сімейне життя. Закон 1785 р. звільнив селян від кріпацької залежності, вони могли вільно пересуватися країною, передавати майно в спадок, вибирати професію, навчатися в школах.

Згідно з переписом населення Галичини, здійсненим австрійською владою у 80-х р. XVIII ст., шляхта налічувала 95 тисяч, міщани — 332 тисяч, чиновники, почесні громадяни та інші вільні — 135 тисяч, євреї — 168 тисяч, селяни (переважно кріпаки) — 1,859 млн осіб. Отже, загальна кількість галицького населення складала 2,589 млн осіб.

Так само змінювалося й становище галицьких селян. Закон 1775 р. заборонив панам змушувати їх відбувати повинності, які не були визначені в інвентарі. У 1782 р. селян звільнили від особистої залежності, їм дозволили одружуватися за власним вибором, навчатися ремесел, пересуватися країною. У 1786 р. були визначені категорії селян і розміри панщини залежно від кількості землі (від 12 до 156 днів панщини на рік для повнонадільних). Скасовувалися дворові повинності й роботи за звичаєм. Наступного року землі, що перебували в користуванні селян, проголошувалися їхніми володіннями. Виданий у 1789 р. закон установлював повинності пропорційно до кількості землі, яка була в користуванні селян. Розміри всіх повинностей на користь держави й пана мали складати не більше 30 % доходу від землі та сплачуватися грошима, що фактично скасовувало панщину. Проте цей закон у 1790 р. втратив чинність.

Меншою мірою ці перетворення торкнулися буковинських селян. Тут продовжувала діяти «Золота грамота», запроваджена молдавським господарем Григорієм Гікою в 1766 р., яка скорочувала панщину до 12 днів на рік, а для порубіжних сіл — до шести днів. Згодом і тут було поширено дію законів 1782 і 1786 рр.

Також суттєві зміни відбулися і в господарстві. З'явилися нові сільськогосподарські культури. Від 1750-х рр. на Закарпатті вирощують картоплю. В останній чверті століття вона поширилася в Галичині. Наприкінці століття почалося вирощування кукурудзи. Активно освоювалися гірські райони. Розвивалося вівчарство й свинарство.

Марія Терезія

Йосип II

Дуже повільно розвивалося міське життя. Єдиним великим містом був Львів (30 тис. осіб). Більшість жителів міст займалися сільським господарством, а не ремеслом і торгівлею. Проте відбувалася швидка зміна національного складу міст, вони втрачали український характер. Більшість населення міст становили євреї, поляки, німці, вірмени тощо. Українці поступово перетворювалися на селянську націю, у той час як у Європі розпочався промисловий переворот.

У другій половині XVIII ст. на західноукраїнських землях з'явилися й перші мануфактури з виробництва сукна й полотна. Проте переважало, як і раніше, ремісниче виробництво. Габсбурги мало опікувалися економічним розвитком далеких провінцій своєї імперії, у якій уже існували давні промислові центри (Австрія, Чехія).

Складною була релігійна ситуація. Панівне становище тут посідали католицька й уніатська церкви, які в 1720—1780-х рр. продовжували боротьбу з православною та протестантською церквами. На середину століття в Закарпатті всі парафії стали греко-католицькими. Проте в 1770—1780-ті рр. ситуація істотно змінилася. Австрійський уряд ліквідував становість духовенства, обмежив вплив Римської курії, закрив монастирі й залишав за ними землі тільки на умовах утримання шкіл або притулків для старих. Важливим стало запровадження віротерпимості та зрівняння в правах представників усіх конфесій. Імператор Йосип II розпорядився, щоб духовенство здійснювало літургію мовою місцевого населення, а при кожній церкві була створена школа. Таким чином, **греко-католицька (уніатська) церква** зі знаряддя колонізації та окатоличення перетворилася на захисника мови й традицій українського населення.

! **Висновки.** Ослаблення Речі Посполитої призвело до її поділу між Австрією, Пруссією та Росією, у результаті яких Польща припинила своє існування як самостійна держава.

- На новоприєднаних землях як Російська, так і Австрійська імперії здійснювали заходи інкорпорації (приведення у відповідність з іншими) до своїх володінь українських земель.

Запитання та завдання

1. Скільки відбулося поділів Речі Посполитої? Назвіть роки кожного з них.

2. До складу яких імперій відійшли українські землі в результаті поділів Речі Посполитої? **3.** Які губернії були утворені наприкінці XVIII ст. на українських землях у складі Російської імперії? **4.** У якому році Буковина увійшла до складу володінь Австрійських Габсбургів? **5.** Чи існувало кріпацтво на українських землях наприкінці XVIII ст.?

6. Якими були наслідки поділів Речі Посполитої для України? **7.** Чому українські землі опинилися розділеними між сусідніми державами? Як змінилося становище Правобережної України після приєднання її до Росії? Як вплинули на розвиток західноукраїнських земель реформи Марії Терезії та Йосипа II? **8.** Які зміни відбулися у становищі західноукраїнських земель в останній третині XVIII ст.?

9. Охарактеризуйте розвиток західноукраїнських земель у другій половині XVIII ст. **10.** Складіть хронологічну таблицю подій поділів Речі Посполитої.

11. Чому коли Польща втрачала незалежність, українське населення виявилося байдужим до цього процесу?

§ 46. Культура України в другій половині XVIII ст.

Опрацювавши цей параграф, ви зможете: охарактеризувати особливості розвитку культури в другій половині XVIII ст.; визначити видатних представників української культури тієї доби та їх основні здобутки.

1. Якими були особливості розвитку культури України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.? **2.** Визначте здобутки й досягнення української культури другої половини XVII — першої половини XVIII ст.

1 **Особливості розвитку культури.** В історії культури Української козацької держави XVIII ст. було складною і багатогранною добою. Це був період, коли продовжувався започаткований у попередні часи розквіт українського мистецтва й літератури. Однак у той самий час створювалися умови, за яких українська культура поступово втрачала свою самобутність.

Підґрунтям розвитку української культури була козацька державність. Курс російського царизму на ліквідацію Гетьманщини та Запорозької Січі й перетворення Лівобережної України на звичайну російську провінцію позбавляли українську культуру основи її розвитку, призводили до занепаду.

Особливістю культурних процесів на українських землях було також те, що до кінця XVIII ст. у Гетьманщині, з одного боку, і Правобережжі й західноукраїнських землях, з іншого, вони розвивалися в різних умовах. Проте це не вплинуло на єдність національної культури українців.

Прикметною рисою української культури Гетьманщини XVIII ст. був вищий порівняно із сусідніми державами рівень розвитку. Імперські кордони значно обмежили звичні раніше культурні контакти із Західною Європою. Одночасно із цим Російська імперія отримала можливість використовувати інтелектуальний потенціал Гетьманщини. Процес «вимивання» високоосвічених українців із національного середовища став характерним явищем тогочасної української культури. Українці обіймали високі посади в Російській імперії: від вищих державних адміністраторів і церковних ієрархів до ректорів вищих навчальних закладів і вихователів царської родини. Вагомий внесок у розвиток російського мистецтва XVIII ст. зробили українські митці.

2 **Освіта і книгодрукування.** На середину XVIII ст. загальний рівень грамотності населення України був досить високим. Його забезпечував передусім найпоширеніший тип початкових шкіл — українські народні школи. Утримувалися школи коштом парафіяльних братств. У другій половині XVIII ст. у Гетьманщині працювало 866 українських народних шкіл. Такі школи існували й на Слобідській Україні. Навчання здійснювалося українською мовою, учнями могли стати й представники найбіднішого населення.

Наступ російського царизму на українську державність зруйнував народну школу. Закріпачене українське селянство було не в змозі утримувати навчальні заклади власним коштом.

В останній чверті XVIII ст. на Лівобережжя й Слобожанщину було поширено дію загальноросійської освітньої реформи. Для дітей дворян створювалися головні чотирирічні народні училища, для дітей купців, міщан та урядовців — малі дворічні училища. **Освіта набувала станового характеру й перетворювалася на привілей вищих верств населення.**

Упродовж другої половини XVIII ст. початкові народні школи існували й на Правобережжі та західноукраїнських землях. Більшість початкових шкіл Правобережжя контролювали єзуїти, а польська початкова освіта для українських селян була фактично недоступною.

Середню освіту можна було здобути в заснованих у першій половині XVIII ст. Чернігівському, Харківському, Переяславському колегіумах. Це були всестанові навчальні заклади, створені за зразком Києво-Могилянської академії. Наприкінці XVIII ст. Чернігівський і Переяславський колегіуми були перетворені на духовні навчальні заклади — семінарії, а Харківський — на казенне училище.

На Правобережжі й західноукраїнських землях іноземне панування також уповільнювало розвиток середньої освіти. На Правобережжі існували гімназії для дітей польської шляхти, навчання в яких здійснювалося польською або німецькою мовами. Надзвичайно обмеженим був доступ українців до католицьких і протестантських навчальних закладів на Закарпатті.

Зображення студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпусу. Гравюра І. Щирського

Велике значення для розвитку освіти і науки України мала **Києво-Могилянська академія**. У XVII—XVIII ст. із нею пов'язана більшість здобутків українського народу в галузі освіти, філософії, богослов'я, мовознавства, літератури, публіцистики, історії. У стінах академії формувалася українська літературна мова, розвивалися літературні жанри, закладалися основи національного театру. Однак у 60-х рр. XVIII ст. період розквіту академії змінився занепадом. Поступово погіршувалося матеріальне становище академії.

Падіння популярності академії зумовлювалося зокрема тим, що українська шляхта, прагнучи зрівнятися з російським дворянством, віддавала своїх дітей на навчання до російської столиці. В академії здійснювалися русифікаторські заходи — від студентів і викладачів під загрозою виключення й звільнення з посад вимагали дотримання «російського правопису та московської вимови».

У 1829 р. Києво-Могилянську академію було перетворено на типовий для Російської імперії духовний навчальний заклад.

Важливим осередком вищої освіти на західноукраїнських землях залишався Львівський університет. Із приєднанням Галичини до Австрійської імперії в ньому відбулися певні зміни. Австрійський уряд дозволив існування певних кафедр, які увійшли до так званого **Українського інституту** (Студіям рутеніум). Діяльність цієї структури

суворо регламентувалася. У навчальний процес було запроваджено викладання української мови. Однак інші предмети викладалися лише польською та німецькою мовами. Інститут проіснував до 1805 р.

Ситуація в освітньому житті галичан суттєво змінилася із заснуванням імператрицею Марією Терезією в 1776 р. у Відні **Греко-католицької генеральної семінарії (Барбареум)**. Щорічно в ній могли навчатися 29 юнаків із Галичини.

Відкриття **у Львові в 1783 р. Греко-католицької семінарії** знаменувало початок створення першої вищої теологічної школи для галицьких українців. Дещо раніше такий заклад був заснований на Закарпатті, у Мукачевому в **1744 р.** Пізніше він був перенесений до Ужгорода, де на його основі утворили навчальний заклад для підготовки вчителів.

У другій половині XVIII ст. добре розвивалося книгодрукування. Роль найважливіших видавничих осередків відігравали друкарні Києво-Печерського монастиря та чернігівського Троїце-Іллінського монастиря. Тут друкувалися твори як богословської, так і світської літератури. Посилення утисків російського царизму на українську культуру спричинило появу численних указів і циркулярів імперського уряду з вимогами недопущення «особливого наріччя» і відповідності українських книгодруків московським зразкам. Проте незважаючи на постійні обмеження й заборони, українські друкарі істотно збагатили національне духовне життя. Серед тогочасних книгодруків найпомітнішими були Біблія (1759 р.), «Києво-Печерський патерик» (1760, 1762 рр.), «Синопсис» (1755 р.), «Часослов навчальний» (1753, 1758, 1766 рр.), «Буквар» (шість видань) та багато інших.

Кілька друкарень існувало й на західноукраїнських землях. Найбільшою з них була друкарня А. Пілера. Вона видавала книжки різними мовами. До 1800 р. тут було створено 250 книжок. Також французькою мовою друкувалася «Львівська газета».

3 **Література.** Українська література другої половини XVIII ст. розвивалася на традиціях попереднього періоду. Упродовж багатьох десятиліть панівним тут лишався стиль бароко.

Цікавим явищем тогочасної літератури став розвиток української історико-мемуарної прози. Чільне місце в ній посідають щоденники **Миколи Ханенка** (1691—1760 рр.) і **Якова Марковича** (1696—1770 рр.). Обидва автори належали до козацької старшини й обіймали високі посади в Гетьманщині. У своїх щоденниках вони зображували події тогочасного державного, політичного та економо-

мічного життя, детально змальовували побут української шляхти.

Важливу роль у літературі другої половини XVIII ст. відігравали поетичні твори. Тогочасна поезія відображала проблеми, які були в центрі уваги українського суспільства.

Я. Маркович

До жанру історичних віршів належить написаний **Семеном Довговичем** віршований діалог «Розмова Великоросії з Малоросією». Автор обстоював ідею автономії України та протестував проти централізаторської політики російського царизму в Гетьманщині. У цьому творі також обґрунтовувалися давні права і привілеї, якими користувалася українська шляхта, підкреслювалося право козацької старшини на всі права й привілеї, отримані російським дворянством.

У багатьох історичних віршах знайшли відображення національно-визвольна боротьба українського населення Правобережжя, події Коліївщини. Це вірші «Захотіла Смілянщина віру утвердити», «Во шістьдесят восьмому году собиралось народу».

Відгуком на царський указ від 10 квітня 1786 р. про вилучення в українських монастирів земельних маєтків став анонімний сатиричний вірш «Плач київських монахів».

Представником сатирично-гумористичної поезії був **Іван Некрашевич**. Колоритні побутові сцени з народного життя змальовані ним у творах «Ярмарок» та «Сповідь».

4 **Розвиток філософських ідей. Г. Сковорода.** Друга половина XVIII ст. збагатила новими ідеями українську філософську думку. У Києво-Могилянській академії курс філософії викладав відомий суспільний діяч, письменник **Михайло Козачинський** (1699—1755 рр.). Він знайомив слухачів з ідеями про невід'ємні природні права людини, які з'явилися в тогочасній Західній Європі. Свої філософські погляди М. Козачинський висловив у книзі «Громадянська політика». Він уперше в українській філософії спробував викласти правове вчення й заклав основи громадянського природного права.

Найвизначнішим серед учнів Козачинського був **Григорій Сковорода** (1722—1794 рр.) — майбутній видатний філософ, гуманіст, просвітитель, поет, педагог, музикант.

У філософських роздумах велику увагу Г. Сковорода приділяв тому, як людина може стати щасливою. На його думку, для цього

Г. Сковорода

потрібно пізнати самого себе та займатися в житті тим, що людині природно відповідає. Одним із головних джерел творчості Г. Сковороди була українська дійсність другої половини XVIII ст. Ймовірно, саме тому філософ стверджував, що найвищим досягненням людини є воля й треба за всяку ціну забезпечувати особисту незалежність. Це переконання зустріло різкий осуд гнобителів українських селян. Вихід з існуючого становища філософ вбачав не в активній боротьбі, а в уникненні ненависного світу зла, розуміючи під ним прагнення непотрібного збагачення та пригноблення інших.

Значну роль в усуненні існуючого зла, на думку Г. Сковороди, могла відіграти освіта. Просвітитель вірив у безмежні можливості людського розуму. «Не розум від книжок,— переконував він,— а книжки від розуму».

Г. Сковорода про головну мету філософії

Головна мета життя людського, голова діл людських є дух людини, думки, серце. Кожен має свою мету в житті; але не кожен — головну мету… Один піклується про черево життя, себто всі діла свої скеровує, щоб дати життя череву… інший — одягам і подібним бездушним речам; філософія, або любов до мудрості, скеровує все коло діл своїх до тієї мети, щоб дати життя духу нашому, благородство серцю. Світлість думкам, яко голові всього. Коли дух людини веселий, думки спокійні, серце мирне — то й усе світле, щасливе, блаженне. Оце і є філософія.

? **1.** Як Г. Сковорода визначає головну мету людського життя й філософії? **2.** Як філософія може допомогти людині стати щасливою?

5 **Розвиток природничих наук.** Друга половина XVIII ст. стала періодом певних успіхів у розвитку природничих наук, зокрема медичних знань.

У цей час чимало лікарів-українців здобули вчений ступінь докторів медицини. Великий внесок у розвиток медичних знань зробили Н. Амбодик-Максимович, М. Тереховський та інші. Крім того, ці вчені почали досліджувати рослинний світ України. Н. Амбодик-Максимович у 1795 р. створив перший вітчизняний підручник із ботаніки, зосередившись, зокрема, на вивченні рослин України.

Українські лікарі чимало уваги приділяли боротьбі з епідемічними захворюваннями. Так, Є. Мухін запроваджував щеплення

проти віспи, шукав засоби боротьби з холерою. Відомий епідеміолог Д. Самойлович, який служив військовим лікарем під час російсько-турецької війни (1768—1770 рр.), запропонував нові методи запобігання епідемії чуми, що спалахнула в 1784 р. в ряді міст Російської імперії. Ці методи отримали схвалення багатьох закордонних академій наук.

Розвивалася медична освіта. У 1773 р. для підготовки лікарів та аптекарів у Львові було створено медичну колегію. У Наддніпрянській Україні перша спеціальна медична школа виникла в 1787 р. в Єлисаветграді (сучасний Кіровоград).

6 **Музика.** Друга половина XVIII ст. позначена вагомими здобутками вітчизняної музичної культури. Улюбленцями українського народу, як і раніше, залишалися козаки-бандуристи.

Суттєві зміни відбулися в українській інструментальній музиці. На Запорозькій Січі музиканти грали під час походів та святкування перемог, їх скликали на козацькі ради. Після ліквідації Січі запорозьких музик перевели до спеціальних підрозділів при міських магістратах. Вони мали грати під час різноманітних урочистостей. На Правобережжі музиканти розважали польських магнатів. Новим явищем стали також оркестри та інструментальні ансамблі, створювані царськими вельможами з обдарованих українських селян-кріпаків.

Прикметною рисою розвитку тогочасної української музики було посилення її зв'язків із західноєвропейською музичною культурою. Останній гетьман К. Розумовський утримував у Глухові власні оркестр і театр, де ставили італійські опери. Зібрана ним нотна бібліотека є однією з найдавніших у Східній Європі.

Музичне мистецтво другої половини XVIII ст. не можна уявити без творчості трьох видатних майстрів української хорової музики: **Максима Березовського** (1745—1777 рр.), **Дмитра Бортнянського** (1751—1825 рр.) та **Артема Веделя** (1767—1808 рр.). М. Березовський є автором 20 хорових церковних концертів. Його музика відзначається ліричністю, проникненням у внутрішній світ людини. Д. Бортнянський написав опери «Сокіл», «Син-суперник», комедію «Свято сеньйора», також йому належать понад 100 творів хорової церковної музики. Світла лірика, радісні та мужні енергійні теми, глибокий зосереджений драматизм — такі риси притаманні багатогранному світу образів хорових концертів Бортнянського. А. Ведель написав 29 хорових церковних концертів, які відзначаються

високою майстерністю та глибоким драматизмом образів. Спільною рисою, що єднає творчу спадщину цих трьох видатних українських композиторів, є відчутні впливи української народної пісенності.

7 **Архітектура і скульптура.** В українській архітектурі другої половини XVIII ст. співіснували різні стилі.

В оригінальних формах українського бароко зводив будівлі **Степан Ковнір** (1695—1786 рр.). За його участю було споруджено корпус, будинок друкарні й дзвіниці на Дальніх і Ближніх печерах Києво-Печерської лаври, Кловський палац у Києві, церкву Антонія й Феодосія у Василькові.

Кращі риси українського бароко розвинув **Іван Григорович-Барський** (1713—1785 рр.). Першою його роботою став міський водогін у Києві, центральною спорудою був павільйон-фонтан «Феліціан» на майдані перед будинком магістрату (нині «Самсон» на Контрактовій площі). За проектами І. Григоровича-Барського в Києві було споруджено Надбрамну церкву із дзвіницею в Кирилівському монастирі, Покровську церкву, церкву Миколи Набережного на Подолі, бурсу Києво-Могилянської академії, дзвіницю Успенського собору. У творчості майстра простежуються перші паростки класицизму.

У середині XVIII ст. в українську архітектуру прийшов новий західноєвропейський стиль **рококо**, який є продовженням традицій бароко. Він вирізняється витонченими деталями декоративного оздоблення. Будівлі в цьому стилі на українських землях споруджувалися переважно за проектами іноземних архітекторів. У стилі рококо збудовані Андріївська церква в Києві (за проектом Б. Растреллі),

■ Троїцький собор (Самара)

■ Андріївська церква (Київ)

■ Собор Св. Юра (Львів)

собор Св. Юра у Львові (архітектори М. Урбанік та Я. де Вітте), міська ратуша в Бучачі (архітектор Б. Меретін) та інші.

У цей час почав також поширюватися стиль **класицизму**. Вищим зразком для своєї творчості його послідовники визнавали античне мистецтво. У спокійних і навіть суворих класичних формах зведено палаци гетьмана К. Розумовського в Почепі, Яготині, Глухові та Батурині (архітектор Ч. Камерон).

Українські народні майстри не забули секретів дерев'яної архітектури. Найбільшою дерев'яною спорудою XVIII ст. (висота близько 65 м) був Троїцький собор у Самарі (нині Новомосковськ). Спорудив його в 1773—1779 рр. народний майстер **Яким Погребняк**. Це єдиний в українському дерев'яному будівництві приклад дев'ятикамерної церкви з дев'ятьма банями.

Протягом цього часу на українських землях успішно розвивалася скульптурна творчість. На Лівобережжі її досягнення пов'язують із діяльністю російського різьбяра по дереву **Сисоя Шалматова**. Він виконував скульптурне оформлення іконостасів Мгарського монастиря, церкви Св. Покрови у Ромнах, Хрестовоздвиженського собору в Полтаві. Майстер інколи відступав від релігійних канонів. Відчувалося, що він добре знав анатомію людини та прагнув надати психологічної характеристики образу.

Серед скульпторів, які працювали в цей час на західноукраїнських землях, варто згадати **Йогана Пінзеля**. Він виконав статуї Юрія-Змієборця, Св. Афанасія і Лева на фасаді собору Св. Юра у Львові. Йому належить також серія кам'яних фігур, які доповнюють архітектуру ратуші в місті Бучачі, скульптурне оздоблення костьолу в Городку, «Розп'яття» у львівському костьолі Св. Мартина.

Наприкінці 60-х рр. XVIII ст. провідна роль у галицькій скульптурі перейшла до місцевих майстрів. Це були С. Стажевський, М. Філевич, П. Полейовський та І. Оброцький. Усі вони працювали в стилі рококо. Майстри виконували роботи для собору Св. Юра й Латинського кафедрального собору у Львові. Для їхніх творів характерне поєднання реалістичних елементів із високою емоційністю.

8 **Живопис і графіка.** Для українського живопису друга половина XVIII ст. стала часом поширення впливу рококо.

У Гетьманщині доба рококо — це останні часи козацької України, коли вона втрачала свою державність. Ймовірно, саме тому життєрадісне європейське рококо мало в Україні відчутні сумні настрої, властиві добі, що минала. Український портретний

Портрет Г. Гамалії (лубенський полковник Війська Запорозького). Невідомий художник

живопис доби рококо значною мірою зберігає пишність та урочистість форм, що склалися в попередні часи бароко. До наймайстерніших належать портрети полковника О. Ковпака, київського міщанина Балабухи, А. Полетики, знатного військового товариша Г. Гамалії, переяславського полковника С. Сулими, Я. Шияна та інших.

Успішно розвивалося в цей час мистецтво гравюри. У творчості **Григорія Левицького-Носа** (1697—1769 рр.), батька відомого портретиста Д. Левицького, старе українське граверство досягло своєї вершини. Г. Левицький-Нос намагався переосмислити традиційні сюжети та створював власні оригінальні композиції. Своїми творами він виражав інтелектуальну силу людини. Це зближує його з видатним філософом-просвітителем Г. Сковородою.

Великих успіхів також досягли гравери друкарні в Почаєві **Адам** та **Йосип Гочемські**. Адам ілюстрував не лише церковні видання, але й перший в Україні лікарський підручник А. Крупинського, виданий 1774 р. у Львові. Про його стиль казали, що в анатомічних ілюстраціях він об'єктивно точний, а в барокових релігійних зображеннях стає багатомовним.

Найоригінальнішим жанром малярства другої половини XVIII ст. стали картини, створені невідомими народними майстрами. Вони є своєрідним відображенням головних тем тогочасного українського життя. Серед творів цих часів чимало зображень опришків, гайдамаків, ватажків Коліївщини М. Залізняка та І. Гонти. Своєрідністю відзначається картина «Богдан з полками», присвячена Національно-визвольній війні українського народу проти Речі Посполитої середини XVII ст.

Символом епохи, що минала, стала народна картина «Козак Мамай». На ній козак-бандурист сидить один серед широкого степу, згадуючи славне минуле козацтва, журиться його сумною долею. У часи знищення російським урядом Гетьманщини та Запорозької Січі, безупинного соціального й духовного поневолення ця картина була найпопулярнішою серед українців.

Портрет С. Сулими (переяславський полковник Війська Запорозького, син І. Сулими). Невідомий художник

Висновки. У другій половині XVIII ст. українська культура ще продовжувала бурхливо розвиватися за традиціями попереднього періоду.

- В українській культурі з'явилася постать світового значення — Г. Сковорода.
- Наприкінці XVIII ст. українська культура швидко стала втрачати свій самобутній характер, її видатних представників було залучено до російської культури, а вона сама стала набувати рис провінційної.

Запитання та завдання

1. Охарактеризуйте розвиток освіти на українських землях у другій половині XVIII ст. **2.** Які зміни відбулися в цей час у розвитку Києво-Могилянської академії? **3.** Як розвивалося книгодрукування? **4.** Назвіть імена видатних представників української культури другої половини XVIII ст. **5.** Якими були здобутки тогочасних природничих наук? **6.** Якими були здобутки української музичної культури другої половини XVIII ст.? **7.** Які архітектурні стилі переважали на українських землях у цей період?

8. Охарактеризуйте розвиток літератури другої половини XVIII ст. Які факти свідчать про те, що література відображала явища тогочасного життя? **9.** Що, на ваш погляд, прагнув сказати Г. Сковорода своєю фразою «Світ ловив мене, та не спіймав»? **10.** Як мистецтво рококо відображало зміни, які відбувалися в Гетьманщині в другій половині XVIII ст.? **11.** Чому народні картини вважаються своєрідним відображенням тогочасного українського життя? **12.** Чим можна пояснити високий рівень розвитку музичного мистецтва в Україні?

13. Складіть розповідь про Г. Сковороду та його внесок у розвиток української філософської думки. **14.** Складіть у зошиті таблицю «Українська культура другої половини XVIII ст.».

Галузь культури	Видатні діячі	Основні здобутки

Практичне заняття. Козацькі літописи XVII—XVIII ст. як історичні джерела

1. Який мистецький стиль був панівним у XVIII ст.? **2.** Яким словом можна охарактеризувати розвиток української культури у XVIII ст.: занепад, розквіт, піднесення?

Мета: підбити підсумки та закріпити вивчений матеріал.

Завдання для підготовки до практичного заняття: повторіть матеріал підручника (§ 38, 46) та підготуйте презентацію з п'яти-шести слайдів на тему «Українська культура XVIII ст.».

Хід роботи

1. Об'єднайтеся в малі групи та обговоріть зміст підготовлених презентацій, представте їх класу.
2. Ознайомтеся з додатковим матеріалом і дайте відповіді на запитання.

У першій половині XVIII ст. українська література збагатилася творами, які отримали узагальнюючу назву **козацькі літописи**. Козацькими їх називали тому, що вони виникали в козацькому середовищі та оповідали про події козацької доби. За змістом і формою козацькі літописи наближаються до історичних творів, оскільки їх автори, крім власних спостережень, використовували старі літописи, хроніки, щоденники, історичні праці сучасників, доступні офіційні документи, частина з яких не збереглася до нашого часу. Це зумовило особливу цінність козацьких літописів як історичних джерел. Їх автори, поєднуючи традиції літописання княжої доби з використанням нових можливостей для збирання історичних джерел, створили унікальні твори, кожен із яких є не лише історичним, але й історіографічним джерелом. Більшість із них присвячена Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. Зокрема, досить змістовними джерелами про ці події є «Літопис Самовидця», «Літопис Григорія Грабянки», «Літопис Самійла Величка». Їх об'єднує спільна ідея утворення та зміцнення козацько-гетьманської державності України.

«Літопис Самовидця» — найдавніший із великих козацьких літописів. У ньому описуються події від 1648 до 1702 р. Автором літопису вважають генерального підскарбія Романа Ракушку-Романовського, військового та політичного діяча часів Руїни. Твір написаний літературною староукраїнською мовою, близькою до народної (ймовірно, 1702 р.).

«Літопис Григорія Грабянки» — другий із великих козацьких літописів. Він був написаний у Гадячі 1710 р. церковнослов'янською мовою. Твір розповідає про події від найдавніших часів до 1709 р. — поразки І. Мазепи та обрання гетьманом І. Скоропадського. Головна увага приділена перебігу Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

«Літопис Самійла Величка» є найвизначнішим явищем козацького літописання. Мова твору — літературна староукраїнська. Літопис складався з чотирьох томів, які описують події від 1648 до 1700 р. Рукопис твору С. Величка дійшов до нас пошкодженим, без закінчення та з прогалинами, особливо в першій частині. Сторінки літопису вміщують десять портретів гетьманів, багато документів, поетичних текстів. Автор нерідко вкладав в уста історичних діячів власні думки й навіть складав для них цілі промови,

тому зміст літопису потребує критичного підходу. Це джерело активно використовували не лише історики, але й літератори, наприклад Т. Шевченко.

? **1.** Чому автори козацьких літописів, створених наприкінці XVII — на початку XVIII ст., особливу увагу приділяли подіям Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького? Із якою метою були написані ці твори? **2.** Козацькі літописи є більше історичними або літературними творами? **3.** Чи можна стверджувати, що твори написані в стилі бароко?

Наш край у 20—90-х рр. XVIII ст.

I. Адміністративно-територіальний та історико-етнографічний розвиток краю.

1. Охарактеризуйте особливості адміністративно-територіального устрою свого регіону у XVIII ст.
2. Які нові населені пункти утворилися в регіоні у XVIII ст.?
3. Чи є у вашому краї населені пункти або місцевості, назви яких пов'язані з подіями XVIII ст.? Наведіть і поясніть походження цих назв.
4. Яким було ваше село/місто в період, що вивчається?

II. Соціально-економічне життя.

1. Що ви знаєте про господарське життя краю в ті часи?
2. Які сільськогосподарські культури переважно вирощувалися тоді у вашому регіоні?
3. Яким був стан торгівлі й ремесел?
4. Визначте спільне й відмінне в господарському житті краю порівняно з іншими регіонами України в цей період.
5. Що вам відомо про соціальне становище населення краю в цей період?
6. Відвідайте місцевий краєзнавчий (історичний) музей і підготуйте за його експозицією повідомлення про життя населення краю у XVIII ст.

III. Культурне й духовне життя.

1. Що ви знаєте про релігійну належність населення вашого краю у XVIII ст.?
2. Назвіть діячів української культури й духовного життя цього періоду, які походили з вашого краю або проживали в ньому. Яким був їхній внесок у розвиток культури?
3. Які пам'ятки культури XVIII ст. є у вашому регіоні? Підготуйте розповідь про одну з них.

4. Визначте спільне й відмінне в культурному й духовному житті краю порівняно з іншими регіонами в цей період.
5. Пригадайте твори української літератури, де розповідається про тогочасну історію вашого краю або регіону, у якому він розташований. Яку інформацію про тогочасні події та життя населення можна отримати з них?

IV. Воєнно-політичні події.

1. Які важливі воєнно-політичні події відбувалися на території вашого краю у XVIII ст.?
2. Чи є відомості про героїчні вчинки ваших земляків у ці роки?
3. За матеріалами краєзнавчого музею підготуйте повідомлення про відомих земляків — учасників воєнно-політичних подій періоду.

Узагальнення знань за розділом «Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.»

1. Складіть перелік подій з історії України XVIII ст., які ви вважаєте найважливішими. Обґрунтуйте свій вибір.
2. Поясніть значення понять і термінів: «Малоросійська колегія», «гайдамаки», «опришки», «Коліївщина», «паланки», «“вольності” Війська Запорозького», «Нова Січ», «Задунайська Січ», «козацькі літописи», «кріпацтво».
3. Назвіть імена видатних історичних діячів цієї доби. У чому ви вбачаєте їхній внесок в історію України XVIII ст.?
4. Виконайте завдання за історичною картою. 1) Назвіть і покажіть нові території, які були заселені українцями в другій половині XVIII ст. 2) Знайдіть українські землі, які в другій половині XVIII ст. змінили свою державну належність. 3) Покажіть місце розташування Запорозької Січі у XVIII ст. 4) Покажіть центри гайдамацького та опришківського рухів; територію, охоплену Коліївщиною. 5) Покажіть місця, де відбулися найважливіші історичні події цього періоду (національно-визвольний рух, російсько-турецькі війни). 6) Визначте адміністративно-територіальні зміни, яких зазнали українські землі в цей період.
5. Складіть розгорнутий план за темою «Особливості соціально-економічного та політичного становища українських земель у другій половині XVIII ст.».
6. Дайте оцінку діяльності гетьманів Д. Апостола та К. Розумовського, кошового отамана П. Калнишевського, філософа Г. Сковороди,

народних ватажків М. Залізняка, І. Гонти та О. Довбуша. Обговоріть у парах і зробіть спільний висновок.

7. Визначте місце та історичну роль українського козацтва, Запорозької Січі та Гетьманщини в історії України. Обговоріть у групі.
8. Якими, на вашу думку, були найважливіші досягнення культури України XVIII ст.? Обговоріть у групі. Поясніть свою думку.

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.»

1. Хто став гетьманом після переходу І. Мазепи на бік шведського короля?
   А І. Самойлович **Б** П. Орлик
   В І. Скоропадський **Г** Д. Апостол
2. Автором козацьких літописів був
   А Г. Сковорода **Б** С. Величко
   В І. Григорович-Барський **Г** В. Боровиковський
3. Гетьман Д. Апостол перебував при владі протягом
   А 1700—1721 рр. **Б** 1709—1722 рр.
   В 1727—1734 рр. **Г** 1750—1764 рр.
4. У якій галузі культури плідно працювали М. Березовський, Д. Бортнянський, А. Ведель?
   А театр **Б** література
   В музика **Г** живопис
5. Козацька старшина була зрівняна в правах із російським дворянством
   А 1764 р. **Б** 1775 р. **В** 1783 р. **Г** 1785 р.
6. Останньою Запорозькою Січчю була
   А Кам'янська Січ **Б** Олешківська Січ
   В Нова Січ **Г** Чортомлицька Січ
7. Повстання на Правобережній Україні, що увійшло в історію під назвою «Коліївщина», відбулося
   А 1750 р. **Б** 1764 р. **В** 1768 р. **Г** 1775 р.
8. Найбільш відомим ватажком опришківського руху XVIII ст. був
   А У. Кармелюк **Б** О. Довбуш
   В Л. Кобилиця **Г** М. Штолюк
9. За указом російської імператриці Катерини II гетьманство було скасовано
   А 1709 р. **Б** 1727 р. **В** 1764 р. **Г** 1775 р.

10. Скільки поділів Речі Посполитої було здійснено у XVIII ст.?

А один
Б два
В три
Г чотири

11. Гайдамаки боролися проти

А польських панів
Б російських дворян
В татарських ханів
Г турецьких сипахів

12. За указом імператриці Катерини II Кримське ханство було ліквідоване

А 1768 р. **Б** 1771 р. **В** 1775 р. **Г** 1783 р.

13. Установіть відповідність між подіями та їхніми наслідками.

1 Коліївщина
2 Поділи Речі Посполитої
3 Ліквідація Гетьмащини
4 Ліквідація Запорозької Січі

А Російський уряд утворив на цих землях Новоросійську та Азовську губернії та став оселяти тут іноземних колоністів
Б Правобережжя було об'єднано з рештою українських земель у складі Російської імперії
В Ці події сприяли формуванню національної свідомості українців, Т. Шевченко присвятив їм свою поему «Гайдамаки»
Г Активізація процесу імперського наступу Росії на автономію Лівобережжя
Д Спираючись на підтримку місцевого населення, повстанські загони перейшли до партизанської тактики боротьби з гнобителями

14. Установіть послідовність подій.

А Остаточна ліквідація гетьманства
Б Ліквідація Кримського ханства
В Знищення Запорозької Січі
Г Ліквідація Речі Посполитої

15. Якими були основні функції Першої Малоросійської колегії (1722—1727 рр.)? (Виберіть три правильні відповіді.)

1 призначення гетьмана та кошового отамана Запорозької Січі
2 нагляд за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини
3 розквартирування офіцерів і солдатів російської армії
4 встановлення та стягнення податків до царської скарбниці
5 запровадження російського адміністративно-територіального устрою
6 здійснення дипломатичних зносин з іншими країнами
7 контроль над діяльністю церков на території Гетьманщини

Україна в ранньомодерну добу та її внесок у загальноєвропейську спадщину

У 8 класі в курсі історії України ви вивчали події, що відбувалися на українських землях у XVI—XVIII ст. Цей період української історії традиційно називають **козацькою добою**. Таке трактування періоду значно звужує його розуміння, обмежуючи добу лише подіями, пов'язаними з козацтвом. Видатний український історик І. Лисяк-Рудницький запропонував вивчення цієї доби узгодити з європейською історією. Згідно із загальноєвропейською періодизацією історії XVI—XVIII ст. зазвичай називають **раннім Новим часом**, або **ранньомодерною добою**. Європейські історики, досліджуючи цю епоху, головну увагу зосереджують на індустріальному розвитку, становленні ринкових відносин (системи капіталізму), появі нових суспільних груп і класів, поширенні політичних прав, утвердженні демократії, зародженні нових явищ у мистецтві тощо.

Підбиваючи підсумки курсу, чи можемо ми назвати період XVI—XVIII ст. ранньомодерною добою української історії? Безперечно, так. Саме в цей період одночасно з європейськими народами, спочатку в середовищі привілейованих верств суспільства, сформувалося усвідомлення належності до народу, який має спільну мову та історичне минуле. Наприкінці XVIII ст. це розуміння сприяло початку українського національного відродження. Церковні рухи та козацькі війни кінця XVI—XVII ст. є українською аналогією загальноєвропейського процесу виникнення нової форми колективної ідентичності — національної свідомості. Головним проявом цього процесу стала **Національно-визвольна війна** в Україні під проводом Б. Хмельницького та виникнення Української козацької держави — **Війська Запорозького** (1649—1764 рр.). Саме це стало важливим аргументом українського національного відродження XIX ст.

Також у ранній Новий час українські землі стали частиною економічного простору, що формувався в Європі на основі капіталістичних ринкових відносин. Українські землі перетворилися на головного постачальника продовольчих ресурсів і сировини на

європейські ринки. Поява **фільваркових господарств** і поширення **кріпацтва** — прояви цього процесу. Водночас на українських землях набули розвитку форми господарювання, тотожні фермерському господарству. Саме завдяки їм українські селяни й козаки здійснювали активне господарське освоєння земель Дикого Поля (Запорожжя, Слобідська Україна), згодом й інших земель.

Україна не залишилася осторонь поширення ідей прав людини та демократичного устрою державних інститутів. Демократичний устрій Запорозької Січі, виборність козацької старшини, запозичення елементів шляхетської демократії й особливо Конституція Пилипа Орлика є вагомими прикладами цього. Українська Конституція на десятки років випередила Конституцію США та французьку «Декларацію прав людини і громадянина», маючи спільні з ними ідеї.

Як частину християнської цивілізації українські землі не оминули й процеси **Реформації** та **Контрреформації**. Під впливом цих ідей завдяки церковним православним братствам і реформаторській діяльності митрополита П. Могили було започатковано зміни церковного життя, які впорядкували Українську православну церкву та зробили її ближчою до народу. У цей період також виникла ще одна українська церква — **греко-католицька**. Хоча спочатку вона сприймалася більшістю віруючих як зрадниця батьківської віри, але згодом їй випала доля стати духовним центром у боротьбі українців за своє визволення.

Одним із найбільших здобутків українців цієї доби було створення оригінального мистецького стилю — **козацького бароко**. Він мав яскравий прояв в архітектурі, образотворчому мистецтві, літературі. Його розквіт припадає на період гетьманства І. Мазепи та його наступників.

Таким чином, у XVI—XVIII ст. українські землі активно охопили процеси модернізації, які стали підвалинами формування сучасної української нації.

? Запитання та завдання

1. Який період історії називають раннім Новим часом? **2.** Як процеси модернізації вплинули на розвиток українського суспільства? **3.** Складіть перелік досягнень українського народу в XVI—XVIII ст. Який здобуток, на вашу думку, є найважливішим? **4.** Як на процес модернізації України вплинуло приєднання її земель до Московської держави? **5.** Якою є роль козацтва в історії України?

Плани-схеми для організації самостійної роботи

Як працювати з параграфом підручника

I. Зверніть увагу на назву параграфа. Прочитайте весь параграф, для того щоб скласти загальне уявлення про його зміст. Поверніться до теми параграфа та з'ясуйте, чи добре ви її зрозуміли.

II. З'ясуйте значення слів і термінів, які вам незрозумілі. Зверніть особливу увагу на виділені дати, імена, поняття, висновки тощо.

III. Спробуйте пов'язати матеріал параграфа з інформацією, яку ви отримали на уроці.

IV. Якщо в тексті є посилання на зміст вивчених раніше параграфів, перегляньте їх.

V. Якщо після опрацювання параграфа у вас виникають питання або ви не згодні з наведеним тлумаченням деяких понять, оцінкою подій тощо, зверніться до додаткової літератури.

VI. Для того щоб зрозуміти, чи добре ви засвоїли матеріал параграфа, спробуйте викласти його зміст, не користуючись підручником. Можна переказувати параграф, спершу спираючись на план, а потім без нього.

VII. Підготуйте відповіді на запитання, вміщені після параграфа, та виконайте завдання.

Як скласти план

I. Уважно прочитайте текст, до якого вам треба скласти план.

II. Виберіть із нього лише той матеріал, який відповідає темі плану.

III. Поділіть текст на логічно завершені частини, знайдіть у кожній із них основну думку, чітко сформулюйте та запишіть її.

IV. Перед тим як записати план, перевірте, чи всі основні думки тексту знайшли в ньому відображення.

Як скласти історичний портрет

I. Напишіть, як відбувалося становлення особистості історичного діяча (діячки).

1. Укажіть ім'я історичного діяча (діячки). Де й коли він (вона) народився(-лася)?
2. Де і в яких умовах він (вона) жив(-ла), зростав(-ла), виховувався(-лася)?
3. Як формувалися його (її) погляди?

II. Визначте особисті якості й риси характеру історичного діяча (діячки).

1. Як особисті якості діяча (діячки) впливали на його (її) діяльність?
2. Які з його (її) особистих якостей вам подобаються, а які ні?

III. Охарактеризуйте діяльність історичного діяча (діячки).
1. Якими були основні заняття, справи його (її) життя?
2. Які успіхи й невдачі його (її) супроводжували?
3. Які верстви населення підтримували його (її) діяльність, а які ні? Чому?
4. Хто був його (її) однодумцями, а хто — противниками? Чому?
5. Якими були наслідки його (її) діяльності?
6. Завдяки чому людство пам'ятає цю постать?

IV. Висловте ваше особисте ставлення до історичного діяча (діячки).
1. Які почуття викликає у вас його (її) діяльність?
2. Як ви ставитеся до засобів і методів його (її) діяльності? Обґрунтуйте свою позицію.

Як працювати з історичним документом

I. З'ясуйте походження документа.
1. Хто його автор (авторка)?
2. За яких історичних обставин з'явився документ?
3. Що являє собою документ за змістом і формою (опис історичної події сучасником (сучасницею), оцінка події дослідником (дослідницею), законодавчий акт тощо).

II. З'ясуйте, які завдання до документа вам слід виконати і що для цього потрібно (якщо документ має поглибити ваші знання про якесь історичне явище, подію чи особу, пригадайте, що вам уже відомо про це).

III. Прочитайте текст документа, з'ясуйте значення понять і термінів, що містяться в ньому.

IV. Спробуйте виконати завдання до документа. Якщо ви не можете цього зробити, уважно й повільно прочитайте текст ще раз, звертаючи увагу на зміст окремих речень.

Як скласти повідомлення

I. Прочитайте в підручнику матеріал, за яким вам треба підготувати повідомлення.

II. Складіть орієнтовний план своєї розповіді.

III. Доберіть літературу, яка вам знадобиться під час роботи над повідомленням.

IV. Опрацюйте літературу, за потреби внесіть зміни до плану.

V. За планом запишіть зміст повідомлення або складіть його тези.

VI. Продумайте, який ілюстративний матеріал доцільно використати.

VII. Під час виступу з повідомленням намагайтеся говорити правильно, чітко й виразно.

ЗМІСТ

Передмова 3

Вступ 5

РОЗДІЛ І. Українські землі в XVI ст.

§ 1. Соціальна структура суспільства та економічне життя 8

§ 2. Люблінська унія та її вплив на розвиток українських земель 17

§ 3. Виникнення українського козацтва та перших січей 22

§ 4—5. Військо Запорозьке. Козацькі війни кінця XVI ст. 29

Практичне заняття. Повсякденне життя представників основних верств суспільства 38

§ 6. Церковне життя в XVI ст. 39

§ 7—8. Культура України в XVI ст. Розвиток української мови, освіти, книговидання і літописання 43

§ 9. Культура України в XVI ст. Розвиток архітектури, образотворчого та декоративно-ужиткового мистецтва 48

Узагальнення знань за розділом «Українські землі в XVI ст.» 54

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі в XVI ст.» 55

РОЗДІЛ ІІ. Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.

§ 10. Берестейська церковна унія та її наслідки 57

§ 11. Соціально-економічний розвиток українських земель 61

§ 12. Кримське ханство 68

§ 13. Походи козаків першої чверті XVII ст. П. Конашевич-Сагайдачний 73

Практичне заняття. Військове мистецтво, традиції та побут українського козацтва 81

§ 14. Церковне життя наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. 83

§ 15—16. Козацько-селянські повстання 20—30-х рр. XVII ст. 90

§ 17. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток освіти, літописання, літератури, книговидання 98

§ 18. Культура України наприкінці XVI — у першій половині XVII ст. Розвиток театру, музики, архітектури та образотворчого мистецтва 103

Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.» 110

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці XVI — у першій половині XVII ст.» . . . 111

РОЗДІЛ III. Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.

§ 19. Початок Національно-визвольної війни . . . 113

§ 20—21. Розгортання національно-визвольної боротьби в 1648—1649 рр. . . . 119

§ 22—23. Заснування Української козацької держави — Війська Запорозького . . . 128

§ 24. Воєнно-політичні події 1650—1653 рр. . . . 136

§ 25. Українська гетьманська держава в системі міжнародних відносин . . . 145

§ 26. Воєнно-політичні події 1654—1657 рр. . . . 154

Практичне заняття. Богдан Хмельницький як політик і людина . . . 159

Наш край у роки Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. . . . 161

Узагальнення знань за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» . . . 163

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст.» . . . 163

РОЗДІЛ IV. Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.

§ 27. Гетьманство І. Виговського. Розкол Гетьманської держави. Андрусівське перемир'я . . . 166

§ 28—29. Правобережна та Лівобережна Гетьманщина в 60—70-х рр. XVII ст. . . . 179

§ 30—31. Правобережне козацтво в останній чверті XVII ст. Закріплення розподілу Української козацької держави між Московським царством і Річчю Посполитою . . . 191

§ 32—33. Слобідська Україна та Запорозька Січ у другій половині XVII ст. Кошовий отаман І. Сірко . . . 197

Практичне заняття. Руїна: причини і наслідки . . . 209

§ 34—35. Лівобережна Гетьманщина наприкінці XVII ст. Початок гетьманування І. Мазепи . . . 210

§ 36. Північна війна Московської держави зі Швецією та Україна. Повстання С. Палія. Виступ гетьмана І. Мазепи проти царської влади . . . 220

§ 37. Гетьман П. Орлик і його Конституція. Ліквідація козацтва на Правобережній Україні . . . 229

§ 38. Церковне життя. Культура наприкінці XVII — у першій половині XVIII ст. 235

Наш край наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст. 250

Узагальнення знань за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.» 252

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі наприкінці 50-х рр. XVII — на початку XVIII ст.» 253

РОЗДІЛ V. Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.

§ 39. Посилення колоніальної політики Російської імперії. Ліквідація гетьманату 256

§ 40—41. Лівобережна та Слобідська Україна. Ліквідація Гетьманщини 265

§ 42—43. Південна Україна. Ліквідація Запорозької Січі 270

§ 44. Національно-визвольна боротьба українського народу в середині XVIII ст.: гайдамацький та опришківський рухи 283

§ 45. Правобережжя та західноукраїнські землі в останній чверті XVIII ст. 290

§ 46. Культура України в другій половині XVIII ст. 297

Практичне заняття. Козацькі літописи XVII—XVIII ст. як історичні джерела 307

Наш край у 20—90-х рр. XVIII ст. 309

Узагальнення знань за розділом «Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.» 310

Тестові завдання для підготовки до тематичного оцінювання за розділом «Українські землі у 20—90-х рр. XVIII ст.» 311

Узагальнення до курсу. Україна в ранньомодерну добу та її внесок у загальноєвропейську спадщину 313

Плани-схеми для організації самостійної роботи 315

Відомості про користування підручником

№	Прізвище та ім'я учня/учениці	Навчальний рік	Стан підручника	
			на початку року	у кінці року
1				
2				
3				
4				
5				

Навчальне видання

ГІСЕМ Олександр Володимирович
МАРТИНЮК Олександр Олександрович

«ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
для загальноосвітніх навчальних закладів
з поглибленим вивченням історії»

підручник для 8 класу загальноосвітніх навчальних закладів

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено

Редактори *Л. А. Шведова, Н. П. Гур'єва, С. С. Павлюченко*
Коректор *Ю. О. Бєсєда*

При оформленні підручника використані джерела,
викладені у вільному доступі в мережі Інтернет.

Підписано до друку 24.06.2016. Формат 70×90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 23,40.
Обл.-вид. арк. 30,42. Наклад 3550 прим. Замов. 5906-16.

ТОВ Видавництво «Ранок».
Свідоцтво ДК № 3322 від 26.11.2008.
61071 Харків, вул. Кібальчича, 27, к. 135.
Адреса редакції: 61145 Харків, вул. Космічна, 21-а, 7 поверх.
E-mail: office@ranok.com.ua
Тел. (057) 719-48-65, тел./факс (057) 719-58-67.
www.ranok.com.ua

Надруковано у друкарні ТОВ «Тріада Принт»
м. Харків, вул. Киргизька, 19. Тел. 703-12-21
email: sale@triada.kharkov.ua

УКРАЇНА НАПРИКІНЦІ XV — У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

1489	Перша писемна згадка в історичних джерелах про українських козаків
1529	Прийняття Першого Литовського статуту
50-ті рр. XVI ст.	Будівництво князем Д. Вишневецьким замку на острові Мала Хортиця
1556—1561	Створення Пересопницького Євангелія
1557	Затвердження Сигізмундом II Августом «Устави на волоки»
1564—1578	Будівництво вежі Корняк-та — першої споруди з ансамблю Успенської церкви у Львові
1566	Прийняття Другого Литовського статуту
1569	Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства й Великого князівства Литовського в єдину державу — Річ Посполиту
1572	Створення за дорученням польського короля Сигізмунда II Августа полку українських реєстрових козаків
1578	Відкриття в Острозі слов'яно-греко-латинської школи
Кінець 70-х — початок 80-х рр. XVI ст.	Виникнення Запорозької Січі на острові Томаківка
1581	Видання Острозької Біблії
1585	Створення Львівської братської школи
1588	Прийняття Третього Литовського статуту
1591—1593	Козацьке повстання під проводом К. Косинського
1594—1596	Козацьке повстання під проводом С. Наливайка
1596	Укладення Берестейської церковної унії
1616	Узяття Кафи запорозькими козаками, очолюваними гетьманом П. Конашевичем-Сагайдачним
1620	Відновлення православної ієрархії на українських і білоруських землях
1621	Хотинська війна
1625	Виступ гетьмана М. Жмайла проти польської влади
1630	Козацьке повстання під проводом Т. Федоровича (Трясила)
1632	Заснування Києво-Могилянського колегіуму
1632	Початок легалізації православної церкви в Речі Посполитій
1635	Зруйнування Кодацької фортеці І. Сулимою
1637—1638	Козацько-селянське повстання під проводом П. Бута, Я. Острянина, Д. Гуні
1638	Прийняття «Ординації Війська Запорозького»
Лютий 1648	Початок Національно-визвольної війни українського народу
5—6 травня 1648	Битва на Жовтих Водах

16 травня 1648	Битва під Корсунем
11—13 вересня 1648	Битва під Пилявцями
Червень—серпень 1649	Облога Збаража
5—6 серпня 1649	Битва під Зборовом
8 серпня 1649	Укладення Зборівського договору
18—30 червня 1651	Битва під Берестечком
18 вересня 1651	Укладення Білоцерківського договору
22—23 травня 1652	Битва під Батогом
1652—1709	Існування Чортомлицької Січі
11 жовтня — 5 грудня 1653	Облога Жванця
8 січня 1654	Переяславська рада
27 березня 1654	Укладення українсько-московської міждержавної угоди (Березневі статті)
19—21 січня 1655	Битва під Охматовом
24 жовтня 1656	Підписання Московською державою та Річчю Посполитою Віленського перемир'я
27 липня 1657	Смерть Б. Хмельницького
50-ті рр. XVII ст.	Утворення слобідських полків
1658	Гадяцька угода гетьмана І. Виговського з Річчю Посполитою
1658—1659	Українсько-московська війна
8—9 липня 1659	Конотопська битва
1659	Укладення гетьманом Ю. Хмельницьким українсько-московських Переяславських статей
1660	Укладення гетьманом Ю. Хмельницьким українсько-польського Слободищенського трактату
1663	Поділ Української держави на Правобережну і Лівобережну
1663	Обрання вперше І. Сірка кошовим отаманом Запорозької Січі
1663	Укладення гетьманом І. Брюховецьким українсько-московських Батуринських статей
Жовтень 1663 — березень 1664	Похід польсько-татарсько-українського війська на Лівобережжя на чолі з королем Яном Казимиром
1664—1665	Антипольське й антигетьманське повстання на Правобережжі
1665	Укладення гетьманом І. Брюховецьким українсько-московських Московських статей

УКРАЇНА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII — XVIII ст.

1665—1676	Гетьманство П. Дорошенка
30 січня 1667	Укладення між Московською державою та Річчю Посполитою Андрусівського перемир'я
1667	Укладення гетьманом П. Дорошенком українсько-польського Підгаєцького договору
Березень 1669	Укладення Корсунських статей між П. Дорошенком та Османською імперією про перехід козацької України під протекторат Туреччини
1669	Укладення гетьманом Д. Многогрішним українсько-московських Глухівських статей
1670	Укладення гетьманом М. Ханенком українсько-польських Острозьких статей
1672	Укладення гетьманом І. Самойловичем українсько-московських Конотопських статей
1672	Укладення польсько-турецького Бучацького миру
17 березня 1674	Проголошення І. Самойловича гетьманом «обох боків Дніпра»
1676	Укладення польсько-турецького Журавненського мирного договору
1677	Перший Чигиринський похід турецько-татарського війська
1678	Другий Чигиринський похід турецько-татарського війська
13 січня 1681	Підписання Бахчисарайського миру між Московською державою та Османською імперією
1684—1685	Відновлення козацького устрою на Правобережжі
1686	Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату
1686	«Вічний мир» між Московією та Річчю Посполитою
1687	Перший Кримський похід
1687	Укладення Коломацьких статей, початок гетьманування І. Мазепи
1689	Другий Кримський похід
1692	Виступ антигетьманської опозиції на чолі з Петриком
1695, 1696	Азовські походи
1699	Прийняття польським сеймом рішення про ліквідацію козацького війська та устрою на Правобережжі
1700	Константинопольський мир між Московією та Туреччиною
1700—1721	Північна війна між Швецією та Росією
1701	Указ Петра I про надання Києво-Могилянському колегіуму статусу академії
1702—1704	Повстання під проводом С. Палія
4 листопада 1708	Перехід гетьмана І. Мазепи на бік шведського короля Карла XII
13 листопада 1708	Зруйнування московськими військами Батурина
1708—1722	Гетьманство І. Скоропадського

25 травня 1709	Зруйнування московськими військами Чортомлицької Січі
8 липня 1709	Полтавська битва
16 квітня 1710	Обрання гетьманом П. Орлика; прийняття «Пактів і Конституцій…»
1711	Прутський похід Петра I; укладання Прутського миру
1711, 1713	Походи П. Орлика на Правобережжя
1713	Адріанопольський договір Московії з Туреччиною
1714	Мирний договір між Туреччиною та Польщею; остаточна ліквідація козацького устрою на Правобережжі
1721	Установлення Синодом Російської православної церкви контролю над українськими друкарнями; заборона друкувати книжки українською мовою
1722—1727	Перша Малоросійська колегія
1722—1794	Життя і діяльність Г. Сковороди
1723—1724	Гетьманування наказного гетьмана П. Полуботка
1723	Подання Коломацьких чолобитних
1727—1734	Гетьманство Д. Апостола
1728	«Рішительні пункти»
1732—1734	Спроби ліквідації козацького устрою на Слобожанщині
1734	Заснування Нової (Підпільненської) Січі
1734—1739	Російсько-турецька війна
1734—1750	«Правління гетьманського уряду»
1734	Гайдамацьке повстання на Правобережжі під проводом Верлана
1738—1745	Піднесення опришківського руху під проводом О. Довбуша
1750	Гайдамацьке повстання на Правобережжі
1750—1764	Гетьманство К. Розумовського. Відновлення й остаточна ліквідація гетьманства в Україні
1764—1786	Друга Малоросійська колегія
1765	Ліквідація козацького устрою на Слобожанщині
1768	Гайдамацьке національно-визвольне повстання Коліївщина
1768—1774	Російсько-турецька війна
1770—1780-ті	Реформи Марії Терезії та Йосипа II
1772, 1793, 1795	Три поділи Речі Посполитої
1775	Ліквідація Запорозької Січі
1782—1786	Скасування царським урядом усіх адміністративних і судових установ Гетьманщини; ліквідація української автономії
1783	Указ Катерини II про закріпачення селян
1783	Приєднання Росією Криму, ліквідація Кримського ханства
1785	Козацька старшина урівнювалася в правах із російським дворянством
1787—1791	Російсько-турецька війна